TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

TÜRKİYE'NİN 100 YILLIK BİRİKİMİ

TARIM

Editör Erdal Aydoğan

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ BAŞKANLIĞI
1983

Cumhuriyetin 100. Yılına Armağandır.

TÜRKİYE'NİN 100 YILLIK BİRİKİMİ

TARIM

Editör

Erdal Aydoğan

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
Ankara ♦ 2024

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI 586

TÜRKİYE'NİN 100 YILLIK BİRİKİMİ SERİSİ
TARIM

Editör
Erdal Aydoğan

İnceleyiciler
Filiz Çolak
Nuray Özdemir Tiryaki

Seri Koordinatörü
Haluk Selvi

Yayın Yönetmeni
Murat Alper Parlak
Duygu Türker Çelik

Yayına Hazırlayan
Aslı Akdoğanbulut İnsan

1. Baskı: Ankara, 2024
TAKIM ISBN: 978-975-17-5961-0
ISBN: 978-975-17-5968-9

Kapak ve Sayfa Tasarımı
Tuğçe Açıkgöz – Recep Yalçın

Atatürk Araştırma Merkezi
Genel Ağ: atam.gov.tr
E-Mağaza Genel Ağ: emagaza-atam.ayk.gov.tr

Baskı ve Hazırlık
KD Karton Dijital Matbaacılık ve Baskı Hizmetleri Ltd. Şti.
Sertifika No: 44423

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Atatürk Araştırma Merkezine aittir.

BÖLÜMLER VE YAZARLARI

BİRİNCİ BÖLÜM: TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E TARIM POLİTİKALARI
Dr. Öğr. Üyesi Ergül Ballı

İKİNCİ BÖLÜM : ATATÜRK DÖNEMİ'NDE TARIMSAL GELİŞMELER
Prof. Dr. İbrahim İnci

ÜÇÜNÇÜ BÖLÜM: TÜRKİYE'DE TOPRAK REFORMU
Prof. Dr. Serkan Tuna

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: TÜRKİYE'DE TARIMSAL KOOPERATİFÇİLİK
Dr. Özlem Yıldırır Kocabaş

BEŞİNCİ BÖLÜM: İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ TARIM POLİTİKASI (1938-1950)
Dr. Öğr. Üyesi Arzu Varlı Binagul
Dr. Öğr. Üyesi Murat Koraltürk

ALTINCI BÖLÜM: DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ'NDE TARIM (1950-1960)
Doç. Dr. Nadir Yurtoğlu

YEDİNCİ BÖLÜM: TÜRKİYE'DE TARIM POLİTİKALARI VE UYGULAMALARI (1960-1980)
Doç. Dr. Nedim Yalansız

SEKİZİNCİ BÖLÜM: 1980 SONRASI TARIM SEKTÖRÜNDE POLİTİK VE YAPISAL DEĞİŞİMLER
Doç. Dr. Okan Demir

İÇİNDEKİLER

TAKDİM XI
ÖN SÖZ XIII

BİRİNCİ BÖLÜM
TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E TARIM POLİTİKALARI

1. 19. YÜZYIL OSMANLI TARIMININ EKONOMİ-POLİTİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ 1
2. İTTİHAT-TERAKKİ VE MİLLÎ İKTİSAT 9
3. MİLLÎ İKTİSAT POLİTİKASININ TARIM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ 13
   - 3.1. Savaş, Üretim ve Fiyatlar 14
   - 3.2. Küçük Köylülük ve Toprak Mülkiyeti 15
   - 3.3. Arazi Hukuku 20
   - 3.4. Tarımda Makineleşme 23
   - 3.5. Ziraat Bankası Kanunu 25
   - 3.6. Tarımsal Sulama Yatırımları 27
4. OSMANLI TARIM SEKTÖRÜ VE KIRSAL HAYATINDAN CUMHURİYET DÖNEMİ'NE MİRAS KALAN MESELELER 32

İKİNCİ BÖLÜM
ATATÜRK DÖNEMİ'NDE TARIMSAL GELİŞMELER

1. TÜRKİYE'DE TOPRAK MÜLKİYETİ İLE İLGİLİ DÜZENLEMELER 35
2. TARIM KESİMİNDE VERGİ KONUSU VE AŞARIN KALDIRILMASI 38
3. TARIMSAL ARAÇLARIN MODERNİZASYONU VE TARIMSAL KREDİ KONUSUNDAKİ GELİŞMELER 42
4. TARIMSAL ÖĞRETİM 49
5. BİTKİSEL ÜRETİMİN İYİLEŞTİRİLMESİ VE GELİŞTİRİLMESİ ÇABALARI 51
6. HAYVANCILIK KONUSUNDA YAPILAN ISLAH ÇALIŞMALARI 56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TÜRKİYE'DE TOPRAK REFORMU

1. ATATÜRK DÖNEMİ'NDE TOPRAK REFORMU 63
2. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA YAŞANAN GELİŞMELER VE ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KANUNU 68
3. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDEKİ GELİŞMELER 73
4. PLANLI KALKINMA SÜRECİNDE TOPRAK REFORMU 76
   - 4.1. 1960-1971 Dönemindeki Gelişmeler 76
   - 4.2. 12 Mart Muhtırası ve Yeni Bir Toprak Reformu Kanunu 81
5. 12 EYLÜL 1980 SONRASINDAKİ GELİŞMELER 86

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TÜRKİYE'DE TARIMSAL KOOPERATİFÇİLİK

1. DÜNYADA KOOPERATİFÇİLİK HAREKETİ 91
2. TÜRKİYE'DE KOOPERATİFÇİLİK DÜŞÜNCESİ (1863-1960) 96
   - 2.1. Mithat Paşa ve Kooperatif Hareket 96
   - 2.2. II. Meşrutiyet Yıllarında Kooperatif Düşüncenin Gelişimi 97

2.3. Cumhuriyet Dönemi Kooperatifçilik Hareketi (1923-1950) 100
2.4. İkinci Dünya Savaşı Yılları ve Sonrasında Kooperatif Hareket ve Gelişimi 106

BEŞİNCİ BÖLÜM
İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ TARIM POLİTİKASI (1938-1950)

1. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TARIM POLİTİKASI..... 113
1.1. Tarımsal Üretimi Etkileyen Koşullar..... 113
1.2. Millî Korunma Kanunu ve Tarım Sektörü..... 114
1.3. Üretimi Artırmak için Atılan Adımlar..... 115
1.4. Toprak Mahsulleri Ofisinin Kuruluşu 116
2. ÇOK PARTİLİ SİYASAL SİSTEME GEÇİŞ VE TARIM POLİTİKASI..... 118
2.1. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu..... 118
2.2. Tarım Sektörüne İlişkin Dış Yardımlar ve Uzman Önerileri..... 124

ALTINCI BÖLÜM
DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ'NDE TARIM (1950-1960)

1. ZİRAİ ÖRGÜTLENME..... 129
1.1. Tarım Bakanlığı ve Zirai Bütçeler..... 129
1.2. Zirai Vergi 130
1.3. Toprak Mülkiyeti Çalışmaları..... 130
1.4. Zirai Eğitim Faaliyetleri 131
1.4.1. Bölge Ziraat Okulları..... 132
1.4.2. Teknik Tarım ve Teknik Bahçıvanlık Okulları..... 132
1.4.3. Makinist Okulu..... 133
1.4.4. Ziraat Fakülteleri 133
1.5. Zirai Araştırma Çalışmaları..... 134
1.5.1. Ziraat Kongreleri 134
1.5.2. Yabancı Ülkelere Tarım Uzmanı İhtiyacı İçin Öğrenci Gönderilmesi..... 135
1.5.3. Dış Ülkelerden Gelen Heyetler ve Düzenlenen Raporlar..... 136
1.5.4. Diğer Araştırma Çalışmaları 136
2. ÇİFTÇİ DESTEKLERİ VE ZİRAİ TEKNOLOJİ GELİŞİMİ 137
2.1. Kredi Desteği..... 137
2.2. Yardım Desteği..... 139
2.3. Zirai Teknoloji Gelişmeleri 141
3. ZİRAİ ÜRETİM GELİŞMELERİ..... 142
3.1. Teknik Üretimde Gelişmeler 142
3.2. Hava Koşullarının Zirai Faaliyetlere Uygun Olması 144
3.3. Uygun Pazar İmkânlarının Ortaya Çıkması..... 146
3.4. Zirai Gelirlerin Artırılmasına Yönelik Tedbirler 147
3.4.1. Destek Alımları..... 147
4. ZİRAİ MAHSULLERİN PAZAR FAALİYETLERİ 148
4.1. İç ve Dış Pazar İmkânlarının Teşkil Edilmesi 148
4.2. Zirai Mahsullerin Pazara Sürülmesini Kolaylaştıran Yol Çalışmaları..148
4.2.1. Denizyolları..... 148
4.2.2. Demiryolları..... 149
4.2.3. Karayolları 149

YEDİNCİ BÖLÜM
TÜRKİYE'DE TARIM POLİTİKALARI VE UYGULAMALARI
(1960-1980)

1. 27 MAYIS ASKERÎ DARBESİ SONRASI-MİLLÎ BİRLİK KOMİTESİ HÜKÛMETLERİ DÖNEMİ (1960-1961) 151
1.1. Hükûmet Programı'nda Tarım Meselesi 151
1.2. Ara Rejim Döneminde Tarımın Sorunları 152
2. İLK KOALİSYON HÜKÛMETLERİ DÖNEMİ (1961-1965) 155
2.1. Hükûmet Programlarında Tarım Meselesi 155
2.1.1. CHP-AP Koalisyon Hükûmeti (20.11.1961-25.06.1962) 155
2.1.2.CHP-CKMP-YTP-Bağımsızlar Koalisyon Hükûmeti (25.06.1962-25.12.1963) 156
2.1.3. CHP-Bağımsızlar Koalisyon Hükûmeti (25.12.1963-20.02.1965) 157
2.1.4. AP-CKMP-YTP-MP-Bağımsızlar Koalisyon Hükûmeti (20.02.1965-27.10.1965) 157
2.2. İlk Koalisyon Hükûmetleri Dönemi'nde (1961-1965) Tarımın Sorunları ve Uygulamaları 158
3. ADALET PARTİSİ HÜKÛMETİ DÖNEMİ (1965-1971) 161
3.1. Hükûmet Programlarında Tarım Meselesi 161
3.1.1. I. Demirel Hükûmeti (27.10.1965-03.11.1969) 161
3.1.2. II. Demirel Hükûmeti (03.11.1969-06.03.1970) 163
3.1.3. III. Demirel Hükûmeti (06.03.1970-26.03.1971) 164
3.2. Demirel Hükûmetleri Dönemi'nde (1965-1971) Tarımın Sorunları ve Uygulamalar 164
4. 12 MART ARA REJİMİ HÜKÛMETLERİ DÖNEMİ (1971-1974) 168
4.1. Hükûmet Programlarında Tarım Meselesi 168
4.1.1. I. Erim Hükûmeti (26.03.1971-11.12.1971) 168
4.1.2. II. Erim Hükûmeti (11.12.1971-22.05.1972) 168
4.1.3. Ferit Melen Hükûmeti (22.05.1972-15.04.1973) 169
4.1.4. Naim Talu (AP-CGP-Bağımsızlar) Koalisyon Hükûmeti (15.04.1973-26.01.1974) 170
4.2. 12 Mart Ara Rejimi Hükûmetleri Dönemi'nde Tarımın Sorunları ve Uygulamalar 170
5. İKİNCİ KOALİSYON HÜKÛMETLERİ DÖNEMİ (1974-1979) 171
5.1. Hükûmet Programlarında Tarım Meselesi 171
5.1.1. CHP-MSP Koalisyon Hükûmeti (26.01.1974-17.11.1974) 171
5.1.2. Irmak Hükûmeti (17.11.1974-31.03.1975) 172
5.1.3. AP-MSP-MHP-CGP (I. Milliyetçi Cephe) Koalisyon Hükûmeti (31.03.1975-21.06.1977) 173
5.1.4. II. Ecevit Hükûmeti (21.06.1977-21.07.1977) 175
5.1.5. AP-MSP-MHP (II. Milliyetçi Cephe) Koalisyon Hükûmeti (21.07.1977-05.01.1978) 176
5.1.6. CHP-CGP-DP-11'ler Koalisyon Hükûmeti (05.01.1978-12.11.1979) 177
5.2. İkinci Koalisyon Hükûmetleri Dönemi'nde Tarımın Sorunları ve Uygulamalar 179

6. AP AZINLIK HÜKÛMETİ (VI. DEMİREL HÜKÛMETİ) DÖNEMİ (12.11.1979-12.09.1980) 181
6.1. Hükûmet Programı'nda Tarım Meselesi 181
6.2. Adalet Partisi Azınlık Hükûmeti Dönemi'nde Tarımın Sorunları ve Uygulamalar 182

SEKİZİNCİ BÖLÜM
1980 SONRASI TARIM SEKTÖRÜNDE POLİTİK VE YAPISAL DEĞİŞİMLER

1. 1980 YILINDAN GÜNÜMÜZE TARIM SEKTÖRÜNÜN TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ 183
2. TARIM SEKTÖRÜNDE KAMU YAPILANMASI VE GÖREVLERİ 188
2.1. Tarım ve Orman Bakanlığı 188
2.2. Bakanlık Bağlı ve İlgili Kuruluşları 194
2.3. Tarım Sektöründeki Meslek Örgütleri ve Sivil Toplum Kuruluşları 195
3. 1980 SONRASI TARIM POLİTİKALARI VE TARIM SEKTÖRÜNDEKİ DEĞİŞİMLER 196
3.1. AB, Dünya Bankası, IMF, DTÖ İlişkileri ve Tarıma Etkileri 196
3.2. GAP Projesi 203
3.3. Tarımsal Destekleme Politika ve Araçları 204
3.3.1. Doğrudan Gelir Desteği (DGD) 204
3.3.2. Kırsal Kalkınma Destekleri 204
3.3.3. Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli 205
3.3.4. Tarım Sigortaları Desteği 205
3.3.5. Çevre Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması Desteği (ÇATAK) 205
3.3.6. Hayvancılık ve Yem Bitkileri Destekleri 206
DEĞERLENDİRME 207
KAYNAKÇA 211
DİZİN 235

TAKDİM

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı; 1983 yılında Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu çatısı altında, 2876 Sayılı Kanun'la kurulmuştur. Mevzuatla verilen görev ve sorumluluklar çerçevesinde kurulduğu andan itibaren yurt içi ve yurt dışı paydaşlar ile iş birliği hâlinde çalışmış ve günümüze kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Merkezimiz, Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti tarihini ilgilendiren konularda, alanlarında önde gelen bilim insanları ve araştırmacılar ile çalışmaktadır. Bu kapsamda faaliyetlerine devam ederken ürettiği bilimsel çıktılar ile geçmiş ve gelecek arasında bir köprü tesis etmiş, akademik bir kurum olarak strateji enstitüsü misyonunu da ifa etmiştir.

Türk milleti, Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde zafere ulaştığı Millî Mücadele'nin devamında, millî iradesinin tecelligâhı Türkiye Büyük Millet Meclisi eli ile 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'i ilan etmiştir. 2023 yılında Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılı anısına birçok bilimsel faaliyet gerçekleştirmiştir. Bunlardan biri de Cumhuriyet'in 100 yıllık tarihini bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmek noktasından hareketle Cumhuriyet'in birikimini ortaya koymak üzere *Türkiye'nin 100 Yıllık Birikimi* başlığı altındaki eser serisidir. Bunlar, *Eğitim*; *Tarım*; *Sağlık*; *Hukuk*; *Bilim, Kültür ve Sanat*; *Demokrasi ve Siyaset*; *Ekonomi*; *İki Binli Yıllarda Türkiye* başlıkları ile sekiz cilt halinde hazırlanmıştır. Cumhuriyet'in 100. yılına armağan olarak hazırlanan bu eser serisi; Türkiye Cumhuriyeti'nin 100 yıllık tarihini ve tarihte önemli olan başlıkları, akademik ve bilimsel yöntemlerle ele almıştır.

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı olarak; kitap serisinin hazırlanması çalışmalarını yürüten "Cumhuriyet'in 100. Yılına Yönelik Kitap Hazırlama Çalışma Grubu" üyelerine, her kitap için alanının uzmanları arasından seçilerek bilgileriyle çalışmaya katkı sağlayan yazarlarımıza, Seri Koordinatörü Prof. Dr. Haluk Selvi'ye, bir önceki başkanımız Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yüksel Özgen'e, her aşamasında özveri ile çalışan ATAM Başkanlığı Uzmanları ve İdari personeline teşekkür eder, *Türkiye'nin 100 Yıllık Birikimi* Serisi'ni Cumhuriyet'in 100. yılına armağan etmekten onur duyarız.

Güner Doğan
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı

ÖN SÖZ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan ekonomik yapının temel taşı tarım idi. Sanayi ise yok denebilecek düzeyde küçük ölçekli işletmelerden ibaretti. Büyük Savaş'ın da tesiri ile Anadolu insanı yorgun ve sefalet içinde bir hayat sürüyordu. Bu dönemde ülke nüfusu ortalama 13 milyon idi. Nüfusun çok büyük kısmı ise köylerde yaşıyor ve tarım ile geçimlerini sağlıyordu. Tarım ilkel usullerle yapılırken üretim büyüklüğü aile içi tüketimi karşılayabilecek düzeydeydi.

Türkiye Cumhuriyeti'nin inkişafı yolunda birçok alanda hayata geçirilen heyecan verici reformlar tarım alanında da uygulandı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarım ve sanayi alanında takip edilecek istikameti belirlemek üzere toplanan I. Türkiye İktisat Kongresi ile başlayan çalışmalara paralel olarak; toprakta özel mülkiyet meselesinin hukuki çerçevesi belirlenirken topraksız köylüye toprak dağıtma gayretleri ile devam etti.

1930'lardan itibaren takip edilen devletçilik politikalarının tarımda olumlu yansımaları dikkat çekici oldu. Bu süreçte örnek işletmelerin oluşturulması, zirai makinelerin kullanılmasıyla tarımda büyük bir ivme yakalandı. 1950-1960'lı yıllar arasında kurulan hükûmetlerin köy ve köycülük politikaları tarım alanına büyük bir canlılık kazandırdı. Bu yıllarda tarım alanında makineleşme ve ulaşım imkânlarının gelişmesiyle ortaya çıkan hareketlilik ve uzun yıllardır kullanılmayan arazilerin tarıma açılmasıyla kayda değer üretim artışları sağlandı.

1960'lardan itibaren ise Türkiye'nin sosyolojisi hızla değişmeye başladı. Bu yeni durumda Cumhuriyet Hükûmetlerince uygulanan tarım politikalarının da etkisi büyük oldu. 1980'lerden günümüze ise ülkede tarım sektöründe önemli gelişmeler yaşandı. Tarımın gelişmesine yönelik verilen destekler ile Türkiye'de tarımın millî gelir içindeki yeri ve tarımsal istihdamın artması sağlanmış oldu.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılı anısına Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı tarafından; Cumhuriyet'in 100 yıllık tarihî birikimini milletle paylaşmak, kazanımlarını daha güçlü bir şekilde ele alıp vurgulamak maksadıyla dikkat çekici bir proje başlatıldı. Bu projenin bir ayağını da tarım ve tarım alanındaki gelişmeler oluşturmaktadır. Biz de bu projeye paydaş olarak "Türkiye'nin 100 Yıllık Birikimi-Tarım" isimli editöryal çalışmaya ülkemizin saygın üniversitelerinde çalışan çok değerli ve alanında uzman akademisyenlerle katkı sağlamaya çalıştık.

Bu çalışmanın gayesi tarım alanında Cumhuriyet'in birikimini ortaya koymak olduğu kadar bu alanda çalışma yapacak olan araştırmacılara da önemli bir kaynak kazandırmaktır. Eser toplamda sekiz bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Dr. Öğretim Üyesi Ergül Ballı tarafından kaleme alındı. Tanzimat'tan

Cumhuriyet'e tarım alanındaki gelişmelerin incelendiği bu bölümde gerçekleştirilen faaliyetler detaylı bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. İkinci bölümü Prof. Dr. İbrahim İnci yazmıştır. Bu bölümde Atatürk Dönemi'nde hayata geçirilen tarımsal politikalar incelenmiştir. Üçüncü bölümde, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e güncelliğini kaybetmeyen toprak reformu detaylı bir şekilde Prof. Dr. Serkan Tuna tarafından yazıldı. Yine Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de çok tartışılan tarımsal kooperatifçilik Dr. Öğretim Üyesi Özlem Yıldırır Kocabaş tarafından kaleme alındı. Beşinci bölümde İnönü Dönemi tarım politikaları incelenmiştir. Dr. Öğretim Üyesi Arzu Varlı Binagul ve Dr. Öğretim Üyesi Murat Koraltürk tarafından kaleme alınan bu bölümde, İkinci Dünya Savaşı süreci ve sonrasında yaşanan tarımsal gelişmeler değerlendirildi. Savaş sonrası oluşan uluslararası konjonktüre uygun olarak Türk siyasal hayatında da dönüşümler yaşandı ve ülke çok partili bir döneme girdi. 1950-1960 yılları arasında iktidar olan Demokrat Parti, onun köylü ve tarım politikası altıncı bölümde Doç. Dr. Nadir Yurtoğlu tarafından yazıldı. Yedinci bölümde ise 27 Mayıs 1960'ta yaşanan askerî darbe sonrası işbaşına gelen koalisyon hükûmetlerinin tarım politikalarını ele alındı. Bu bölüm Doç. Dr. Nedim Yalansız tarafından yazıldı. Eserimizin son bölümünü oluşturan 1980 sonrası tarım sektöründeki politik ve yapısal değişimler ise Doç. Dr. Okan Demir tarafından değerlendirildi.

Türkiye Cumhuriyeti'nde tarımın gelişim sürecinin bütün boyutlarıyla ele alındığı bu eserde yer alan bölümlerle ilgili sorumluluklar yazarlara aittir. Eserimizin ortaya çıkmasında gösterdikleri özveriye ve katkılarından dolayı bütün yazarlarımıza ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Ayrıca eserin vücut bulmasında ilham kaynağı olan Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığına ve emeği geçenlere teşekkür ediyorum.

Yeni çalışmalara ilham olması dileğimizle...

Erdal Aydoğan

BİRİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E TARIM POLİTİKALARI

Ergül Ballı*

1. 19. YÜZYIL OSMANLI TARIMININ EKONOMİ-POLİTİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

19. yüzyıl Osmanlı toplumunun modernleşme dönemi olarak kabul edilir. Ancak Osmanlı modernleşmesi, Tanzimat Dönemi (1839-1876) ile sınırlanamadığı gibi salt değişen dış dünyanın zorlamasından kaynaklandığı da ileri sürülemez.[1] Dış siyasal müdahalelerin, idari reformların ve Avrupa kapitalist sistemi ile ekonomik bütünleşmenin gerçekleştiği Tanzimat Dönemi'nde Mustafa Reşit Paşa, Âli Paşa ve Fuat Paşa gibi isimlerin başı çektiği yüksek bürokrasi, giderek merkezileşen devlete egemen hale gelir; iktidar merkezi Saray'dan Babıâli'ye kayar.[2]

Tanzimat reformları, Osmanlı tebaasına hayat, şeref ve mülkiyet güvencesi, Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasında eşitlik, düzenli bir vergi sistemi ve iltizamın ilgası[3] ile gayrimüslimleri de içeren bir askerlik sistemi vaat eder.[4] Ordu, merkezî bürokrasi, taşra yönetimi, vergilendirme, eğitim, haberleşme alanları ile adlî sisteme yönelen Tanzimat reformlarına ilişkin olarak hiçbir zaman tabandan gelen bir talep olmaz. Batı tarzı reform programı ya reformcu paşalar gerekli gördüğü ya da Avrupalı devletlerin temsilcileri tarafından zorlandıkları için uygulamaya konur. Babıâli karşısında Saray'ın iktidarını tekrar perçinleyen otuz üç yıllık II. Abdülhamit iktidarında Panislamizm siyaseti öne çıksa da modernleşme ve reformlar söz konusu olduğunda bir kesinti ile

---

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi Gedik Meslek Yüksekokulu, ergul.balli@gedik.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0943-0157.

1 İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2005, s. 13-17.

2 Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 78 ve 101-102.

3 Vergilerin tarh ve tahsil hakkının bedel karşılığında üçüncü şahıslara devredilmesi anlamına gelen iltizam sisteminde düzenlenen açık arttırma sonucu devlete en fazla ödeme yapmayı taahhüt ederek ihaleyi kazanan mültezim, ihaleye konu olan bölgenin vergisini toplama hakkını kazanır. Aşar vergisini doğrudan maaşlı devlet memurları eliyle toplamak yerine iltizam usulünü tercih eden devlet, verginin tarh ve tahsil işlerinde herhangi bir maliyete katlanmadığından verginin hazineye girmesi, işlem maliyetleri açısından daha iktisadi olmakla beraber bu yöntemle vergi mükellefi olan köylülerin daha fazla vergi vermeye zorlanması kaçınılmaz olur. Böylelikle iltizam usulü, kırsal üreticileri sefalete sürükleyen bir mekanizma halini alır. İltizam sistemi, 1880 yılında kaldırılsa da 1886 yılında resmî olarak tekrar kabul edilir. Bk. Gülay Coşkun, "İltizam", **Ekonomi Ansiklopedisi**, C 2, Paymaş Yayınları, İstanbul 1983, s. 630; Donald Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 48.

4 E. Attila Aytekin, **Üretim Düzenleme İsyan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük**, Dipnot Yayınları, Ankara 2022, s. 79.

karşılaşılmaz. İstanbul'da İngiltere'nin epeydir devam eden nüfuzu, yerini büyük ölçüde Almanya'ya bırakır.[5]

1840'lardan itibaren Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Avrupa nüfuzunun artmasına paralel olarak Osmanlı ekonomisi giderek dünya kapitalist sisteminin bir parçası haline gelir. Önce 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve ardından 1838-1841 yılları arasında diğer büyük devletler ile imzalanan serbest ticaret anlaşmaları bütünleşme sürecini hızlandırır. Avrupa'nın makineye dayalı büyük ölçekli sanayi üretimine iç pazarın kapılarını Avrupalılara açmakta bir beis görmeyen Osmanlı İmparatorluğu, kapitülasyonlardan ötürü iç pazarı koruyacak bağımsız bir gümrük ve dış ticaret politikası uygulama imkânından da yoksun kalır.[6] Egemen uluslararası işbölümü anlayışının gereği olarak hammadde ihracatçısı ve mamul mal ithalatçısı olan Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinde yüzyılın neredeyse sonuna kadar en yüksek payın sahibi İngiltere'dir. İhracatın %25'ini İngilizler satın alırken ithalatın %30-40'ı ise İngiliz mallarından oluşur.[7]

Uluslararası ticaretin etkisiyle liman kentleri çarpıcı biçimde büyümeye başlar. Ucuz ve hızlı denizyolu taşımacılığına imkân veren buharlı gemiler ile liman kenti ve hinterlandını birbirine bağlayan ucuz demiryolu taşımacılığı sayesinde ithal mallar iç pazara kolaylıkla ulaşır. Makineleşmedeki müthiş ilerlemeye rağmen çoğunlukla el emeğine dayanan Osmanlı imalatı, Batı Avrupa'nın ucuz sanayi mallarının müthiş rekabetiyle karşı karşıya kalır. Uluslararası pazarlardaki rekabet gücünü kaybeden yerli üretim, iç pazara yönelir. Avrupa'nın Sanayi Devrimi çağında deyim yerindeyse yaşam mücadelesi veren Osmanlı imalat sektörü, bazı alt sektörler itibarıyla yeniden yapılanarak ayakta kalır veya tamamen yeni bazı iş kolları ortaya çıkar. Bazı alt sektörler ise rekabete dayanamaz. Ama yine de şaşırtıcı biçimde üretim düzeyi artar.[8]

1750'lerden itibaren büyümeye başlayan uluslararası ticaret, 19. yüzyılda 64 misli genişlerken Osmanlı dış ticareti 1840-1914 arasında 10-16 kat artar. İhracatın ithalata oranı kısa vadede sık sık dalgalanmakla birlikte uzun vadede Osmanlı İmparatorluğu aleyhine bir seyir izler.[9] Dış ticaret açıklarının süreklilik kazanması, yabancıların ve yabancılarla yoğun iş birliği içinde olan komprador

---

[5] Zürcher, **age.**, s. 88, 102 ve 124.

[6] Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi-Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 418.

[7] Zürcher, **age.**, s. 97-98 ve 129.

[8] Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, Çev. Ayşe Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 171, 200 ve 203.

[9] Quataert, **age.**, s. 189-193.

nitelikli bir burjuvazinin uluslararası ticarete egemen olmasına neden olur. Büyük ölçüde gayrimüslimlerden oluşan ticaret burjuvazisinin Osmanlı ekonomisindeki gücü giderek artar.[10] Buna karşın iç kesimlerde kalan kasabalar ile iç kesimler ve liman kentleri arasındaki iç ticarete egemen olan Müslüman burjuvazi ise zayıf, dağınık, örgütsüz ve büyük ölçüde gayrimüslim burjuvaziye bağımlı durumdadır.[11]

Yüzyıl boyunca büyük bir dış ticaret açığına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, dış ticaret açığını finanse edebilmek için yabancı sermayeyi çekecek tedbirler alır. Doğrudan yatırımlardan ziyade portföy yatırımları şeklinde gerçekleşen sermaye ithalatı, Osmanlı Hükûmetleri için Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar devam eden mali kırılganlıklara neden olur. Kırım Savaşı ile birlikte artan finansman gereksinimini karşılamak üzere ilk kez 1854 yılında dış borçlanmaya giden Hükûmet için Avrupa piyasalarından borçlanmak 19. yüzyılın ikinci yarısında süreklilik halini alır. Osmanlı hazinesi üzerinde büyük bir yük oluşturan dış borçların faiz ödemesi, 1870 yılında hazine gelirlerinin üçte birine denk gelmektedir. 1873-1896 yılları arasında Batı Avrupa ekonomilerinin karşı karşıya kaldığı Büyük Depresyon sırasında Avrupa piyasalarından para bulamayan Hükûmet, borçlarını çeviremez hale gelince 1875'te moratoryum ilan eder. Osmanlı borçlarının yeniden yapılandırılmasına yönelik görüşmelerin sonucunda 1881 Muharrem Kararnamesi ile Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi kurulur.[12] 1886 yılında yeniden dış borç almaya başlayan Osmanlı İmparatorluğu'nun 1881-1890 döneminde azalan dış borç stoku, 1890 yılından sonra tekrar büyümeye başlar.[13] Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nin kurulması ise ekonominin kısmen yabancı malî denetimin altına girmesiyle sonuçlanır.[14]

Öte yandan, asırlarca tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olan Osmanlı İmparatorluğu için tarım, İmparatorluğun tarih sahnesinden ayrıldığı 1922'ye kadar önemini korumaya devam eder. Tarım hem genel ekonomi içinde en önemli sektör hem devletin asıl vergi kaynağı hem de nüfusun %80-90 gibi büyük çoğunluğunun geçimini sağladığı bir alandır. Kırsalda yaşayan aileler, tarımsal üretimin yanı sıra hayvanlarının yün veya kıllarından imal ettikleri ürünleri satarak veya erkeklerin uzak bölgelerde çalışarak elde ettikleri

[10] Kuruç, **age.**, s. 419.

[11] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s. 23.

[12] Zürcher, **age.**, s. 98-99, 110-111 ve 127-128.

[13] Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s. 84.

[14] Roger Owen ve Şevket Pamuk, **20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi**, Çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002, s. 12.

kazançlarla geçinirler.[15] Ancak 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı ekonomik ve toplumsal yapısında yaşanan dönüşüm sürecinde tarım da payına düşeni alır.[16]

Tanzimat'ın tarım politikası esasında, klasik iktisadın uluslararası işbölümünü temel alan ekonomi anlayışının bir yansımasıdır. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu tarım ürünlerinde uzmanlaşarak dünya piyasalarına tarımsal ürün ihraç etmesi karşılığında sanayi mallarını ithal ederek ekonomik gelişmeyi sağlamalıdır. Tarım politikasının amaçları ise tarımsal üretimin arttırılması ve çeşitlendirilmesi, ihracata dönük tarımsal üretimin teşvik edilmesiyle ödemeler bilançosu dengesinin sağlanması, tarımsal üretimde kullanılan yöntemlerin ve tarımsal araçların kullanımının modernleştirilmesidir.[17] Benzer şekilde II. Abdülhamit Dönemi'nin tarım politikası da ekonomik gelişmeyi, tarımsal kalkınma ile ilişkilendirdiğinden tarımsal üretimin kalitesini ve miktarını arttırmaya odaklanır.[18] Ancak 19. yüzyıl boyunca Osmanlı tarımı sadece üretim performansı açısından değil yapısal anlamda da pek çok değişim yaşar. Geçimlik üretimin yerini piyasa ilişkileri temelinde şekillenen bir üretim anlayışı alır.

Osmanlı tarımında ticarileşme olgusu, 18. yüzyıldan itibaren görülmekle beraber tarımsal üretimi ve ihracatı arttırmaya dönük tarımsal politika ve kapitalizmin tarımsal yapıya nüfuz etmesi tarımda ticarileşmeyi hızlandırır. Tarımsal ürünlere yönelik dış talebe, nüfus artışı ve demiryollarının yapımı sayesinde büyüyen iç talep de eklenince üretim artışı sürekli hale gelir.[19] Merkezî idarenin vergileri ayni değil nakdî olarak istemeye başlamasıyla vergi sisteminde yaşanan dönüşüm ve köylülerin kendi tüketimleri için ithal sanayi mallarına yönelik taleplerinin artması pazara dönük üretime ivme kazandıran diğer mekanizmalar olarak öne çıkar.[20] 19. yüzyılda geleneksel kabuğundan sıyrılan Osmanlı tarımında üretim düzeyi, yüzyıl boyunca bugünkü Türkiye

---

[15] Quataert, **age.**, s. 195.

[16] Kapitalist gelişme karşısında Avrupa ülkeleri ile ABD'de tarım ve köylülüğün birbirinden farklılaşan rotalarına ilişkin bk. Oya Köymen, **Sermaye Birikirken Osmanlı, Türkiye, Dünya**, Yordam Kitap, İstanbul 2007, s. 157-158; Oya Köymen, **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar**, Yordam Kitap, İstanbul 2012, s. 53-67. Benzer şekilde İngiliz, Prusya, Amerikan ve Doğu Asya tarımının dönüşüm modelleri için bk. Henry Bernstein, **Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri**, Çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul 2009, s. 41-47.

[17] Tevfik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 45.

[18] Quataert, Donald, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 46-47.

[19] Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul 2000, s. 218-219.

[20] Yerasimos, Stefanos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye: Tanzimattan 1. Dünya Savaşına**, Çev. Babür Kuzucu, Belge Yayınları, İstanbul 2007, s. 30.

topraklarında ikiye katlanır.[21] Hızlı tarımsal genişlemeye, tarımsal vergi gelirlerindeki ve tarımsal ürünlerin ihracatındaki artış eşlik eder. Anadolu'nun aşar geliri 1879-1904 döneminde %79 artarken Tanzimat Dönemi'ne denk gelen 1848-1876 yılları arasında dört katına ulaşır.[22]

Anadolu'dan dünya pazarlarına yapılan ihracat, 1840-1913 yılları arasında on kattan fazla artar. Bu ihracat artışının %90'ından fazlası tütün, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, afyon, meşe palamudu, fındık, zeytinyağı ve tahıl gibi tarımsal emtiadan oluşur. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Anadolu'da üretilen tarımsal malların %20'ye yakın bir oranı ihraç edilmektedir. Bununla birlikte tarımda ticarileşme olgusu bölgesel düzeyde farklılıklar sergiler. Pamuk'un "Birinci Tip Bölge" olarak nitelendirdiği Makedonya, Trakya, Batı Anadolu, Doğu Karadeniz kıyıları ve Adana yöresi 19. yüzyılın erken dönemlerinden itibaren pazar ilişkilerinin içine çekildiğinden İmparatorluk genelinde ihracata dönük üretimin en yerleşik olduğu alandır. "İkinci Tip Bölge" ise 1890'larda Alman sermayesi tarafından inşa edilen Anadolu-Bağdat Demiryolu ile İstanbul ve Avrupa pazarları için tahıl üretimine yönelen Orta Anadolu'dur. Demiryolu güzergâhında kalan ekim alanları, "Birinci Tip Bölge"de yer alan üretim havzalarından farklı olarak iç pazarla bütünleşir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini kapsayan "Üçüncü Tip Bölge" ise iç ve dış talep kaynaklı gelişmelerden etkilenmeyen dolayısıyla da tarımın ticarileşemediği ve piyasa ilişkilerinin yerleşmediği bir coğrafya olarak kalır.[23]

19. yüzyılın Osmanlı tarım politikası, tarımsal ürün ihracatına dayalı bir iktisadi gelişme modelini benimsediğinden tarımsal üretimin kalitesini ve miktarını arttırmaya yönelik tedbirler içerir. Bu bağlamda tarımsal gelişime ortam hazırlayan bilgi-beceri ve teknik birikimi geliştirmeyi amaçlayan ilk kurumsal girişimlerin izine bu dönemde rastlamak mümkündür. Reformcu Mustafa Reşit Paşa tarafından İstanbul yakınlarında açılan ilk ziraat mektebi, 1848 yılında eğitime başlar ancak yalnızca iki yıl faaliyet gösterebilir. II. Abdülhamit iktidarında açılan okulların sayısı artar. 1881 yılında Edirne'de açılan ziraat mektebi ise üç yıl boyunca hizmet verirken 1889 yılında Selanik'te açılan ziraat mektebi daha sonra yüksekokula çevrilir. Yüzyılın sonuna doğru mektepli ziraatçılara duyulan ihtiyacın artmasıyla 1891'de Bursa'da ve İstanbul'da iki ziraat okulu birden açılır. Yüksek dereceli öğretim yapan Halkalı Ziraat Mektebi, 1928 yılına kadar faaliyet gösterir.[24] Ziraat mektepleri gibi

[21] Zafer Toprak, "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950)", Der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 20.

[22] Güran, **age.**, s. 15; Quataert, **age.**, s. 39.

[23] Pamuk, **age.**, s. 94.

[24] Toprak, agm., s. 24-25.

Sivas, Konya, Erzurum, Adana ve Ankara'da açılan örnek tarlalar da zirai eğitimin yayılmasına olanak sağlayan ve verimliliği arttırmaya dönük girişimler olarak değerlendirilebilir. Deneysel amaçlarla kurulan bu tarlalarda çiftçilere yeni teknikleri benimsemenin yararları gösterilerek tarımda makineleşme teşvik edilir.[25]

Üretim ve ihracatta önemli artışlar sağlanmasına ve tarımda makine kullanımı teşvik edilmesine karşın 20. yüzyılın ortasına kadar tarım teknolojisinin gelişimi oldukça durağan bir seyir izler. Tarımda belli ölçüde ortaya çıkan verimlilik artışı daha ziyade yeni toprakların tarıma açılmasından ileri gelir.[26] Toprağın bol, iş gücünün kıt olması[27] bir taraftan tarımsal faaliyetlerden biri olan hayvancılığı yaygınlaştırırken diğer taraftan bitkisel üretimle uğraşanlar açısından ekstansif (ilkel) tarım metotlarının genel kabul görmesine neden olur. Öte yandan iş gücü kıtlığı özellikle emek talebinin arttığı mevsimlerde üretimi aksatacak boyutlara varabilir.[28] Bu nedenle İmparatorluğun yıkılışına kadar önemini korumaya devam eden iş gücü kıtlığına çare olarak büyük ölçekli nüfus hareketleri, mevsimlik emek, göçebe aşiretlerin gönüllü veya zorunlu iskânı gibi yöntemler dönem boyunca kullanılır. Benzer şekilde hayvancılık da emek arzını kısıtlayan bir tarımsal faaliyet türü olduğundan hükûmetler yer yer hayvancılığı kısıtlayan tedbirlere başvururlar.[29]

İşgücü kaynağı kıt, toprak bakımından zengin olan bir coğrafyada tarıma açılabilecek yeni toprakların bulunabilmesi, tarımda makine kullanımının yaygınlaşması üzerinde bir baskı yaratmaz; aksine veri teknoloji düzeyinde üretim ölçeği yeniden düzenlenir. Yine de bu durum 19. yüzyıl Osmanlı tarımında emekten tasarruf sağlayan teknolojik yeniliklerin benimsenmediği anlamına gelmez. Ancak modern tarımsal makinelerin kullanılmaya başlandığı 1875 yılından itibaren tarımsal mekanizasyon bölgesel eşitsizlikler temelinde yerleşip gelişir.[30] Makine kullanımı Batı Anadolu, Çukurova ve Orta

---

[25] Quataert, **age.**, s. 108-119; Murat Baskıcı, "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 58, S 1, Ocak-Mart 2003, s. 41.

[26] Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s. 199.

[27] Baskıcı, agm., s. 34; Şevket Pamuk, "Türkiye'de Tarım ve İktisadi Gelişme: 1880-2000", **Mülkiye Dergisi**, C 33, S 262, Ankara 2009, s. 67; Tosun Arıcanlı, "19. Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Toprak ve Emek", Edit. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s. 139; Quataert, **age.**, s. 194; Pamuk, **age.**, s. 101; Toprak, agm., s. 32.

[28] Güran, **age.**, s. 54-55.

[29] Aytekin, **age.**, s. 53-54.

[30] İlhan Tekeli-Selim İlkin, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)", Der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak, **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 83.

Anadolu'da görece ilerlerken Pamuk'un "Üçüncü Tip Bölge" nitelemesi kapsamında kalan Doğu ve Güneydoğu'da neredeyse hiçbir değişim olmaz.

Osmanlı tarımında mekanizasyon, 1867 yılında yabancıların mülk edinmelerine izin veren hukukî düzenlemenin[31] ardından Batı Anadolu'da büyük çiftlikler kuran İngilizlerin öncülüğünde başlar. Amerikan İç Savaşı (1861-1865) nedeniyle ABD'den pamuk tedarikinde sorun yaşayan İngilizler, bölgede pamuk üretimine giriştiklerinde toprak mülkiyeti yapısının etkisiyle ücretli emeği kolayca sağlayamazlar. İşgücü kıtlığı sorununu, kapitalist çiftliklerinde kullanmak üzere önemli miktarda tarımsal makine getirerek aşmaya mecbur kalırlar.[32] 1830'lardan itibaren dünya pazarlarına açılan ve büyük tarımsal işletmelerin yaygın olduğu Çukurova'da da çiftçiler, müzmin iş gücü kıtlığı sorununu hafifletebilmek için ithal tarım makinelerini İmparatorluk genelinde en çok talep edenlerdir.[33] Anadolu demiryolunun ulaşımı kolay ve ucuz hale getirmesiyle birlikte yüzyılın sonlarına doğru tarımın ticarileştiği Orta Anadolu'nun ilkel tarım tekniklerini terk etmeye başlamasında ise bölgeyi kendisi için bir tahıl deposu olarak kurgulayan Alman sermayesinin önemi büyüktür. Küçük toprak sahipliğinin yaygın olduğu Orta Anadolu'da merkezî devlet, iş gücü kıtlığı sorununu hafifletmek için göçmenleri demiryolu güzergahı boyunca iskan etmeye dönük bir politika uygularken Almanlar da bölgeye tarım makinelerini getirip pazarlayarak tarımda makine kullanımının yerleşmesine katkıda bulunurlar.[34] Anadolu'nun Güneydoğu Bölgesi ile aynı ölçüde olmamakla birlikte Doğu Bölgesi öteden beri aşiret reislerinin siyasal, toplumsal ve ekonomik gücünün varlığını koruduğu, 19. yüzyıl ve sonrasında da korumaya devam ettiği bir bölgedir. Anadolu tarımı genelinde toprak ağası ile köylü arasındaki bağın en kuvvetli olduğu bu bölgelerde ortakçılık ilişkisi farklılaşarak feodal bir angaryaya dönüşür. Toprak ağalarının ucuz emek talebinin yarı-feodal üretim ilişkisi içerisinde rahatlıkla karşılanabilmesi, tarımda makineleşmenin önündeki en önemli engel olarak varlığını korumaya devam eder.[35]

Osmanlı tarımında makine kullanımının 1880'lerden itibaren yaygınlaşmasında 1882 yılında Hükûmetin tarım makineleri ithalatına gümrük muafiyeti tanıması etkili olur.[36] Avrupalı makine üreticileri için iştah kabartıcı

---

[31] Zürcher, **age.**, s. 95; Quataert, **age.**, s. 200; Yerasimos, **age.**, s. 124.

[32] Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Yordam Kitap, İstanbul 2007, s. 161-162.

[33] Pamuk, **age.**, s. 116-117.

[34] Mehmet Murat Baskıcı, **1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim**, Turhan Kitabevi, Ankara 2005, s. 142-143.

[35] Pamuk, **age.**, s. 114 ve 120-122; İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, s. 194.

[36] Baskıcı, **age.**, s. 149.

bir pazar olan Osmanlı İmparatorluğu'nda makine kullanımının yayılma hızı, Avrupalıların beklentisini tam karşılamasa da zaman içinde bazı bölgeler iyi birer tarım makineleri pazarı haline gelir. Gümrük muafiyeti tanınmadan önce pazara hâkim olan İngilizler, 1880'lerden itibaren Alman ve Amerikan rakiplerle karşı karşıya kalırlar. İngiliz tarım makinelerinin hem rakiplerine göre daha pahalı olması hem de yerli hayvan ırkı için daha ağır olmaları[37] nedeniyle Alman ve Amerikan yapımı tarım makinelerinin pazar payı genişlese de piyasa üç satıcı arasında bölüşülür. Tarımsal mekanizasyonun en ileri olduğu Adana'da Amerikan şirketi biçer makineleri, İngiliz şirketi buharlı pulluk ve biçerdöver, Alman şirketi de hafif orak makinelerinin satış ve pazarlamasında monopol (tekelcilik, tekel, inhisar) hale gelir.[38]

İklim ve toprak yapısı ile üretilen ürünün çeşidi gibi doğal ve teknik koşullar, tarımda makineleşme üzerinde etkili olmakla birlikte iktisadi ve sosyal faktörler her şeyden daha etkilidir. Köylünün gelir seviyesinin modern tarımsal makineleri satın almaya yetmeyecek kadar düşük olması ile toprak mülkiyeti ve kiracılık biçimlerinin emek faktörünü büyük toprak sahibine bağımlı kılarak makineli üretime rakip hale getirmesi, Osmanlı tarımında teknik bir devrime müsaade etmez.[39]

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal dönüşüme ilişkin olarak önemli konulardan biri de 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin kabulüdür. Toprak hukukunda şeri ve örfi hukukun birlikte uygulanmasından kaynaklanan anarşiyi örfi hukuk lehine ortadan kaldırmaya çalışan ve arazileri memlûke, miriye, mevkufe, metrûke ve mevât olarak kategorize eden kanunun en önemli özelliği, toprakta özel mülkiyeti kabul etmesidir.[40] Öte yandan kanun, mirî arazi üzerinde ekim yapan köylüye salt vergi mükellefi olarak bakmakla yetindiği için kırsal alandaki emek ilişkilerini bilmezden gelir; ortakçılık ve kiracılık konusunda herhangi bir düzenleme yapmaz. Ortaya çıkan hukuki boşluk, toprak sahiplerinin işlerini kolaylaştırdığı için 1858 Arazi Kanunnamesi, toprak mülkiyeti ve büyük toprak mülkünün dolayısıyla da Osmanlı tarımında kapitalist üretimin sağlam temeller üzerinde oturmasına büyük katkı sağlar.[41] Toprak sahiplerinin Arazi Kanunnamesi'ni toprakları meşrulaştırmak için bir vasıta olarak kullanmaları ile toprak sahibi eşrafın iktidarının güçlenmesi muhtemeldir.

---

[37] Quataert, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, s. 140.

[38] Bülent Varlık, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, Ankara 1977, s. 48-49.

[39] Tökin, **age.**, s. 44-45.

[40] Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", **Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I** içinde, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 335.

[41] Barkan, agm., s. 368; Yerasimos, **age.**, s. 117-118.

Ayrıca 1857 yılında belediyeler ve 1864 yılında da taşra örgütlerinde yapılan düzenlemelerle birlikte eşraf, çeşitli meclislerde temsil edilme hakkı elde ederek kırsal alanda köylünün önderi haline gelir. Benzer şekilde ilk anayasanın ilanının ardından toplanan Meclis de eşrafın siyasi iktidarını artırır.[42] Yine de 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı tarım ekonomisinin en önemli özelliklerinden biri de bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte küçük üreticiliğin sosyal yapıdaki egemen işletme tipi olmasıdır.[43] Arazi Kanunnamesi'nin kabul edilmesinin ardından ortalama işletme büyüklüğünde belli ölçüde artış olduğu ileri sürülebilirse de küçük üreticilik özellikle Anadolu toprakları söz konusu olduğunda hakim işletme tipi olma özelliğini korur.[44]

Son olarak Osmanlı tarımına ilişkin diğer bir önemli konu da borçtur. Tarımsal yapıda küçük üreticiliğin yaygın olduğu bir ekonomide kırsal borçluluk, doğrudan üreticilerden egemen sınıflara kaynak aktarmanın temel mekanizması iken bazı hallerde de emeğin hareketliliğini sınırlamanın ve emek arzını garanti altına almanın bir yöntemi olarak kullanılır.[45] Tarımda küçük üreticiliğin yaygın olduğu bir ekonomik modelde köylü, çeşitli sebeplerle sık sık borçlanma gereksinimi duyabileceğinden düzenli bir kredi piyasasının varlığı çok önemlidir. Üretici uygun koşullarda borçlanma imkânından yoksun kaldığında özel kredi piyasasından ağır koşullarda borçlanmaya mecbur olur. Tanzimat Dönemi'nde özel kredi piyasasına yönelik düzenleyici tedbirler alarak ve 1888 yılında Ziraat Bankasının açılmasıyla resmî kredi piyasasını kurarak bu acıklı tabloda iyileştirmeler yapılmış olsa da üretici özel kredi piyasasına bağımlı olmaya devam eder.[46]

2. İTTİHAT-TERAKKİ VE MİLLÎ İKTİSAT

Osmanlı Devleti'nde kökleri 19. yüzyılın ikinci yarısına uzanan muhalif hareketin amaca ulaşan bir askerî harekete dönüşmesi ve anayasanın yeniden ilanının 24 Temmuz 1908 günü öğrenilmesi ile başlayan on yıllık dönem II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) olarak bilinir. Meşrutî rejimin ilk beş yıllık dönemi daha ziyade İttihatçı-İtilafçı çekişmesine dayalı siyasal mücadelelerle geçer. Gereken hallerde müdahale etmek suretiyle siyasi iktidarı denetleyen ve rejimin bekçiliğini yapan İttihat ve Terakki, 1913'teki Hükûmet darbesinin ardından siyasi iktidarı tamamen ele geçirir.[47] Liberal ve çoğulcu bir aşama olan

[42] Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Çev. Fatmagül Berktay (Baltalı), Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, s. 64.

[43] Toprak, agm., s. 21; Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s. 199.

[44] Güran, **age.**, s. 55-56.

[45] Aytekin, **age.**, s. 55 ve 61.

[46] Güran, **age.**, s. 131 ve 159.

[47] Boratav, **age.**, s. 22.

1908-1913 alt döneminin aksine 1913-1918 alt dönemi, devlet ile partinin iç içe geçtiği ve millîyetçilik, modernleştirme ve laikleştirmeye yönelik reformların bir arada bulunduğu otoriter bir baskı aşamasıdır.[48]

II. Abdülhamit'in saltanatı sırasında gerçekleştirilen reformlarının bir yan ürünü olan[49] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin amacı, meşrutiyeti yeniden ilan etmek ve Osmanlı birliğini korumaktır.[50] Ancak millîyetçilik akımının Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm cemaatlerini çoktan etkisi altına aldığı bir dönemde İttihat ve Terakki, Türk millîyetçiliği fikrine sıcak bakmakla birlikte farklı etnik grupları İmparatorluktan uzaklaştırmamak için Osmanlıcılık ideolojisini savunmaya devam eder; Türkçü fikirleri açıkça ortaya koymaktan kaçınır.[51] Ta ki Balkan topraklarının kaybedilmesinin yarattığı travmaya kadar. Balkan yenilgisi, İmparatorluğun en gelişmiş ve zengin eyaletleri olan Makedonya, Arnavutluk ve Trakya'nın kaybedilmesi anlamına gelir.[52] Yaşanan travmatik süreç hem aydınların hem de İttihat ve Terakki'nin düşünce yapısında değişime neden olur. Osmanlıcılık ideolojisini terk ederek açıkça bir Türkleştirme politikası benimsenir.[53] İttihat ve Terakki, 1916 Kongresi'nde siyasal programını Müslüman Türk unsuru vurgulayacak şekilde yeniden yapılandırır.[54] Böylelikle iktisadi, siyasi ve kültürel bir millîyetçilik 1913 sonrasına tam anlamıyla damga vurur.

1908-1913 yılları arasında kurulan Hükûmetler, liberal iktisat politikası ile ekonomiyi yönetirken 1913-1918 döneminde hakim iktisadi düşünce ve politika millî iktisat olur. Tarımsal ürünlerin ihracatına dayalı bir iktisadi gelişmeyi savunan liberallerin karşısında sanayileşmeyi iktisadi gelişmenin ana yolu olarak gören ve bu uğurda devlet eliyle millî bir burjuvazi yetiştirmeyi savunan iktisadi millîyetçilik taraftarları bulunur. Millî iktisadın kuramsal temelleri, Alman Tarihçi Okulu'nun öncülüğünü yapan Alman iktisatçı Friedrich List'in korumacılık doktrinine dayanır. 19. yüzyılın sonlarında Ahmet Mithat Efendi ve Musa Akyiğitzade tarafından sonrasında ise Ziya Gökalp, Yusuf Akçura ve

---

[48] Zürcher, **age.**, s. 15-16, 141 ve 163.

[49] Ahmad, **age.**, s. 8.

[50] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)**, C 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 7.

[51] Zürcher, **age.**, s. 187-188; Yaşar Semiz, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 35, Konya 2016, s. 223.

[52] Ahmad, **age.**, s. 39.

[53] Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 60-69.

[54] Zafer Toprak, **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): İttihat-Terakki ve Devletçilik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 2.

Tekin Alp gibi teorisyenler tarafından savunulan bu tezler, İttihatçı yönetici seçkinler tarafından da benimsenir.[55]

İttihatçı ideolog ve liderler, millî iktisat modelini benimseyen Almanya'nın yarım asırdan kısa bir süre içerisinde geçirdiği dönüşümden etkilenirler.[56] 1840'lara kadar köylüler ülkesi olan Almanya, Prens Otto von Bismarc liderliğinde ve ülkenin doğusundaki Prusyalı junkerler sayesinde kapitalistleşerek 20. yüzyılda tarih sahnesine çıkar.[57] Prusya modeli haricinde İttihat ve Terakki'nin ilham aldığı bir başka ülke ise Japonya'dır. Alman kalkınması gibi Japon kalkınması da tarımda pre-kapitalist ilişkiler sürüp giderken devlet tarafından gerçekleştirilen bir "tepeden inmeci" kapitalistleşme denemesidir. Japon toplumunun mimarı olan Meiji'nin iktidarı (1867-1912) sırasında oldukça ağır bir arazi vergisiyle tarımdan sanayiye kaynak aktararak kapitalist gelişmenin koşulları sağlanır.[58] Japonya, kapitülasyonlardan kurtularak Japonya yarım yüzyıl içinde ulusal kapitalist bir ekonomi kurmayı başaran tek Avrupa dışı ülke olur.[59] Yakın Doğu'da yeni bir Japonya yaratmak isteyen İttihat ve Terakki, ülkeye Japon uzmanları bile davet eder ancak Japonya hiçbir zaman böyle bir destekte bulunmaz.[60]

Millî iktisat politikası tarım, sanayi, dış ticaret, para ve bankacılık başta olmak üzere ekonominin her alanında kendini gösterir. İttihat ve Terakki, ekonominin millî bir karakter kazanması ve bağımsız bir para politikası uygulanabilmesi için ulusal bir merkez bankası kurmanın gerekliliğine inanır. İngiliz-Fransız ortak sermayeli Osmanlı Bankasının özellikle savaş yıllarında devlet çıkarlarıyla uzlaşmayan bir tavır içinde olması, millî sermayeli ve ayrıcalıklı bir devlet bankası olarak Osmanlı İtibar-ı Millî Bankasının 1917 yılında kurulmasını zorunlu hale getirir.[61] Millî ekonominin kalbi olarak görülen kredi meselesine yönelik olarak bölgesel düzeyde finansman ihtiyacını karşılamak üzere Hükûmetin desteğiyle Aydın, İzmir, Manisa, Konya, Kayseri, Eskişehir, Sakarya gibi sermaye birikiminin hızlandığı bölgelerde kurucuları

---

[55] Boratav, **age.**, s. 26.

[56] Tekin Alp, "Mecmuamızın Mesleği: Milli İktisada Doğru", **İktisadiyat Mecmuası**, Y 1, S 1, 8 Şubat 1331 (21 Şubat 1916), s. 1-2.

[57] Kuruç, **age.**, s. 6-8.

[58] Oğuz Oyan, "Meiji-Osmanlı-Türkiye: Vergi Politikasına İktisadi Kalkınma Sorunsalından Bakış", **Mülkiye Dergisi**, C 23, S 218, Eylül-Ekim 1999, s. 143-146.

[59] Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, Tekin Yayınevi, İstanbul 2001, s. 82-96.

[60] Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s. 8 ve 33; Zürcher, **age.**, s. 180.

[61] Toprak, **age.**, s. 51.

taşradaki eşraf, tüccar ve toprak sahiplerinden oluşan ulusal nitelikli tek şubeli bankalar faaliyete geçer.[62]

İttihat ve Terakki, millî iktisat ile toplumun iktisat zihniyetini yeniden şekillendirmek gayesindedir.[63] Müslüman Türklerin girişimcilik becerilerini geliştirmeye ve millî sermayeli anonim şirketlerin kurulmasını teşvik etmeye dönük bir politika benimser. 1908-1915 yılları arasında millî şirketlere yatırılan meblağ 375.000.000 kuruşu bulur ki, bu tutar o tarihe kadar yapılan toplam yatırımın %61'ine tekabül eder.[64]

Bağımsız bir maliye politikası uygulamak isteyen Maliye Nezareti 1909'da iç borçlanma teşebbüsünde bulunsa da başarılı olamaz.[65] Maliye Nazırı Cavit Bey, bütçe tekniğinin modernleştirilmesi ve iktisaden üretken alanlarda hizmet sunan nezaretlerin tahsisatının arttırılması gibi hususlarda reformist bir tavır sergiler. Devlet bütçesinin en önemli gelir kalemlerinde yaşanan kısmi artışın Birinci Dünya Savaşı yıllarında tersine dönmesi ve savaşın son yılı hariç bütçe açığı giderek artan Hükûmetin finansman ihtiyacının ağırlaşması[66] nedeniyle mali yönetim konusunda Maliye Nezareti ve Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'nden oluşan çift başlılık devam eder; bağımsız bir maliye politikası uygulamak mümkün olmaz.

İttihat ve Terakki iktidarına kadar Osmanlı Hükûmetlerinin sanayileşme yoluyla iktisadi gelişmenin sağlanması yönünde bir öncelikleri olmaz.[67] Ancak yeni Hükûmet, Birinci Dünya Savaşı öncesinde yerli üretimi koruyan ve sanayileşmeye dayalı bir stratejiyi benimsemiş durumdadır. 1909 yılında Meclisin gündemine giren Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkati 1913 yılında yürürlüğe girer.[68] Böylelikle yerli sanayi sermayesine bir dizi ayrıcalık tanınır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde kapitülasyon rejimi nedeniyle korumacılığı esas alan tartışmalar, iktisat politikası üzerinde etkili olamaz. Fakat savaşın başlamasını fırsat bilen İttihat ve Terakki Hükûmetinin 9 Eylül 1914'te aldığı tek taraflı kararlarla işin rengi değişir. 1 Ekim 1914'ten başlamak üzere

---

62 Kuruç, **age.**, s. 300-301.

63 Tekin Alp, "İttihat ve Terakki Fırkası'nın İktisadi Faaliyeti", **İktisadiyat Mecmuası**, Y 1, S 30, 6 Teşrin-i evvel 1332 (19 Ekim 1916), s. 1-2.

64 Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 7.

65 Ahmad, **age.**, s. 34-35.

66 **Osmanlı Mali İstatistatikleri Bütçeler 1841-1918 (Tarihi İstatistikler Dizisi)**, Haz. Tevfik Güran, C 7, DİE Matbaası, Ankara 2003, s. 9 ve 155-176.

67 Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 155.

68 Tekin Alp, "İstihsalat-ı Milliyeyi Artırmak Meselesi: Ziraat mi Sanayi mi?", **İktisadiyat Mecmuası**, Yıl 2, S 61, 2 Ağustos 1333 (2 Ağustos 1917), s. 2.

kapitülasyonlar kaldırılarak yabancı şirket ve kişiler, Osmanlı kanunlarına tabi kılınır. 1916'da "ad valorem"[*] gümrük tarifelerinin yerine spesifik gümrük tarifeleri[**] kabul edilir. Bu sayede dış ticaretin gelişmesini esas alan bir vergilendirme politikası yerine belirli bazı mal türleri için seçici vergilendirmeyi esas alan ve iç pazarın gelişimine olanak tanıyan korumacı bir gümrük politikası benimsenir.[69] Bir tür neo-merkantilist bir iktisat politikasını benimseyen İttihat ve Terakki, sanayileşmenin ilk ve çekingen adımlarını atar.

Uluslararası ticaretin sekteye uğradığı 1914 sonrasında mal kıtlıkları ve ihtikâr, kentlerde adeta bir fırtına gibi eser. Piyasa mekanizması içinde çözüm bulunamayacağı anlaşılan iaşe işlerinin yönetimi, İttihat ve Terakki liderlerinden Kemal Bey'e bırakılır.[70] Anadolu demiryolu hattı üzerinde bulunan üretim merkezlerinden İstanbul'a, buğday başta olmak üzere gıda maddelerinin taşınması için demiryolu şebekesinin imkânları sonuna kadar değerlendirilir. Buğday nakli için vagon tahsisi elde edebilen Müslüman Türk tüccar, İstanbul'a getirdiği gıda maddelerini spekülatif kârlarla pazarlama imkânına kavuşur. Böylelikle Kemal Bey'in İstanbul'un iaşesine yönelik politikaları ekonomiye devlet müdahaleciliğinin ve ilkel bir birikim sürecinin tartışmalı ama etkili bir uygulama sahası olur.[71] Öte yandan müdahaleci ve korumacı iktisadi politikalar ile savaş öncesine kıyasla Osmanlı ekonomisinin ulusal bir iç pazar görünümüne daha fazla yakınlaştığı ve kapitalizmin ilk birikiminin başladığı savaş yıllarında[72] İttihat ve Terakki iktidarı, toplumsal temellerini tüccar-eşraf-toprak sahibi ittifakına dayandırırken köylü ve işçi yığınlarının hürriyet özlemlerine kayıtsız kalır.

3. MİLLÎ İKTİSAT POLİTİKASININ TARIM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

İttihatçı tarım politikası; Anadolu ve Mezopotamya'da planlanan sulama projeleri, köylü için olduğu kadar orta ve büyük toprak sahiplerine yönelik kredi kolaylıkları, tarımsal mekanizasyonun teşviki, toprakta mülkiyet hakkını perçinleyen ve arazi değerini arttıran düzenlemeler ile Osmanlı tarımının

---

[*] Ad Valorem Vergi: Bir malın birim değeri veya fiyatı üzerinden alınan vergiler. Halil Seyidoğlu, **Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük**, 3. Baskı, İstanbul 2002, s. 6.

[**] **Spesifik Gümrük Tarifeleri:** İthalatta gümrük tarifelerinin ithal edilen malların fiziki birimi başına alınması yöntemidir. Malın ağırlık, miktar veya hacim gibi birimleri başına alınan sabit miktarda vergidir. Seyidoğlu, **age.**, s. 573.

[69] Owen ve Pamuk, **age.**, s. 21-22; Toprak, agm., s. 20.

[70] Zafer Toprak, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi-Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik (1914-1918)**, Homer Kitabevi, İstanbul 2003, s. 129.

[71] Boratav, **age.**, s. 28-29.

[72] Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi-Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 300.

modernleşmesi ve kapitalistleşmesini amaçlayan ılımlı bir tarım politikasıdır. Ancak toprakların yeniden bölüşümü veya ortakçılığı sonlandırma yönünde herhangi bir girişimde bulunmaz.[73] Toprak ağalarının sosyal, ekonomik ve siyasal egemenliği ile mücadele edecek bir tarım ve toprak politikasını benimsemek bir yana köylük bölgelerdeki statükoyu kabullenir; toprak sahiplerinin ihtiyaçlarına ve taleplerine karşı son derece anlayışlı davranır.[74] Dahası savaşın tarım ürünlerine yönelik olarak yarattığı olağanüstü talep ile yüksek enflasyonun kırsal alanda sunduğu fırsatlardan yararlanması için taşradaki Müslüman Türk toprak sahipleri, tüccar ve eşraf, İttihat ve Terakki'nin yerel gücü ile desteklenir.[75] Böylelikle Osmanlı tarımında sermaye birikimi hızlanır.

3.1. Savaş, Üretim ve Fiyatlar

1908-1914 yılları arasında tarımsal üretimde küçümsenmeyecek artışlar yaşanır. Buna karşın savaşın başlamasıyla birlikte erkek iş gücünün büyük bir bölümü en üretken yaşta silah altına alınır. Silah altına alınanların %80'i uzaktan veya yakından tarımla ilgisi olanlardan oluşur. İşgücünün azalmasının yanı sıra çiftlik hayvanlarına el konulması da tarımı olumsuz etkiler; Osmanlı tarımında toplam ekili alan ve üretim ciddi ölçüde azalır. 1914-1918 döneminde, daha ziyade iç pazar için üretilen buğdayın üretimi %47 daralırken ihracata yönelik tarımsal emtianın üretiminde ihracat kanallarının tıkanmasının etkisi ile daha büyük düşüşler yaşanır. Tütün üretimi %51 oranında azalırken kuru üzüm üretimi %54, fındık üretimi %65 ve yaş koza üretimi %69 oranında düşer. Koyun sayısı %45, keçi sayısı %33 azalır.[76] Hayvanların sadece sayıları azalmakla kalmaz savaş koşullarının yarattığı salgın hastalıklar ve bakımsızlık nedeniyle cüsseleri küçülür; sıklet ve verimleri düşer.[77] Kuraklık, dolu fırtınaları, seller, çekirge sürüleri ve hastalıklar tarımsal tabloyu daha da kötüleştirir.[78] Tarımsal üretimin azalması, tarım ürünlerine yönelik talebin şiddetle arttığı bir ortamda fiyat artışlarını kaçınılmaz hale getirir.

İşgücünün silahaltına alınmasının yarattığı üretim daralmasına müdahale etmek amacıyla Meclis'te yapılan hararetli müzakerelerin ardından 1916 yılında Mükellefiyet-i Ziraiye Kanun-ı Muvakkati ile tarımda angarya uygulaması kabul edilir. Hem Birinci Dünya Savaşı hem de Millî Mücadele Dönemi'nde

---

[73] Zürcher, **age.**, s. 31.

[74] Ahmad, **age.**, s. 63 ve 69.

[75] Kuruç, **age.**, s. 300-301.

[76] Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 33, 37-38.

[77] Toprak, agm., s. 28.

[78] Ahmad, **age.**, s. 79.

uygulanan kanun ile çiftçi olup da askerî hizmet dışında kalan erkek ve kadınlar tarımda çalışmakla mükellef tutulur.[79] Zorunlu emek istihdamı sayesinde belli bir düzeyde üretim artışı sağlansa da alınmak istenen tüm tedbirlere rağmen tarımsal üretimdeki azalışın önüne geçmek mümkün olmaz. Tarımsal üretimin 1916 itibarıyla daha vahim bir hal alması üzerine Almanlar, Osmanlı tarımında verimliliği artırmaya dönük girişimlerde bulunurlar. Çiftçiye tohumluk ve tarım aletleri dağıtılır, zirai kurslar açılır, üretim sahalarına ziraat mühendisleri ve memurları gönderilir, Konya Ovası Sulama Projesi hayata geçirilir hatta Ziraat Bankası yeniden yapılandırılarak tarımsal kredi olanakları genişletilir.[80]

Öte yandan savaş yıllarında talepte yaşanan muazzam artışa karşın uluslararası ticaretin ciddi anlamda güçleşmesi ve yaşanan ithalat tıkanıklıkları, Anadolu tarımının hızla piyasaya açılmasına neden olur. 1915'ten itibaren hızlanan enflasyon, tarımın piyasa ile ilişkilerini daha da güçlendirir.[81] Ancak piyasa göstergelerinde yaşanan bu değişimden yararlananlar daha ziyade yüksek fiyattan ürününü pazarlayarak spekülatif kârlar elde eden Müslüman Türk tüccar ve toprak sahipleridir. Buna karşın pazar olanaklarını kullanmada tüccarlara ve büyük toprak sahiplerine bağımlı olan Anadolu köylüsünün en esaslı görevleri, Osmanlı ordusu için insan gücü temin etmek ve Osmanlı maliyesi için vergi ödemektir.[82]

3.2. Küçük Köylülük ve Toprak Mülkiyeti

Kuruluşundan yıkılışına kadar uzun tarihi boyunca bir köylüler ülkesi olarak anılan Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yapısı 19. yüzyıldan itibaren değişmeye başlar. Öte yandan tarımsal dönüşüm sürecinde tarımsal yapı ve toprak mülkiyetine ilişkin olarak literatürde farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Tarımın kapitalistleşmeye başlaması ile birlikte kırsal alanda 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca devam eden ve 20. yüzyıla taşan bir mülksüzleşme ve toprak kutuplaşmasının görmezden gelindiğini iddia edenler[83] karşısında Osmanlı

---

[79] Bu konuda daha fazla bilgi için bk. A. Gündüz Ökçün, **Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyyet-i Ziraîyye) Belgeler 1914-1922**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.

[80] Eldem, **age.**, s. 34-35.

[81] Kuruç, **age.**, s. 300.

[82] Zürcher, **age.**, s. 186-186.

[83] Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1992, s. 400. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e son derece adaletsiz bir toprak dağılımının miras kaldığını belirten Köymen, 1920'lerde özellikle Akdeniz, Ege ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde nüfus değişimi sonucunda büyük toprak sahipliğinin daha da güçlendiğini iddia eder. 1913 yılında çiftçi ailelerin %87'sinin ekilebilir toprağın %35'ine sahip olduğunu ancak 1927 yılına gelindiğinde köylülerin yaklaşık %76'sının ekilebilir toprağın %7'sini elinde tuttuğunu belirtir. Bk. Köymen, **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar**, s. 107-109 ve 114. Sönmez ise Kemalist devrimlerin hızlandığı 1930'larda ülkedeki işlenebilir tarım topraklarının %40-50'sinin büyük toprak

tarımsal yapısında egemen olan küçük ve bağımsız köylülüğün Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasına kadar konumunu koruduğunu ve büyük tarımsal işletmelerin sınırlı kaldığını ileri sürenler[84] yer alır.

Anadolu kırsalına ilişkin yeterli, güvenilir, amaca uygun sayısal veriye sahip olmamakla birlikte toprak dağılımına ilişkin 1913 yılına ait resmî istatistiğe göre, Anadolu kırsalında yaşayan 1.000.000 ailenin %87'sinin ekili toprakların %35'ine sahip olmasına karşılık ailelerin sadece %1'i toprakların %39'una ve %4'ü de toprakların %26'sına sahiptir. Toplam ailelerin %5 gibi çok az bir kısmını oluşturan derebeyi ve onun ticarileşmiş hali olan toprak ağalarının toplam tarım arazilerinin %65'ini elinde tuttuğu anlaşılan tabloda ailelerin %8'inin hiç toprağı bulunmaz (Tablo 1).

Tablo 1. 1913 Yılında Ekilen Toprakların Dağılımı

Aileler	Aile Sayısı	Çiftçi Ailelerinin Yüzdesi	Toprakların Yüzdesi
Derebeyi	10.000	1	39
Toprak Ağası	40.000	4	26
Orta ve Az Topraklı Köylü	870.000	87	35
Topraksız Köylü	80.000	8	-

(**Kaynak**: Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Ankara 1973, s. 2.)

1912 yılında Anadolu'nun farklı bölgeleri için derlenen istatistiklere göre, ortalama işletme büyüklüğünün en yüksek olduğu yerler sırasıyla Bitlis, Kayresi, Adana ve Aydın (İzmir), Ankara, Diyarbakır, Konya, Van ve Urfa'dır. Diğer yerlerde ortalama işletme büyüklüğü 27 dönüm ve daha azıdır. Adana, Aydın ve Bitlis haricinde diğer tüm bölgelerde 50 dönümden daha az toprağa sahip işletmelerin oranı %67 ile %86 arasında değişir. Bu grubun içindeki işletmelerin önemli bir kısmı ise 10 dönümden daha az olan tarımsal işletmelerden oluşur.[85]

---

sahipleri ile toprak ağalarının, %40'ının orta büyüklükte ve varlıklı çiftçinin elinde bulunduğunu; ülke nüfusunun %65-70'ini oluşturan yoksul köylülerin ise işlenebilir tarım topraklarının sadece %5-10'una sahip olduğunu belirtir. M. Tului Sönmez, **Osmanlıdan Günümüze Toprak Mülkiyeti Açıklamalı Sözlük**, Yayımevi A.Ş., Ankara 1998, s. 15.

[84] Huri İslamoğlu, "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", Edit. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s. 57-58; Arıcanlı, agm., s. 140.

[85] DİE, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, s. 29.

Öte yandan tarımın kapitalistleştiği bölgelerde tarımsal dönüşüm devam ederken küçük köylülüğün kapitalizme nasıl eklemleneceği ve köydeki üretim ilişkileri ve mülkiyet yapısının nasıl şekilleneceği anlamına gelen köylü meselesi, 19. yüzyılın sonlarından başlayarak dünyanın pek çok ülkesinde aydınların zihinlerini meşgul etmeye başlar. ABD gibi kapitalist ülkelerde köycülük hareketi, kentleşme ve sanayileşmeye verilen bir tepki niteliği taşır. Ancak geç kapitalistleşen ülkelerde -Rusya'da 1870'lerden itibaren gelişen Narodnik (halka doğru) harekette olduğu gibi- köycülük daha farklı nedenlerle gündeme geldi.[86] Çağın toplumsal sorunları Meşrutiyet aydınlarını da etkiler. Osmanlı topraklarında Rus Narodnik hareketinin etkisiyle köycülüğün düşünsel gelişimi başlar.[87] Ayrıca Balkan Savaşları sonucu Rumeli'nin kaybedilmesi Anadolu temasına ve Anadolu köylüsüne başka bir deyişle halka olan ilgiyi pekiştirir.

Parvus Efendi, Anadolu köylüsünün tüm Osmanlı topraklarında Suriye hariç en ağır aşar vergisi yükünü taşıyan köylü olduğuna dikkat çeker.[88] Köylünün ürettiği ürüne el koyma çabası içinde olan toprak ağası, tefeci ve tüccar sınıfının sömürüsüne Avrupa ile eşitsiz iktisadi ve ticari ilişkinin yarattığı baskı da eklenince köylünün devlete yabancılaşmasını kaçınılmaz olarak değerlendirir. Tam da bu nedenle İttihat ve Terakki yöneticilerine köylülerin muhakkak rejime kazandırılmasını öğütler.[89] Bunun için de Osmanlı kırsalında iktisadi ve toplumsal reformların yapılması, vergi yükünün hafifletilmesi, tarımsal kredi piyasasının köylü lehine yeniden düzenlenmesini savunur.[90]

Parvus Efendi'nin Türk Yurdu'ndaki yazılarına paralel biçimde Ahmet Şerif Bey de Tanin'de küçük köylülük hakkında yazılar kaleme alır. Meşrutiyet'in ilanının ardından Anadolu'ya yaptığı gezilerde köylülüğün genel durumu, arazi ihtilaflarına neden olan mülkiyet yapısı, tarımsal girdi teminindeki yaşanan aksaklıklar ve tarımsal kredi sorunu gibi pek çok konuda

---

[86] Asım Karaömerlioğlu, "Türkiye'de Köycülük", Der. Tanıl Bora, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Kemalizm**, C 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 284-285.

[87] Evren Haspolat, "Meşrutiyet'in Üç Halkçılığı ve Kemalist Halkçılığa Etkileri", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 47, Bahar 2011, s. 560.

[88] Parvus Efendi, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, Haz. Muammer Sencer, İleri Yayınları, İstanbul 2005, s. 265.

[89] Parvus Efendi, **Cihan Harbine Doğru Türkiye**, Haz. Masis Kürkçügil ve Şeyda Oğuz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013, s. 16.

[90] Parvus Efendi, **age.**, s. 153.

Anadolu'daki köylü yığınları hakkında çok değerli bilgiler veren Ahmet Şerif Bey, köylünün güvencesi olarak kooperatifleşmeyi önerir.[91]

Türk ulusal hareketine sosyo-ekonomik bir temel sağlama düşüncesinde olan ve Türk Yurdu ile Halka Doğru mecmualarında yazan Yusuf Akçura ise halkı, "yoksul köylüler, zanaatkârlar, ırgatlar, işçiler" ile özdeşleştirir. Yazılarında köylünün toprağının yetersizliğinden, ürettiği ürünün geçimine yetmemesinden, yüksek verim elde etse bile ulaşım imkânlarının yetersizliği yüzünden ürününü iyi bir fiyattan satamamasından yakınır.[92] Modern bir devletin kurulabilmesinin ancak toprak sahibi köylü ve burjuvazi arasında kurulan ittifak sayesinde toprak meselesinin halledilmesi ile mümkün olabileceğini ileri sürer.[93]

Abdullah Cevdet de Anadolu'ya yönelik bir köycülüğün gerekliliğini savunan aydınlar arasında yer alır. Anadolu'yu imar ve iskân etmenin önemine dikkat çekerek Balkan göçmeni memurların nahiyelere giderek sağlık, hayvancılık, yeni yöntemlerle ziraat, aşılama gibi en temel konularda köylüyü bilgilendirmesini ve toprak mülkiyeti konusunda yaşanan anlaşmazlıklarla mücadelede kadastro çalışmalarına katkı sağlamalarını önerir.[94]

Meşrutiyet aydınlarının düşünceleri bir yana, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 Selanik Kongresi'ndeki tartışmalardan hareketle en başta reformist sayılabilecek bir toprak politikasını benimsediği, bağımsız köylülüğü ve tarımda gelir dağılımını önemsediği anlaşılır. Kongrede kabul edilen siyasal programda köylü ve tarımla ilgili olarak alınan kararlar hayli dikkat çekicidir. Programın on dördüncü maddesi ile arazi sahiplerinin kanunen geçerli ve saklı olan tasarruf hakkı ihlal edilmemek koşuluyla köylülerin toprak sahibi olması ve düşük faizle kredi alabilmeleri için gereken kolaylıkların gerçekleştirilmesi öngörülür. On beşinci madde kapsamında aşar vergisine ilişkin olarak tahmis usulünün uygulanması mümkün olan yerlerde hemen uygulamaya konulması ardından kadastro usulünün giderek yaygınlaştırılması planlanır. Kadastro usulünün yaygınlaşması ile tarlaların kesin sınırları belirlenebileceği için toprak ağasının köylüyü baskı altına almasının önüne geçileceği öngörülür. On sekizinci madde ile memleketin iktisaden ilerlemesini mümkün kılacak bütün

---

[91] Küçük köylünün durumu hakkında oldukça ilgi çekici bir betimleme için bk. Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanîn**, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, C 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 33-34.

[92] Zafer Toprak, **Türkiye'de Popülizm 1908-1923**, Doğan Kitap, İstanbul 2013, s. 173.

[93] Haspolat, agm., s. 575.

[94] Abdullah Cevdet, "Köylülerimiz İçin", **İçtihad**, C 4, S 63, 25 Nisan 1329 (8 Mayıs 1913), s. 1362-1365.

koşulların yerine getirilmesi ve zirai açıdan her türlü ilerlemenin sağlanması için gereken tedbirlerin alınması kararlaştırılır. [95]

Siyasal programın köylünün topraklandırılmasıyla ilgilenen ve sanki bir çeşit toprak veya tarım reformuna atıfta bulunan on dördüncü maddesi, İttihat ve Terakki'nin henüz toprak sahiplerinin etki alanının dışında olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ancak topraksız ya da az topraklı köylüye toprak verilmesinin bir daha hiç bahsi geçmez. Cemiyet'in, birçok bakımdan 1908 programına benzeyen 1909 yılı siyasal programında bu nitelikte bir madde bulunmaz. Akşin, siyasal programda meydana gelen bu değişikliği, taşrada kendi niteliklerine uygun olmayan yerel yöneticileri Meclis'e veya yerel örgütüne dahil etmek mecburiyetinde kaldığında Cemiyet'in ortaya çıkan karşıtlığı asimile etmek için toprak ağalarına ve yerel eşrafa verdiği bir taviz olarak değerlendirir.[96]

Öte yandan Birinci Dünya Savaşı'nın ekonomik koşulları, köylünün devlete yabancılaşmasına ve bastırılması gereken toplumsal gerilimlere neden olur. İttihat ve Terakki, köylük bölgelerin maddi ve manevi anlamda gelişimini sağlamak maksadıyla "halka" yönelir.[97] İttihat ve Terakki'nin gölgesinde 1917'de eski Halep Valisi Tevfik Bey, İzmir Mebusu Rahmi Bey ve Celal (Bayar) Bey tarafından Halka Doğru Cemiyeti kurulur. Ancak Cemiyet'in halka doğru gitmesi, Rus Narodnik hareketinden esinlenerek Anadolu'ya yönelen ve halkçılık ile köycülüğü birleştiren hareketten farklıdır. Savaşla birlikte tabiri caizse halk sözcüğü sınıf atlar ve taşra İttihatçılarının gözünde alt gelir gruplarını değil orta sınıfı temsil eder. Böylelikle Halka Doğru Cemiyeti ile birlikte halka doğru hareketi, toplumsal tabanı Anadolu eşrafına dayanan bir orta sınıf hareketine dönüşür. Başka bir deyişle iktisadi Türkçülük ile orta sınıf etiketli bir halkçılık birbirine eklemlenmiş olur.[98]

Hürriyetin ilanından kısa bir süre sonra siyasal programının daha reformist bir içeriğe sahip olan on dört ve on beşinci maddelerinde belirtilen haliyle tarım ve toprak düzenini değiştirme fikrini terk eden İttihat ve Terakki, tarımın geliştirilmesini esas alan on sekizinci madde kapsamında tarımsal üretimin teknik koşullarını iyileştirmeye dönük daha ılımlı bir tarım politikasını benimsemekle yetinir.

---

[95] Tunaya, **age.**, s. 99-100.

[96] Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi, Ankara 2011, s. 171, 256-257.

[97] Ahmad, **age.**, s. 82-83; Zürcher, **age.**, s. 190.

[98] Toprak, **Türkiye'de Popülizm 1908-1923**, s. 194 ve 197. Berkes, Türk aydınları arasında başlayan halka doğru hareketinin Türkçülük haline dönüşmesiyle sosyal reform ve kalkınma, Türk halkına ulaşma ve aydınlanma amaçlarını kaybetmiş olduğunu belirtir. Bk. Niyazi Berkes, **İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?**, Yön Yayınları, İstanbul 1964, s. 52.

3.3. Arazi Hukuku

1858 Arazi Kanunnamesi'nin kabulü ile birlikte Osmanlı toprak hukukunda mirî arazi ile mülk arazi arasındaki fark giderek azalır. Tasarruf, intikal ve arazi ipoteği açılarından analiz edildiğinde eğilim hep aynı yöne doğrudur: mutlak mülkiyet haklarının giderek yerleşmesi. Öte yandan arazi hukuku, Tanzimat Dönemi'nden bu yana hiçbir değişikliğe uğramadan kalır. Tanzimat reformlarının çoğu durumda düzensiz olarak bıraktıkları mevzuat, İttihat ve Terakki iktidarında önemli ölçüde basitleştirilir.[99] Basitleştirme gayesi bir yana İttihat ve Terakki, toprak alanında yapılacak hukuki düzenlemeleri tarımı modernleştirmenin ve tarımsal üretimi arttırmanın bir gereği olarak görür.

1 Mart 1913 tarihli Eşhas-ı Hükmiyenin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-ı Muvakkat ile birlikte mirî arazinin, mülk araziden farksız olarak tüzel kişiler tarafından tasarruf edilebilmesinin önü açılır. Muvakkat kanundan önce Hükûmet, belediye daireleri, cemiyetler, sanayi ve ticaret şirketlerinin ancak özel birtakım hukuki düzenlemelerle arazi tasarruf etmelerine izin verilmesine rağmen inşaat ve tarım şirketlerinin mirî araziyi tasarruf etmeleri hukuken mümkün değildi. Sermayenin kırsal alana yatırım yapmasını teşvik etmek isteyen Hükûmet, tarım şirketleri ile bir çatışma yaşanması ihtimalinden hareket ederek tarım şirketlerinin hisse senetlerinin nama yazılı olmasını ve şirket ortaklarının Osmanlı tebaasından olmasını şart koşar.[100]

6 Mart 1913 tarihli Emval-i Gayrimenkulenin İntikalatı Hakkında Kanun-ı Muvakkat ile miras alanında kabul edilen en önemli yeniliklerden biri, intikal hakkı sahibi mirasçılar arasına büyükanne ve büyükbabaların da katılması ve halefiyet ilkesinin torun çocuklarını da kapsayacak şekilde genişletilmesidir.[101] Böylelikle mirî tarım arazisini tasarruf eden kişi, miras hakkı açısından neredeyse tam anlamıyla bir özel mülkiyet sahibine dönüşür. Toprağın metalaşma sürecini hızlandırması muhtemel bu muvakkat kanun ile miras hakkının kısıtlı olmasından ötürü toprağa yatırım yapmaktan kaçınan sermaye sahiplerinin arazi talebinin artacağı öngörülür.[102]

10 Mart 1913 tarihli Emval-i Gayrimenkulenin Deyn Mukabilinde Teminat İraesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat ile tüm arazi çeşitlerinin ipotek edilmesi

---

[99] Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2010, s. 619.

[100] **Eşhas-ı Hükmiyenin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-ı Muvakkat**, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1329 (1913), s. 2-3.

[101] Cin, **age.**, s. 348.

[102] **Emval-i Gayrimenkulenin İntikalatı Hakkında Kanun-ı Muvakkat**, Selanik Matbaası, İstanbul 1329 (1913), s. 1.

usulü kabul edilir. Osmanlı hukukunda mülk araziler için rehin, mirî araziler için de vefaen ferağ işlemleri kabul edilmiş olmakla birlikte vefaen ferağ kurumunun özünden kaynaklanan birtakım kısıtlamalar nedeniyle ipotek usulünün sağladığı kolaylıklardan yararlanılamaz.[103] Köylünün hem mirî arazi karşılığında kredi alabilmesi hem de araziden yararlanmaya devam edebilmesi ancak ipotek kurumunun mevzuata dahil edilmesiyle mümkün olabilir.[104] İpotek veya teminat usulünü getiren yeni kanuna göre müstakil veya müşterek olarak tasarruf edilen mülk, mirî ve vakıf araziler, borca karşılık rehin hükmünde olacak şekilde teminat gösterilebilir. Üstelik arazinin değeri borcun tutarından fazla ise arazi değerindeki bu fazlalık üzerine ikinci, üçüncü vs. derecelerde teminat gösterilebilir. Hatta başkasına kiraya verilen bir arazinin bile ipotek edilmesinin önü açılır.[105]

Osmanlı ekonomisinde şehir, köy ve kasabaların içinde ve dışında bulunan arazileri ipotek ederek karşılığında borç verebilecek asıl finansal kurum Ziraat Bankasıdır. Ziraat Bankası haricinde kalan Osmanlı şirket ve bankaların arazi ipoteği karşılığında kredi vermeleri ancak arazilerin kasaba ve şehir dâhilinde bulunması halinde kabul edilir.[106] Bu sınırlamayla Hükûmet, bir taraftan tarımsal kredi olanaklarını genişletme çabasına girerken diğer taraftan köylerde bulunan arazilerin ipotek edilmesi karşılığında işleyen kredi mekanizmasına ilişkin çekinceler taşıyor gibi görünür. Esasında Hükûmet, tarımsal kredi konusunda araştırma yapmak üzere oluşturduğu bir heyeti Mısır, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'a gönderir ve bu sayede gayrimenkul üzerine işlem yapan bankalardan haberdar olur. Özellikle Mısır'da kurulan arazi bankalarından etkilenir ama toplumun henüz yabancı sermaye ile kurulan bu tarz bankalara karşı güvensiz olduğuna inanılır. Özellikle yabancı sermaye ile kurulan arazi bankalarının köylünün gayrimenkulünü elinden alacağı yönünde bir endişe son derece yaygındır.[107]

Nisan ayının ortalarına kadar art arda yürürlüğe giren üç muvakkat kanunla mirî arazi ile mülk arazi arasındaki hukukî çizgi neredeyse ortadan kalkar. Fakat dördüncü ve son bir hamle ile 12 Nisan 1913 tarihli Emval-i Gayrimenkullerin Tasarrufu Hakkında Kanun-ı Muvakkat yürürlüğe girer ve mirî arazinin mülk

---

[103] **Emval-i Gayrimenkulenin Deyn Mukabilinde Teminat İraesine Dair Kanun-ı Muvakkat**, Selanik Matbaası, İstanbul 1329 (1913), s. 1.

[104] Cin, **age.**, s. 351.

[105] **Emval-i Gayrimenkulenin Deyn Mukabilinde Teminat İraesine Dair Kanun-ı Muvakkat**, Madde 1, 3 ve 4.

[106] **Emval-i Gayrimenkulenin Deyn Mukabilinde Teminat İraesine Dair Kanun-ı Muvakkat**, Madde 2.

[107] İhsan Güneş, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S 1, Ankara 1990, s. 258-259.

araziye dönüşmesinin önündeki engeller tamamen kaldırılır. Mirî arazi üzerindeki tasarruf hakkının başkasına vefaen ferağ edilmesi 19. yüzyılda arazi memurundan alınan izin ile gerçekleştirilir. Ancak köylünün memurun iznini almak için kaza merkezlerine kadar gitmemesi nedeniyle zamanla tarlalar senetsiz biçimde elden ele dolaşmaya başlar.[108] Tasarruf hakkına ilişkin yeni muvakkat kanun ile Hükûmet, mülkiyet haklarının kesinlik kazanması ve senetsiz tarlaların olmaması adına tarlaların ya da mirî tarım arazilerinin Defter-i Hakanî senedi olmaksızın tasarruf edilmesini yasaklar. Kadastronun yapıldığı yerlerde senet ibraz edilmeyen arazilerle ilgili davaların mahkemelerde görülmemesini karara bağlar.[109]

Osmanlı kırsalında öteden beri kadastro yapılmadığı için tarla sınırlarının bilinememesi hem arazi ihtilaflarını çözümsüz halde bırakır hem de sınır ve mülkiyet hakkının kesinlik kazanmamasından yararlanan bazı kişilerin usulsüz biçimde oluşan toprak sahipliğini kuvvetlendirme sakıncasını bünyesinde taşır. Köylülerin tarlalarını senetsiz olarak tasarruf etmeleri sorunu, 20. yüzyılın başlarında da varlığını korur. Mülkiyet haklarının güvensiz olmasından rahatsızlık duyan Hükûmet, sermaye birikiminin önünde bir engel olarak gördüğü bu sorunla mücadele etmek için bir an evvel kadastro çalışmalarını başlatmak ister. 18 Şubat 1912 tarihli Emval-i Gayrimenkulenin Tahdit ve Tahriri Hakkında Kanun-ı Muvakkat ile ilk defa kadastro çalışmalarının hukuki temeli oluşturulur. Buna göre İmparatorluk dâhilindeki tüm gayrimenkullerin özel bir heyet tarafından kadastrosunun gerçekleştirilmesi ve kıymet takdirinin yapılması için harekete geçilir.[110] Kadastro çalışmalarında ihtiyaç duyulan eğitimli kadroların yetiştirilmesi maksadıyla 1911 yılında kurulan kadastro okulu, 1912 yılında Kadastro Mekteb-i Âlisi adıyla yüksekokul düzeyine çıkarılır.[111]

İlk kadastro çalışmaları Alman sermayesinin gerçekleştirmeyi planladığı sulama projesinden ötürü Konya Ovası'nda başlatılır ancak 1917 yılının ortalarına gelindiğinde sulama bölgesindeki kadastro çalışmaları hâlen tamamlanmaz.[112] Yine 1917 yılı içinde Adalar'dan başlayarak başkent

[108] **Emval-i Gayrimenkulenim Tasarrufuna Aid Mevadd-ı Kanuniye-i Muvakkate**, Selanik Matbaası, İstanbul 1329 (1913), s. 1-2.

[109] **Emval-i Gayrimenkulenim Tasarrufuna Aid Mevadd-ı Kanuniye-i Muvakkate**, Madde 1.

[110] **Emval-i Gayrimenkulenin Tahdid ve Tahriri Hakkında Kanun-ı Muvakkat**, Matbaa-i Amire, İstanbul 1328 (1912), Madde 1 ve 3.

[111] **Servet-i Fünun**, "Kadastro Mektebi Âlisi", C 45, S 1157, 25 Temmuz 1329 (7 Ağustos 1913), s. 306-307.

[112] **İktisadiyat Mecmuası**, "Konya Ovasının Kadastrosu", Y 2, S 60, 26 Temmuz 333 (26 Temmuz 1917), s. 7.

İstanbul'un kadastro işlemleri için Almanya'dan bir uzman getirilir.[113] Maalesef ki savaş koşulları, modern anlamda bu ilk kadastro çalışmalarını barış zamanına erteler.

3.4. Tarımda Makineleşme

Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım makinelerine olan talep hızlı biçimde yaygınlaşamadığından 20. yüzyılın başı itibarıyla Anadolu tarımında makineleşme düzeyi açısından geri ve eşitsiz bir yapı ile karşılaşılır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıç yıllarında bugünkü Türkiye sınırları dâhilinde 17.500 pulluğun kullanılmakta olduğu tahmin edilmektedir. Fakat tırmık gibi toprağı işlemeye yarayan makinelerin sayısı, pulluk sayısının %5'ini geçmez; takriben 875 civarındadır. Keza aynı yıl çoğunluğu Adana'daki büyük çiftliklerde olmak üzere Türkiye sınırları içinde lokomobillerle çekilen türden 35 tek, 25 çift buharlı pulluk bulunur.[114] Yalnızca Adana'da yaklaşık 1000 orak makinesi, 100 buharlı harman makinesi, 25 çift buharlı pulluk ve 85 buharlı pulluk bulunur.[115] Aydın, Trakya, Bursa, Balıkesir, Konya ve Adana'da bulunan orak makinelerinin sayısı savaşın arifesinde 11.000'e ulaşır. Bu makinelerin içinde biçer-bağlar sayısı 500'ü geçmez. Bunlar da daha ziyade Trakya ve Ege'de toplanır. Harman makinesi olan ve hareket gücü lokomobillerden sağlanan batözlerin sayısı 1914 yılında 367'dir; çoğunlukla Ege, Adana ve Trakya'da kullanılır. Trakya, Aydın ve Afyon'da 250 kadar çayır biçme makinesi bulunur. Triyör ve mibzer gibi tarım makineleri ise çok az sayıda okullarda ve numune tarlalarında bulunur. Benzinle çalışan traktörler, 20. yüzyılın başında Osmanlı-Türk tarımına henüz yeni yeni girmeye başlar. İlk traktörün 1907'de Adana Belediye Reisi tarafından numune tarlasına hediye edilmesinin ardından 1911'de bir Rum çiftçi Aydın'a, 1912'de de Adana Mebusu Hacı Beyzade Kadri Bey Adana'ya birer tane traktör getirtir.[116]

II. Meşrutiyet yıllarında modern ve ticarileşmiş tarımın bürokratik temsilciliğini yapan Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne göre tarımın gelişmesi için en öncelikli mesele, büyük toprak sahiplerinin üretim yöntemlerinin modernleştirilmesi ve tarımda makine kullanım düzeyinin yükseltilmesidir.[117] Tarımsal emtia üreticisinin makineleşmeye yönelmesiyle birlikte pazara yönelik üretim artacak; makineli tarım sayesinde bir iş gücünün işleyebileceği arazinin

---

[113] **İktisadiyat Mecmuası**, "Kadastro Muamelesi", Y 2, S 52, 19 Nisan 333 (19 Nisan 1917), s. 7; Y 2, S 55, 10 Mayıs 333 (10 Mayıs 1917), s. 7.

[114] Tekeli ve İlkin, agm., s. 82.

[115] Köymen, **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar**, **Üretenler**, **Patronlar**, s. 108.

[116] Tekeli ve İlkin, agm., s. 83.

[117] Gündüz Ökçün, "Memalik-i Osmaniyye'nin Zirai Programı, 1910", **Prof. Dr. Reşat Aktan'a Armağan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s. 30-35.

artması tarımsal işletmeleri büyütecek ve üretim yöntemlerini iyileşecektir.[118] Bu bağlamda makine kullanımını teşvik etmek üzere alınan tedbirlerden biri, yaklaşık otuz yıldır uygulanmakta olan tarım makineleri ithalatına yönelik gümrük vergisi muafiyetinin süresini, 1911 yılında yürürlüğe giren bir kanunla on sene daha uzatmak olur.[119] Ancak daha fazlası gerekmektedir.

Seferberlik ilanının ardından iş gücü arzında yaşanan büyük daralma nedeniyle genel itibarıyla yüksek olan tarımsal ücretler[120] daha da yükselir. Çiftlik hayvanlarına el konulması ve salgın hastalıklar, üretim bölgelerindeki hayvan sayısını da ciddi şekilde azaltır. Böylelikle tarımsal alet ve makinelere olan talepte önemli oranda artış yaşanır.[121] Ticaret ve Ziraat Nezareti, iş gücü ve üretim krizini makine kullanımı alışkanlığını yerleştirmek için bir vasıta olarak değerlendirir. Başlarda tarım makinelerini kullanmaları için köylüleri zorlamak gerektiği halde savaş yıllarında köylüler, makineleri kendi inisiyatifleriyle talep etmeye başlarlar. Orak, harman ve pulluk makineleri Anadolu'nun köylerine varıncaya kadar kullanılmaya başlanır.[122] Nezaret yetkilileri savaş öncesinde Avrupa'dan ithal edilen tarım makinelerinin miktarı ile karşılaştırıldığında bu miktarda makine ithali için ancak onlarca yılın geçmesi gerektiğini belirtir.[123]

Üretim darboğazının derinleştiği 1916 yılında Ticaret ve Ziraat Nezareti, tahsis edilen 400.000 liralık bir ödenekle Avrupa'dan önemli miktarda tarım makinesi ithal etmek için harekete geçer. Leipzig, Berlin, Köln-Kalk, Ulm, Doblen, Graudenz'te bulunan Alman fabrikaları ile Köte, Budapeşte ve Bohemya'da bulunan Avusturya ve Macaristan fabrikalarına motorlu pulluk, tohum örtmeye yarayan makine, tohum ayırmaya yarayan kalbur makinesi, traktör gibi tarım makineleri ile çeşitli yedek parça ve benzin sipariş eder. İstanbul'a peyderpey ulaşan makineler, tarımın ticarileştiği ve ziraat mekteplerinin bulunduğu Edirne, Adana, Ankara, Bursa, Aydın ve Konya gibi vilayetlere dağıtılır. Daha önce pek tanınmayan traktörlere ilgi gösterilmeye

[118] Reşat Aktan, "Zirai İstihsalde Makine Kullanılması Hadisesinin Ekonomik Analizi", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 9, Mart 1954, s. 18.

[119] **Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MM ZC)**, Devre 1, C 3, İçtima Senesi 3, İnikad 45, 9 Şubat 1326 (22 Şubat 1911), s. 154-157.

[120] A. Gündüz Ökçün, "1911 Yılında Tarımsal Ücretler Üzerine Gözlemler", **Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Ekonomik Yaklaşım**, C 3, S 7, Ankara 1982, s. 195-207.

[121] Hüseyin Kazım, "Muhazara-i Ziraiyye - Ziraat Aletleri ve Makineleri", **İçtihad**, C 19, S 161, 1 Kanun-ı sani 1924 (1 Ocak 1924), s. 3368.

[122] **Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri (MA ZC)**, Devre 3, C 2, İçtima Senesi 4, İnikad 45, 30 Mart 1334 (30 Mart 1918), s. 373.

[123] **İktisadiyat Mecmuası**, "Ziraat Makineleri", Y 1, S 36, 1 Kanun-ı evvel 1332 (14 Aralık 1916), s. 7-8.

başlanır. Konya Ovası sulama yatırımının 1914'te işletmeye açılmış olması nedeni ile Çumra Ovası'nda tarımsal mekanizasyon özellikle teşvik edilir.[124]

Öte yandan İttihat ve Terakki Hükûmetleri için tarım makinelerinin ithalatı ve dağıtım hizmeti, bazen sorunlar sarmalına döner. Tarımsal makine üreticilerinin savaştan ötürü ihracata koydukları kısıtlamalar nedeniyle sadece Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'ndan makine ithal edilebilir. Ancak savaş zamanında müttefikler arasında da olsa, uluslararası ticaretin olağan zamanlardan farklı olan işleyiş mekanizması yoğun bir diplomasi trafiğini gerektirir. Bundan başka makinelerin bedeli ödendiği halde ithalatının fiilen gerçekleşmediği -örneğin Bulgaristan'da kaldığı- durumlar yaşanır.[125] Üstelik bu durum pek de istisnai sayılmaz. Sipariş edilen makinelerin önemli bir kısmı, bedelleri ödendiği halde savaş sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun eline geçmez.[126]

Makinelerin ithalatı fiilen gerçekleştirilip İstanbul'a getirildiğinde de ekim ve hasat mevsimleri geçmesine rağmen makineler çiftliklere ve üreticilere ulaştırılamaz. Ayrıca makineleri üreticinin ayağına kadar götürüp nasıl kullanılacağını onlara öğretmek; bozulduğunda ise tamir ve bakım hizmeti sunmak gerekir. Bu maksatla ülke içi ve dışından uzmanlar getirtilerek Anadolu'daki çiftliklerde görevlendirilir. Benzer şekilde yakıt ve yedek parça sorunları yer yer makine kullanımı üzerinde caydırıcı bir etki yapar. Bu nedenlerden ötürü tarım makinelerinin satın alınıp talep edenlere dağıtılması ve teslim sonrasına yönelik hizmetleri, kamu hizmeti olarak gören Ticaret ve Ziraat Nezareti, güvenip de tüccara bırakamaz. Ama bu hizmetlerin sunulmasında Nezaret bünyesinde istihdam edilen memurların kullanılması da işleri aksatır. Makineleşmeyi teşvik etmek isterken yaşanan sorunlar karşısında Ticaret ve Ziraat Nezaretinin bocaladığı zamanlar olur ve savaşın son yıllarında makinelerin dağıtımı işini, gelişmiş bir taşra teşkilatına sahip olan Ziraat Bankasına devreder.[127]

3.5. Ziraat Bankası Kanunu

Tarımsal kredi meselesi, Osmanlı İmparatorluğu gibi nüfusunun büyük bir çoğunluğu köylülerden oluşan bir ülkede iktisadi gelişme ve kırsal bölgelerdeki toplumsal ilişkiler açısından muazzam derecede önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal kredi alanında ilk önemli gelişme, Mithat Paşa'nın

[124] Ergül Ballı, **II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 137-142.

[125] Ballı, **a.g.t.**, s. 146-149.

[126] Eldem, **age.**, s. 35.

[127] Ballı, **a.g.t.**, s. 142-146.

girişimleri ile 1863'te Tuna vilayetinde kurulan Memleket Sandıkları'dır. Bu sandıklar esas itibarıyla kaynaklarını kendi üyelerinden sağlayan ve kendi üyelerinin kredi ihtiyacını karşılayan birer kooperatif niteliği arz eder. Zamanla sandıklar tüm İmparatorluğa yayılarak teşkilatlanmamış kredi piyasasına başka bir deyişle tefeci kredisine karşı güçlü bir alternatif oluşturur. 1883 yılına gelindiğinde ise Menafi Sandıkları ismini alan sandıkların yönetimi, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne verilir.[128] Gerek Memleket Sandıkları gerekse Menafi Sandıkları, tarımsal kredi problemini çözmekte yetersiz kalınca 1888 yılında Ziraat Bankası faaliyete geçer. Banka, ilk yıllarda sadece tarımsal üreticiye finansman olanağı sağlayan ve reel kredi veren bir kurum iken 1895 yılında müteselsil kefalete dayanan şahsi kredi usulünü kabul eder. Kuruluşundan 1924 yılına kadar resmî bir devlet müessesesi olarak yönetilir. 1917 yılında bankanın anonim şirket haline dönüştürülmesi ve hisse senedi ihraç etmesi yönünde bir teklif gündeme gelir ancak Banka İdare Meclisi tarafından oy çoğunluğu ile reddedilir.[129]

Öte yandan tarımsal üreticiye tefeci kredisinin dışında ve resmî ama eskisine göre daha kolay ve geniş borçlanma olanakları sağlamak isteyen İttihat ve Terakki, Ziraat Bankası Kanunu'nu değiştirmekten yanadır. Ufak bir kredi talebi yüzünden küçük köylünün mühim bir zaman ve işlem maliyetine katlandığı bilinir. Resmî kredi faizi %6 olmasına rağmen köylünün katlandığı maliyet hesaba katılınca faiz oranının %20-%30'a ulaşması nedeniyle üreticinin Ziraat Bankasından borç alması ile tefeciden borç alması arasında neredeyse bir fark kalmaz.[130] Ancak bankaya yönelik bu değişim ihtiyacı sadece köylünün kredi talebi esnasında yaşadığı sorunlardan kaynaklanmaz. Tarımı modernleştirmek amacıyla tarımda mekanizasyonu teşvik eden, sulama yatırımlarına girişen Hükûmet, Ziraat Bankasını yeniden yapılandırarak modern üretim yöntemlerine duyarlı orta ve büyük toprak sahiplerini bu kez de resmî kredi mekanizmasının olanaklarını kullanarak kayırmak ister.[131] Ziraat Bankasının modernleştirilmesi yönündeki girişimlere önderlik etmek üzere Berlin'den getirilen Emil Kautz, Ziraat Bankası Genel Müdürü olarak banka yönetiminin başına geçer.[132] 1914 yılından beri muvakkat kanun şeklinde zaten uygulanmakta olan yeni Ziraat Bankası Kanunu, Meclis'te müzakere edilmesinin ardından 1916 yılında kabul edilir. Ertesi sene de yeni Ziraat

[128] Güran, **age.**, s. 150-151.

[129] Yusuf Saim Atasağun, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul 1939, s. 32, 42-43.

[130] **MM ZC**, D 3, C 1, İçtima Senesi 1, İnikad 4, 10 Kanun-i evvel 1330 (23 Aralık 1914), s. 34.

[131] Ahmad, **age.**, s. 80.

[132] **Servet-i Fünun**, "Ziraat Bankası", C 51, S 1309, 7 Temmuz 1332 (20 Temmuz 1916), s. 111.

Bankası Nizamnamesi yürürlüğe girer. Kanun ve nizamnamede yapılan değişikliklerle Osmanlı Ziraat Bankası sadece köylülere değil tarımsal sanayi alanında faaliyet gösteren kişi ve şirketler ile arazi sahiplerine de finansman sağlayabilecek bir yapıya kavuşur. Arazi ipoteği karşılığında, müteselsil kefalet hatta menkul kıymet ve tarımsal ürünlerin rehin edilmesi suretiyle kredi verilmesine imkân tanınarak Ziraat Bankasının kredi olanakları genişletilir. Ayrıca bankanın gelişmiş taşra ağından yararlanmak üzere gerektiğinde hayvan, tohumluk ve tarım alet ve makinelerinin tedarikinde, peşin veya taksitle çiftçilere dağıtılması hususunda banka yetkili kılınır.[133] Osmanlı ekonomisinde sermaye birikiminin yetersiz olduğu gerçeğinden hareketle Ziraat Bankasının kendi sermayesini teminat göstermesi koşulu ile iç ve dış finansal piyasalardan borçlanmasına olanak tanınır.[134]

Kanunun getirdiği önemli yeniliklerden biri de kooperasyon düşüncesinin ve kooperatif şirketlerinin gelişmeye başladığı bir dönemde zirai kredi mevzuatına ilk defa kooperatif kavramının girmesini sağlamış olmasıdır. Tarımın gelişmesine hizmet edecek iş ve teşebbüslerde bulunmak maksadıyla kurulacak millî sermayeli şirketlere, Ziraat Bankasının sermaye katkısında bulunmasını kabul eden kanun, millî sermayeli şirketlerin, tarımsal kooperatiflerin ve tarımsal kredi kooperatifçiliğinin gelişiminin önündeki sermaye birikimi engelinin hafifletilmesine dönük bir çabaya işaret eder. Zira 1913 yılında üzüm üreticileri tarafından kurulması planlanan millî şirkete Ziraat Bankasının sermaye desteği sağlamasına eski kanunun hükümleri engel olur.[135] Ancak kanunda yapılan değişikliğin ardından Millî Aydın Bankası'nın sermayesine katılması kabul edilir.[136]

3.6. Tarımsal Sulama Yatırımları

Modern sulama yatırımları, tarımsal üretimde doğaya bağımlılıktan kurtulmak ve kırsal alanda sosyo-ekonomik kalkınmayı başlatmak açsından son derece önemlidir. Osmanlı topraklarının önemli bir kısmı verimli tarımsal arazilerden oluşmasına rağmen modern usulde sulamanın yapılamaması, diğer faktörlerle birleşince tarımsal verimliliğin düşük kalmasına neden olur. Verimliliği arttırmak bir yana su kaynakları, yarattığı taşkın ve bataklıklarla bir yandan üretimi elverişsiz hale getirirken diğer yandan insan ve hayvan sağlığına zarar verir; hatta ölümlere neden olur.[137] Müzmin bir iş gücü kıtlığı sorunu

[133] Atasağun, **age.**, s. 27.

[134] Tekin Alp, "Ziraat Bankası", **İktisadiyat Mecmuası**, Y 1, S 9, 14 Nisan 1332 (27 Nisan 1916), s. 2.

[135] Ballı, **a.g.t.**, s. 105.

[136] Ahmad, **age.**, s. 76.

[137] Tekin Alp, "Adana Ovası'nın İrva ve Iskası", **İktisadiyat Mecmuası**, Y 1, S 20, 30 Haziran 1332 (13 Temmuz 1916), s. 1.

yaşayan İmparatorluk'ta su kaynaklarının yönetiminde yaşanan sorunlar, hem ücretlerin artmasına hem ürünlerin zarar görmesine hem de sermaye birikiminden yoksun kalan çiftçiler açısından tarıma yatırım yapma fikrinin zayıflamasına neden olur.[138] Buna rağmen 20. yüzyılın başına kadar Osmanlı tarımında akarsuların yollarını değiştirerek verimli ovaların sulanmasını sağlayacak modern sulama tesislerine rastlanmaz.

Modern sulama yatırımlarının merkezî Hükûmetin ilgi alanına girmesi Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra kabul edilen 1908 Umur-ı Nafia Programı ile olur. Beş bölümden oluşan programın birinci bölümü yol ve köprülere, ikinci bölümü demiryollarına, üçüncü bölümü limanlara, dördüncü bölümü iç sularda gemi taşımacılığı ile tarımsal sulamaya ayrılırken beşinci bölümü Elcezire'de (Mezopotamya) yapılacak sulama yatırımına ayrılır. Program kapsamında 17.600.000 dönüm alanı kapsayan sulama yatırımları için 12.000.000-15.000.000 liralık bir finansmana ihtiyaç duyulur. Osmanlı maliyesinin yaşadığı bunalım dikkate alınınca daha iktisadi olan yatırım projelerine öncelik verilir. Bugünkü Türkiye sınırları dâhilinde kalan öncelikli projeler, ticari tarımın yapıldığı Adana, Aydın ve Bafra Ovası'nın sulanmasına dönük yatırımlardır.[139]

İttihat ve Terakki liderleri hem Meclis'te yaptıkları konuşmalarda hem dönemin basınına verdikleri demeçlerde sulama yatırımlarının öneminden, bu yatırımlar sayesinde ekonomik büyüme, tarımsal üretim ve vergi gelirlerinde yaşanacak iyileşmelerden bahsederler. Hatta demiryollarına verilen teminat akçesinin hazineye yarattığı yükten şikayet eden Nafia Nazırı Cemal Paşa, Osmanlı maliyesini bu dertten kurtaracak imar işinin sulama olduğunu ve sulama yatırımlarına öncelik vermek gerektiğini belirtir.[140] Sulama yatırımlarının önem kazanmasında, Balkanların kaybedilmesi de etkili olur. İmparatorluğun elinde kalan Anadolu ve Mezopotamya ancak sulandığı zaman verimli tarımsal üretim havzalarına dönüşebilecek bölgelerdir.[141] Su işlerinin örgütlü ve sürekli bir tarzda ele alınması, Nafia Nezareti'nin 1914 yılında yeniden yapılandırılması sırasında Umur-ı Nafia Müdüriyet-i Umûmiyyesi'nin

---

[138] Süleyman Sırrı, "Sulardan İstifade", **İktisadiyat Mecmuası**, Y 1, S 9, 14 Nisan 1332 (27 Nisan 1916), s. 2-3.

[139] İlhan Tekeli ve Selim İlkin, "1908 Tarihli "Umur-ı Nafia Programı"nın Anlamı Üzerine", **Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 175-177, 195 ve 212-213.

[140] Abdullah Cevdet, "İrva ve İska Meselesi (Cemal Paşa Hazretleriyle Mülakat)", **İçtihad**, C 4, S 96, 6 Mart 1330 (19 Mart 1914), s. 2150; **MA ZC**, Devre 3, C 1, İçtima Senesi: 1, İnikad: 19, 1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914), s. 315.

[141] Dursun Yıldız ve Özdemir Özbay, **Osmanlı'dan Günümüze Su Politikaları ve Hukuku**, Truva Yayınları, İstanbul 2012, s. 208.

kurulması ve Süleyman Sırrı (Aral) Bey'in yönetimi ile gerçekleşir. Süleyman Sırrı Bey'in bizzat ilgilendiği çok amaçlı sulama yatırımları ile hem tarımsal arazilerin sulanması hem elektrik elde edilmesi hem de demiryolu yatırımlarına kıyasla onda bir maliyetle nehirlerde gemi taşımacılığı yapılması planlanır.[142]

İttihat ve Terakki iktidarı sırasında Umur-ı Nafia Programı'nda yer almamasına rağmen gerçekleştirilmiş ilk ve tek modern sulama yatırımı, II. Abdülhamit tarafından Anadolu Demiryolu Şirketi'ne ihale edilmiş olan Konya Ovası Sulama Projesi'dir.[143] 1908 yılında inşaatına başlanan yatırım projesi, 1913 yılında tamamlanarak ertesi yıl resmî açılış töreni yapılır. Sulama işletmeciliği konusunda deneyimsiz olan Hükûmet, yatırımın işletmeciliğini belli bir süre için Almanlara bırakır.[144] Dönemi itibarıyla dünyanın en önde gelen sulama projelerinden biridir. İnşaatı beş yıl boyunca devam eden projede çalışmak üzere Anadolu'daki su amelelerinin yanı sıra İtalya'dan uzman ve işçiler getirilerek istihdam edilir. Bölgedeki iş gücü kıtlığına çözüm arayan Hükûmet, göçmenleri bölgenin itici gücü olarak kullanmayı planlar. Rumeli'den gelen 5.000 göçmen ailenin sulama güzergâhı boyunca iskân edilmesi tasarlanır.[145] Kadastronun olmaması ve diğer bazı sorunlar nedeniyle iskân politikası öngörüldüğü kadar kolay işlemez.[146] İşgücü kıtlığının iyiden iyiye arttığı savaş yıllarında sulama sahasında muhacir köylerinin kurulması önerisi gündemdeki yerini korumaya devam eder.[147]

Konya Ovası Sulama Projesi, Bağdat Demiryolu Projesi'nin bir parçası ve Rusya kadar tahıl üretme potansiyeline sahip olan Mezopotamya'yı[148] kayıtsız şartsız Almanya'nın tahıl ambarı yapma[149] gayesinin bir yansımasıdır. Anadolu Demiryolu Şirketi ve onun iş ortağı olan Philipp Holzmann Company, Frankfurt A. M. tarafından hazırlanan projeye göre sulamayla birlikte ovanın tahıl üretiminin 10 katlık bir artışla 20.000 vagona yaklaşması beklenir. Öte yandan tahıl üretiminin artışı, çiftçilerin ve köylülerin gelirini arttıracağından ortaya

---

[142] Süleyman Sırrı, "Sulardan İstifade", **İktisadiyat Mecmuası**, Y 1, S 9, 14 Nisan 1332 (27 Nisan 1916), s. 5.

[143] **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BOA)**, **DH.UMVM.**, Dosya No: 73, Gömlek No: 44, Konya Valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne yazılan 20 Ağustos 1333 (20 Ağustos 1917) tarihli tezkire.

[144] **BOA**, **BEO.**, Dosya No: 3158, Gömlek No: 236797, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne yazılan 16 Eylül 1323 (29 Eylül 1907) tarihli tezkire.

[145] Issawi, **age.**, s. 230-232.

[146] Ballı, **a.g.t.**, s. 207.

[147] **BOA**, **DH.UMVM.**, Dosya No: 73, Gömlek No: 44, Konya Valisi tarafından Dahiliye Nezareti'ne yazılan 20 Ağustos 1333 (20 Ağustos 1917) tarihli tezkire.

[148] İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 152.

[149] Lothar Rathmann, **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, Çev. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul 2001, s. 97.

çıkan talep etkisi sayesinde Alman yapımı demiryollarıyla İç Anadolu'ya kadar rahatlıkla taşınan Alman mallarının Osmanlı pazarlarında satışı kolaylaşacaktır. Taşımacılık faaliyeti, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin gelirlerini yükselteceği ve ayrıca bu kanalla Yakın Doğu'dan Almanya'ya aktarılan sermaye miktarı artacağı için proje, Almanların gözünde son derece iktisadidir. Konya Ovası'nın sulanmasındaki zamanlamanın, Almanların hububat talebinin artmasıyla eşzamanlı olması ayrıca dikkat çekicidir.[150]

Hükûmetin Konya Ovası'nın sulanmasına yönelik projeden beklentisi, buğday ve arpa üretiminde verimlilik artışının sağlanması ve şeker pancarı tarımının yaygınlaştırılmasıdır. Konya'da şeker sanayinin kurulmasına dair çalışmalara henüz savaş yıllarında başlayan Hükûmet için bölge, tarımda makineleşmenin, modern tarımsal işletmelerin ve tarıma dayalı sanayileşmenin önemli merkezlerinden biridir.[151] İç Anadolu için adeta bir bölgesel kalkınma projesi olarak görülen[152] sulama yatırımının tamamlanmasının ardından Konya'nın tahıl üretiminde önemli bir artış olmakla birlikte artış oranı, savaş ekonomisinin yarattığı koşullar yüzünden yapılan hesaplamaların altında kalır.[153]

Savaş çıkmadan önce etüt çalışmaları yapılan ve son derece kapsamlı bir yatırım projesi olan Elcezire (Mezopotamya) başka bir deyişle Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan Bereketli Hilal'in sulanması, Hükûmetin çok önemsediği bir yatırımdır. İngiliz ve Alman sermayesi arasında büyük bir rekabete konu olan yatırım projesinin imtiyazı, proje etütlerinin İngiliz Mühendis Sir William Willcocks tarafından yapılmış olması ve İngiliz Hükûmetinin yoğun diplomasisi sayesinde İngilizlere verilmek üzereyken Birinci Dünya Savaşı çıkar.[154] Bu sebeple on iki ayrı projeden oluşan ve Sir John Jeackson Şirketi ile yapılan sözleşme gereğince inşaatı 1911 yılında başlayan[155] sulama yatırımının tamamlanması mümkün olmaz. Fakat savaş öncesinde yapımı tamamlanan kısımlar bile Mezopotamya'da tarımsal üretime önemli bir katkı sağlar.[156]

---

[150] Rıfat Önsoy, **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)**, Enderun Yayınları, İstanbul 1982, s. 55.

[151] Süleyman Sırrı, "Konya Ovası'nın İrvasından Şimdiye Değin İstihsal Olunan ve Bundan Sonra Husule Gelecek Olan Fevaid", **İktisadiyat Mecmuası**, Y 2, S 44-48, 8 Mart 1333 (8 Mart 1917), s. 8-9.

[152] Issawi, **age.**, s. 233.

[153] Ballı, **a.g.t.**, s. 208-213.

[154] Ballı, **a.g.t.**, s. 235-238.

[155] **BOA**, **İ.DUİT.**, Dosya No: 84, Gömlek No: 27, 1329 Nafia Bütçesi'ne Zamimeten 12.312.000 Kuruşun Sarfı Hakkında Muvakkat Kanun'un Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası.

[156] Tekin Alp, agm., s. 1-2.

Mezopotamya her türlü tarımsal üretime uygun olmakla birlikte en ziyade pamuk üretimi için uygun bir bölgedir. Mısır pamuğuna rakip olacak kadar iyi bir cinsin yetiştirilebildiği Mezopotamya, Almanya ve diğer müttefiklerin dokuma sanayilerince talep edilen girdinin önemli bir kısmını karşılayabilecek vaziyette olduğundan Hükûmet için önem arz eder.[157] İngiltere ise Mısır'la birlikte Mezopotamya'yı da bir pamuk üretim sahası haline getirerek Amerikan İç Savaşı sırasında yaşadığı pamuk sıkıntısını bir daha yaşamamak adına elini kuvvetlendirmeyi[158] ve Hindistan'dan getireceği Hintlilerle bölgeyi kolonize etmeyi tasarlar.[159]

İttihat ve Terakki Hükûmeti'nin belki de en öncelikli sulama yatırımı, Adana Ovası'nın sulanmasıdır. Adana'dan ikinci bir Mısır yaratmak isteyen Hükûmet, Adana'nın ulaşım imkânlarının gelişmişliği, pamuk ve şeker kamışı tarımına çok uygun olması, Osmanlı tarımı genelinde makineleşme düzeyinin en yüksek olduğu bölge olması, üretilen ürünlerin Mersin ve İskenderun limanları ile rahatlıkla pazara ulaştırılabilmesi ve sağlayacağı faydalara kıyasla yatırım maliyetinin düşük olması dolayısıyla bu yatırımı adeta lokomotif projesi olarak görür. Hem Konya hem de Mezopotamya'nın sulama yatırımlarıyla kıyaslandığında proje, çok daha kolay ve düşük maliyetlidir. Bölgede iş gücü yetersizliği önemli bir sorun olmakla birlikte Hükûmet, muhacir köyleri kurarak emek arzını arttırmanın mümkün olduğunu düşünür.[160] Esasında Adana Ovası sulama yatırımı, bölgeyi Alman tekstil sanayinin ihtiyaç duyduğu pamuğun üretilmesi için Alman sermayesi tarafından geliştirilen çok yönlü bir projenin bir parçasıdır.[161]

Öte yandan Adana Ovası Sulama Projesi bölgede tarıma dayalı sanayinin temellerini atmak istemesi bakımından oldukça önemlidir. Sulama yatırımı ile birlikte, pamuk ve şeker kamışı gibi düzenli sulama gerektiren ve belli bölgelerde üretilebilen ancak talebi yüksek olan tarımsal ürünlerin üretilmesi mümkün görünmektedir. Böylece hem Alman sanayisi için girdi sağlanacak hem de üretimin artmasına bağlı olarak kumaş ve şeker fabrikalarını açmak mümkün olacaktı. Fabrikaların ihtiyaç duyduğu elektriğin de Ceyhan ve Seyhan

---

[157] Tekin Alp, agm., s. 2.

[158] Sir William Willcocks, **The Irrigation of Mesopotamia**, National Printing Department, 1905, s. 33-41.

[159] Murat Özyüksel, "İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman-İngiliz Nüfuz Mücadelesi", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S 38, Mart 2008, s. 258-259.

[160] Tekin Alp, agm., s. 3; Süleyman Sırrı, "Adana Ovası'nın Teybis ve İrvası ve Ovadan Geçen Suların Islahındaki Lüzum ve Ehemmiyet ile İstihsal Olunacak Fevaid Hakkında Nafia Nezaret-i Celilesi'ne Takdim Kılınan Rapor", **İktisadiyat Mecmuası**, 6 Teşrin-i evvel 1332 (19 Ekim 1916), s. 4.

[161] Önsoy, **age.**, s. 55.

nehirlerinden üretilmesi planlanır.[162] Projenin yatırımını üstlenecek bir yabancı yatırımcı bulabilmek için ihaleler düzenlenmiş, her türlü teknik çalışma ve evrak hazırlanmış olmasına rağmen projenin gerçekleştirilmesi mümkün olmaz.[163] Millî tüccarların zenginleşmesi, millî banka ve şirketlerin kurulması, ilk tarımsal kooperatiflerin faaliyete geçmesi için fırsat yaratan savaş koşulları, uzun vadeli yatırım projelerinin gerçekleştirilmesi konusunda pek de elverişli bir ortam sağlamaz.

4. OSMANLI TARIM SEKTÖRÜ VE KIRSAL HAYATINDAN CUMHURİYET DÖNEMİ'NE MİRAS KALAN MESELELER

İttihat ve Terakki tarafından benimsenen millî iktisat politikası, bir süreklilik içinde Erken Cumhuriyet yıllarında da uygulanmaya devam eder. Kemalistler de tıpkı İttihatçılar gibi iktisadi kalkınma ve modernleşmeyi doğrudan yerli ve millî bir burjuvazinin varlığı ile ilişkilendirirler. Öte yandan, geç Osmanlı döneminde benimsenen iktisadi düşünce ve iktisat politikası kadar tarım ve toprak politikası da Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk on yıllarında tarım sektörü ve kırsal hayatı üzerinde belirleyici rol oynar.

İttihat ve Terakki, radikal bir tarım politikası yerine tarımın ticarileşmesi, tarımsal üretimin modernleşmesi ve piyasaya dönük üretim yapan bölgelerin ulusal bir pazar dahilinde gelişmesini esas alan ılımlı denebilecek bir tarım politikası benimser. Böylelikle savaş yıllarında küçük köylü karşısında büyük toprak sahibi-tüccar-eşraftan oluşan ittifakın ekonomik ve toplumsal gücü artar. Köylülüğün yoksulluğu giderek derinleşirken Müslüman Türk toprak sahibi, tüccar ve eşraf, ilkel birikim sürecinin başat aktörü haline gelir. Sınıfsal çıkarlarının bilincinde olan bu güçlü ve zengin sınıf, Cumhuriyet'in ilanını takip eden yıllarda kırsal alandaki egemenliklerini ve meclisteki politik güçlerini korumaya devam eder. Kemalistler de tıpkı selefleri gibi bir anlık kırsal yapıyı dönüştürmeye ve yeniden şekillendirmeye yönelik bir köylü politikasını benimser gibi olur; ancak kendi döneminde hararetli tartışmalara neden olan ve sonrasında yarım kalan bir toprak reformu yüzünden kırsal alandaki statükoyu tasfiye etmeleri mümkün olmaz.

Osmanlı ekonomisinin Avrupa kapitalist sistemine eşitsiz ve parçalı biçimde eklemlenmesinin bir sonucu olarak Cumhuriyet Dönemi'ne tarımda ticarileşme ve toprak mülkiyeti açısından eşitsizlikler barındıran bir tarımsal yapı miras kalır. Toprakta mülkiyet hakları sorunu ve arazi ihtilafları, kadastro çalışmalarındaki yetersizlikler, kırsal borçluluk ve tarımsal kredi sorunları

[162] Süleyman Sırrı, "Ülkemizdeki Sulardan İstifadede Takip Olunacak Hat-ı Hareket", **İktisadiyat Mecmuası**, Yıl 1, S 29, 21 Eylül 1332 (4 Ekim 1916), s. 5.

[163] Abdullah Cevdet, agm., s. 2150.

önemini korumaya devam eder. Tarımda makineleşme düzeyi açısından Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan iş gücü kıtlığının baskısıyla belli ölçüde ilerleme kaydedilmiş olsa da 20. yüzyılın başı itibarıyla Türkiye tarımında makine kullanımı son derece zayıf bir görünüm arz eder. Tarımda insan ve hayvan gücü öne çıkar. Ancak art arda yaşanan savaşlar ve savaşların neden olduğu salgın hastalıklar nedeniyle Cumhuriyet'in devraldığı insan gücü gibi hayvan varlığı da son derece sınırlıdır. Bu nedenle tarımda makineleşme ve tarım makineleri talebinin yerli üretimle karşılanması gerekliliği Cumhuriyet Hükûmetlerinin gündemindeki yerini korur. Bağımsız ve millî bir ekonominin tesisi için tarıma dayalı sanayileşmeyi gündemine alan İttihatçılar gibi Kemalistler de ülkenin kalkınmasını, şeker, pamuk ve un üretiminde kendi kendine yeterliliği sağlayacak bir sanayileşme stratejisi ile ilişkilendirirler. Benzer şekilde tarımsal kooperatifleşme konusunda Meşrutiyet'ten devreden birikim, Erken Cumhuriyet yıllarındaki kooperatifleşme hareketine zemin oluşturur.

İKİNCİ BÖLÜM

ATATÜRK TÜRKİYE'SİNDE TARIMSAL GELİŞMELER

İbrahim İnci*

Türkiye, 1920'lere uzun yıllar devam eden savaşların etkisiyle yorgun, yoksul ve bitkin girmişti. Ülke nüfusu savaşlar ve hastalıklar nedeniyle büyük ölçüde azalmış, nitelikli iş gücünü ve sermayesinin büyük bir kısmını kaybetmişti. Toplumun en temel ihtiyaçlarından un ve şeker gibi gıda maddeleri dışarıdan temin edilmeye başlanmıştı.[164]

20. yüzyıl başlarında Türkiye'de nüfusun %75-80'i köylerde yaşmaktaydı. Köyde yaşayanların yaklaşık %68'i geçimlerini tarımdan sağlamaktaydı. Tarımsal üretim millî gelirin yarısına yakınını oluşturuyordu.[165]

1923-1938 yılları arasında tarımla ilgili yasal ve kurumsal örgütlenme büyük ölçüde tamamlanmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında işleyebileceği yeterli toprağı olmayan köylüye öncelikle işlenmeyen devlet arazileri dağıtılmaya çalışılmış, incelenen dönemin sonlarında ise ülkede genel bir toprak reformu yapılması kararlaştırılmıştır. Bu dönemde çiftçinin yüzyıllardır dert yandığı aşar yükünden kurtulması için ülke topraklarının tamamının işlenerek üretimin ve köylünün refahının artması için tarım tekniğinin ve araçlarının modernizasyonuyla yakından ilgilenilmiştir. Köylünün tefeci zulmünden kurtarılması için zirai kredi kurumlarının oluşturulmasına büyük önem verilmiştir.

Çalışmamızda, Atatürk Dönemi'nde köylüyü toprak sahibi yapma çabaları, aşar vergisinin kaldırılmasının önemi, tarımda makineleşme, zirai kredi, zirai öğretim, bitkisel ve hayvansal üretimin geliştirilmesi ile ilgili çalışmalar hakkında bilgiler sunulacaktır.

1. TÜRKİYE'DE TOPRAK MÜLKİYETİ İLE İLGİLİ DÜZENLEMELER

1920'lerin Türkiye'sinde tarımsal yapı büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nden devralındı. I. Dünya Savaşı öncesi Anadolu için oluşturulan istatistikler köylerde

* Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ibrhminci@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1357-6549.

[164] Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi: 1923-1950**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 98-100; Şevket Pamuk, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Der. Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, İstanbul 1988, s. 95.

[165] Tuncer Bulutay vd., **Türkiye Milli Geliri: 1923-1948**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1974, s. 20.

yaşayan bir milyon ailenin %87'sinin işlenen toprakların ancak %35'ine sahip olduğunu, %8'inin ise hiç toprağı olmadığını göstermektedir. Buna karşılık aynı istatistikler, ailelerin %1'inin toprakların %35'ine ve %4'ünün toprakların %26'sına sahip olduğu çarpıcı gerçeğini ortaya koymaktadır.[166]

Millî Mücadele'yi birlikte kazanmış ve Cumhuriyet rejimini kabul etmiş bir milletin, ülkenin en önemli kaynağı olan toprağı adil bir şekilde bölüşmesi gerekmekteydi. Bu, hem ülke topraklarının rantabl olarak işlenmesi hem de gelir dağılımının daha adil bir duruma getirilmesi ve böylece toplumsal barışın sağlanması için gerekliydi. Aynı zamanda Cumhuriyet ve demokrasinin geliştirilerek yaşatılabilmesi, ekonomisi tarıma dayalı bir toplumda, toprak mülkiyet yapısındaki söz konusu çarpıklığın giderilmesine bağlıydı.

İncelenen dönemin ilk yıllarından itibaren toprak üzerinde özel mülkiyeti pekiştirici yasal düzenlemeler yapılmıştır. Kurtuluş Savaşı'nın örgütlenmesini ve kazanılmasını sağlayan toplumsal ittifakta büyük arazi sahipleri önemli bir rol oynamışlardı. Cumhuriyet Hükûmetleri başlangıçta büyük arazi sahiplerinden yana bir tavırla yola çıkmıştır. Ama yönetici aydın bürokrat kadronun mensuplarının birçoğu, işin başından beri, köylünün mal sahibi olmasını ve köylülük kesiminin iktisadi olarak desteklenmesini kendi siyasal çıkarları ve gelişme politikaları açısından yararlı görüyordu. Hükûmetin arazi politikası, incelenen dönem boyunca işte bu iki karşıt eğilim arasında gerilimlerle dolu çatışmaların etkisi altında biçimlenmiştir.[167]

Türkiye'nin 1924 Anayasası özel mülkleri güçlendirici bir nitelik taşımaktaydı. Bu anayasa özel mülkleri kamulaştırmayı zorlaştırıcı hükümlere sahipti. 1925'te kabul edilen Kadastro Kanunu da arazi tasarrufunda, özel mülkiyet rejimini pekiştirici bir karakter taşıyordu. Nihayet, 1926 yılında Medeni Kanun'un kabul edilmesiyle, özel mülkiyete dayalı yeni hukuk düzeni oluşturulurken geniş tarım alanları üstünde fiili denetim kurmuş olan güçlü ailelerin, bu arazileri tam malik sıfatıyla tapuya kaydettirmeleri kolaylaşmış oldu.[168]

Cumhuriyet Dönemi yöneticilerinin 1920'lerde büyük toprak sahibi gerçeğine karşı tavır almaları doğu illeriyle sınırlı kaldı. Bu konuda Hükûmeti harekete geçiren olay, 1925'te Doğu'da çıkan isyandır. Şeyh Sait İsyanı sırasında, ayaklanmalarda başı çeken ailelerin, güçlerini, Doğu'da hüküm süren

---

[166] **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1973, s. 24; Şevket Pamuk, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1993, s. 177.

[167] Tezel, **age.**, s. 371-372.

[168] Cemil Çalgüner, **Arazi Mülkiyet Rejimi ve Türkiye'deki Durum**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara 1970, s. 41-42.

arazi sahipliği, yani feodal benzeri üretim tarzından aldığı anlaşıldı. Atatürk, 1928 yılında Meclisi açış konuşmasında, Hükûmete özellikle doğu illerinde toprağı olmayan çiftçilere toprak tedarik etmek meselesiyle ehemmiyetli olarak uğraşma direktifini verdi. Bir yıl sonraki açış konuşmasında da bu isteğini tekrarladı.[169]

Başvekil İsmet Bey'in 9 Kasım 1929 günü Mecliste yaptığı konuşmada verdiği bilgilere göre, kanunun çıktığı yıl Doğu'da 20.000 dönümü büyük arazi sahiplerinden kamulaştırılan alanlar olmak üzere, 110.000 dönüm tarım arazisi topraksız köylülere dağıtıldı.[170] Bu açıklamalardan anlaşıldığı gibi özel mülkiyetin kamulaştırılarak muhtaç çiftçilere dağıtılması daha çok siyasi amaçlarla ve Doğu illerine özgü bir uygulama olarak kalmıştır. Dağıtılan topraklar içinde toprak ağalarına ait arazi çok az yer tutmaktaydı. Ne var ki, bu uygulama Doğu'daki feodal benzeri üretim ilişkilerinde belirgin bir iyileşme sağlayamamıştır. Toprakta mülkiyet dağılımını düzenleme konusu üzerinde 1934 yılına kadar pek durulmamıştır. CHP'nin edebiyatında sadece çiftçiyi topraklandırma sözleri yer aldı. O da daha ziyade hazine arazisinden köylüye toprak vermek anlamındaydı. 1930'ların ortalarına doğru bu tutum değişmiştir. Bu tarihlerden itibaren, Türkiye'deki mevcut toprak mülkiyet dağılımı ve üretim ilişkilerinden rahatsızlık duyan Halk Partisi'nde de kapsamlı bir toprak reformu yapma düşüncesi güç kazanmıştır.

Cumhuriyet'in yönetici kadrosunun 1930'ların ikinci yarısında ülkede genel bir toprak reformunun yapılmasıyla yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Atatürk'ün 1936 ve 1937 yıllarında Büyük Millet Meclisi'nin açılış konuşması, genel bir toprak reformunun ülkede başlamak üzere olduğunun habercisiydi. Atatürk birçok konuşmasında, her çiftçinin emeğini değerlendirebileceği ve geçimini sağlayabileceği kadar toprağa sahip kılınmasını istemekteydi.

Atatürk 1937 yılında Meclis'i açış konuşmasında bu konuda şunları ifade etmiştir:

"Millî ekonominin temeli tarımdır. Bunun içindir ki tarımda kalkınmaya büyük önem vermekteyiz. Köylere kadar yayılacak programlı ve pratik çalışmalar bu amacın yayılmasını kolaylaştıracaktır. Bu politika ve rejimde yer alabilecek başlıca önemli noktalar şunlar olabilir: Bir defa, memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise bir çiftçi ailesini

[169] Ömer Lütfi Barkan, "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C VI, S 1-2, İstanbul Ekim 1944-Ocak 1945, s. 60.

[170] İsmet İnönü, **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri**, **TBMM Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1946)**, Türk Devrim Enstitüsü, Ankara 1946, s. 200-201.

geçindirebilen toprağın hiçbir sebep ve suretle bölünemez bir nitelikte olması, büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliği, arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus yoğunluğuna ve toprağın verim derecesine göre sınırlandırılması lazımdır".[171]

Atatürk bu nutkunda toprak mülkiyet dağılımını düzenlemek için üç ana ilke ortaya koymuştur. Bunlar: 1) Memlekette topraksız çiftçi bırakmamak, 2) Bir çiftçi ailesini geçindirebilecek toprağın, hiçbir sebep ve suretle bölünmesine izin vermemek, 3) Büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işleyebilecekleri arazi genişliğini makul ölçütlerle sınırlandırmaktı. Bu ilkeler, 1937 Ekim'inde kurulan Celal Bayar Hükûmetinin programına aynen alındı. Hükûmet programına göre konuyla ilgili kanun taslağı en kısa zamanda hazırlanarak Meclis'in onayına sunulacaktı.[172] 1937 yılı içinde 1924 Anayasası'nda bazı değişiklikler yapıldı. Bu değişikliğe göre peşin ödeme koşulu aramadan çiftçiyi toprak sahibi yapmak için kamulaştırma mümkün hale geldi. Böylece toprak reformu ile ilgili çalışmaların önü açılmış oldu.[173]

1937 tarihli Zirai Islahat Kanunu Projesi bir süre sonra Ziraat Vekâleti tarafından tekrar ele alınarak yeni bir proje daha hazırlandı. Ancak, bu tarihlerde II. Dünya Savaşı'nın başlaması ve savaşın ülke sınırlarına kadar ilerlemiş olması toprak reformunun bir süre daha ertelenmesine neden oldu. II. Dünya Savaşı yıllarında reform konusu üzerindeki tartışmalar devam etti. İsmet İnönü'nün ifadesiyle, "topraksız köylüyü topraklandırmak" için kanun hazırlama çalışmaları savaş döneminde de sürdürüldü. Yapılan çalışmalar sonucu kapsamlı bir toprak reformu kanunu ancak 1945 yılında çıkarılabildi.

1938 yılına kadar Hükûmetler köylüye önemli miktarlarda toprak dağıtmıştır. Bu dağıtılan araziler devlete ait arazilerden ibaret kalmış, büyük toprak sahiplerinin elindeki arazilere dokunulmamıştır. 1923-1938 yılları arasında 246.431 aileye toplam 9.983.750 dekar toprak dağıtılmıştır.[174] Yapılan bu çalışmalar, Türkiye'de toprak mülkiyet yapısındaki çarpıklığın belli ölçüde giderilmesine katkıda bulunmuştur.

2. TARIM KESİMİNDE VERGİ KONUSU VE AŞARIN KALDIRILMASI

Vergi, kamu giderlerinin finansmanını sağlamak için devletin siyasi gücüne dayanarak gerçek ve tüzel kişilerin gelir ve mallarından belirli oranlarda aldığı

[171] **TBMM Zabıt Ceridesi (TBMM ZC)**, Devre: 5, İçtima: 1, C 20, TBMM Matbaası, Ankara 1959, s. 4.

[172] İsmail Arar, **Hükümet Programları 1920-1965**, Burçak Yayınevi, İstanbul 1968, s. 76.

[173] **Resmî Gazete**, 13 Şubat 1937, S 3533, Kanun No: 3115, s. 7659.

[174] Ömer Lütfi Barkan, **Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler**, C I, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 454.

paydır. Alınan bu değerler para veya mal şeklinde olabilir. Mal biçiminde alınan vergiye ayni vergi, para olarak alınan vergiye nakdi vergi denir.[175]

Tarım sektörünün vergilendirilmesi, kalkınmanın sağlanması gibi ekonomik açıdan en önemli amacın gerçekleştirilmesine hizmet eder. Ekonomisi tarıma dayanan ülkelerde büyük gelir gurubunu oluşturan geniş toprak sahiplerinin vergilendirilmesi kalkınmanın finansmanı için bir araç olarak kullanılmaktadır.[176]

1960'lara kadar, tarım kesimi üzerine dolaylı vergiler dışında salınmış olan vergiler üç önemli kategoride incelenebilir. Bunların en önemlilerini tarım kazançları üzerinden alınan vergiler oluşturmaktaydı. Aşar, Tarım Mahsulleri Vergisi ve Gelir Vergisi bu grupta yer almaktaydı. İkinci olarak, Arazi Vergisi ve Ağnam, servet vergisi grubuna girmekteydi. Üçüncü grupta, objektif yükümlülükler grubuna giren ve bir baş vergisi özelliğinde olan Yol Vergisi bulunmaktaydı.[177]

Tarım sektörü, incelenen dönemde Türkiye'de GSMH'nin yaklaşık olarak yarısını üretmesine karşın bu sektörün ödediği doğrudan vergilerin devletin bütçe gelirleri içindeki payı hızla azalmıştır. Bu pay 1924'te %29'dan 1929'da %12'ye, 1950'de %4'e düşmüştür.[178]

1923 yılında henüz Cumhuriyet ilan edilmeden önce Atatürk, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı sıfatı ile yayınladığı beyannamede köylüyü yüzyıllardır perişan eden aşarın halkın şikâyetçi olduğu ve mağdur kaldığı yönlerinin ıslah edileceğini belirtmiştir. Yine aynı yıl içinde İzmir'de toplanan I. Türkiye İktisat Kongresi'nde aşarın kaldırılacağı kabul edilmişti.[179]

Aşar, şeri kaynaklı vergilere denildiği gibi Osmanlı Devleti'nde örfi vergilere de ad olmuştur. Örfi kanunlar, dinî kaynaklı kanun ve hükümlerle çatışmayan, nizamı âlem için mevcut geleneklerden de yararlanılarak oluşturulmuş, Sultan'ın siyasetini ve yasağını da içeren yasalardı. Osmanlılar ele

---

[175] Henry Laufenburger, **Maliyenin Ekonomik ve Psikolojik Teorisi**, Çev. İsmail Hakkı Ülkmen, Maliye Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967, s. 127; Halil Seyidoğlu, **Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük**, Güzem Yayınları, Ankara 1992, s. 948; Suna Kili vd., **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985, s. 124.

[176] Memduh Yaşa, "Zirai Toprak ve Gelirin Vergilendirilmesi", **İktisadi Kalkınmanın Zirai Cephesi**, Haz. Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, İstanbul 1965, s. 211.

[177] İzzettin Önder, "Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Der. Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 117.

[178] Tezel, **age.**, s. 442; Vural Fuat Savaş, **Zirai Gelir Vergisi: Teori ve Tatbikat**, Eskişehir İktisadi ve İdari Bilimler Akademisi Yayını, Eskişehir 1961, s. 57.

[179] **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, **Haberler-Belgeler-Yorumlar**, Haz. Gündüz Ökçün, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 394.

geçirdikleri yerlerde daha önce var olan vergilendirme biçimlerinin, kendi vergi sistemlerine göre bazı düzenlemeler yaparak, devam etmesine izin vermişlerdir.[180]

Tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte aşar toplama biçimi de bozulmuştur. Hükûmet, toplama imtiyazını sancak sancak hatta kaza kaza ihaleye çıkarırdı. Buna rağmen bu ihaleler iltizamın rekabete açık ve vergi toplama yöntemlerinin de rasyonel ve en düşük maliyetle olmasını sağlamıyordu. İhale ile aşarı alan mültezimler, sonra bunu kısım kısım ikinci derece mültezimlere satmaktaydılar. Böylece, köylülerden toplanan aşarın büyük bir kısmı hazineye gelir olarak gitmeden önce tufeyli (asalak, parazit) aracılar tarafından paylaşılıyordu.[181]

Aşar, prensip olarak, tarımsal gelir üzerine salınmış bir tür gelir vergisi olduğu halde, uygulanmış olan tarh ve tahsil yöntemi, verginin niteliğini ve ekonomik etkilerini de değiştirmiştir.

Doğrudan devlet eliyle toplandığında aşar, gelir vergisi özelliği taşıdığı halde, mültezimler eliyle toplanmak suretiyle bir dağıtım vergisine dönüşmüştür. Aşar, vergi matrahı olarak gayrisafi ürünü kapsamış olduğundan dolayı, safi ürüne göre hesaplanan vergi yükü çok büyük olmaktaydı.[182] Bu vergileme şeklinde girdi fiyatları dikkate alınmadığından üretim girdisi üzerindeki fiyat artışı, safi ürün üzerindeki vergi yükünü ağırlaştırıyordu. Aşar, iltizam usulünün etkisiyle de halkın üzerinde çok ağır bir yük haline gelmişti.[183] Aşar, Tanzimat Dönemi'nde ıslah edilmeye çalışılmıştır. Yapılan düzenleme ile aşar vergisi, onda bir olarak standart hale getirilmiştir.[184] Söz konusu verginin, yapılan ıslahatlara rağmen, Tanzimat'tan sonra da iltizam usulüyle toplanmasına devam edilmiştir. Aşarın miktarı artırılmış ve 19. yüzyılın sonlarına doğru gayrisafi hâsılanın %12'si düzeyine çıkarılmıştır.[185]

Cumhuriyet Dönemi'nde, yoksul halkın üzerinde büyük bir yük olan aşarın kaldırılması, en önemli konulardan biri olarak görülmüştür. Cumhuriyet'in bu ilk yıllarında tarım sektörünün kalkındırılması gereği çok iyi anlaşılmıştı. Uzun

---

[180] Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, C II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 747; Ömer Lütfü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Öşür ve Âşar", **İslâm Ansiklopedisi**, C IX, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları İstanbul 1994, s. 485-488.

[181] Kenan Bulutoğlu, **Türk Vergi Sistemi**, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1976, s. 141.

[182] Önder, **age.**, s. 119; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 461.

[183] Yaşa, **age.**, s. 202; Bulutoğlu, **age.**, 141.

[184] Ziya Karamürsel, **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 168; Lewis, **age.**, s. 461.

[185] Zafer Toprak, "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Der. Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, İstanbul 1988, s. 22.

süren savaş yıllarında millet aç kalmıştı. Tarımın geliştirilmesi öncelikle milletin doyurulması için şart idi. Daha çok bu nedenle köylü milletin efendisi olarak kabul edilmişti.[186] Milletin en büyük kısmı olan köylünün durumunun düzeltilmesi meselesi Cumhuriyet'in ilk yıllarında öncelikli konu olarak yöneticilerin önünde duruyordu. Bu yüzden, devlet bütçesinde önemli bir yeri olmasına rağmen, aşar vergisinin kaldırılmasına karar verilmiş[187] ve 17 Şubat 1925 tarihinde de 552 sayılı Kanun'la kaldırılmıştır. Aşarın yerine, bu verginin kaldırılması ile devlet hazinesinin uğrayacak olduğu gelir kaybını önlemek veya azaltmak için daha başka vergi koyulmuştur. Bu vergi, üretildiği yerden altmış kilometre öteye taşınan öşre tabi mahsullerden, un, bulgur gibi gıda maddelerinden ve yaş meyve ve sebzelerden mahallindeki fiyatının yüzde onu nispetinde alınacaktı.[188] Aşar vergisinin kaldırılması köylüde büyük bir memnuniyet yaratmıştır. Bu yüzden o tarihlerde yurdu gezen Atatürk'e çiftçiler büyük sevinç gösterilerinde bulunmuşlardır.

1925'te aşarın kaldırılması ile uğranılan vergi kaybını telafi etmek amacıyla hayvan (ağnam) vergisinin nispeti yüksek tutulmuş hem de büyük baş hayvanlardan da vergi alınmaya başlanmıştır. Hayvan vergisi oranının Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yüksek düzeyde belirlenmesi hayvancılığın gelişmesini sınırlandırıcı bir etki yapmıştır. 1938 yılına kadar bütçe gelirleri içinde %5 ile %7 arasında oldukça yüksek bir paya sahip olan hayvan vergisi bu tarihten itibaren giderek önemini yitirmiştir.

Arazi vergisi, ağnam vergisi gibi Osmanlı Devleti'nden devralınan bir servet vergisiydi. 1925 yılında aşarın kaldırılması ile ortaya çıkan boşluğu doldurabilmek için arazi vergisinin oranı da artırılmıştır. Arazi vergisi arazi değerinin on binde biri oranında alınmaktaydı. Zamanla artan fiyatlar karşısında yıllar önce belirlenen vergi matrahı giderek aşınmıştır.[189]

Bunu telafi etmek için belirli aralıklarla matrah düzeltme işlemleri yapılmıştır. Ancak, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde bütçe gelirleri içinde %2 ila %4 arasında, önemli oranlarda gelir sağlayan bu vergi, 1944 yılından itibaren nispi değerini yitirmiş ve bütçe gelirleri arasında %1 düzeyine inmiştir.[190]

İncelediğimiz dönemde halktan tahsil edilen bir diğer vergi ise yol vergisidir. Bu vergi Osmanlı döneminde yol yapım ve onarımı için ihtiyaç

---

[186] Mustafa Kemal Atatürk, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C I, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1945, s. 219.

[187] Bulutay vd., **age.**, s. 39.

[188] **Resmî Gazete**, 23 Şubat 1925, S 84, Kanun No: 546, s. 8.

[189] Tezel, **age.**, s. 442; Savaş, **age.**, s. 57,

[190] Önder, **age.**, s. 125-126; Tezel, **age.**, s. 442.

duyulan finansmanın sağlanması amacıyla salınmış bir vergidir. 1866 tarihli yol ve köprü yapımına ilişkin Nizamname, 1869 yılında biraz sadeleştirilmiş ve "yol mükellefiyeti" konusu öne çıkartılarak yeniden düzenlenmiştir. Kanuna göre; 16-60 yaş arasındaki her erkeğin beş yılda yirmi gün çalışmak, bedel vermek ya da hayvan çalıştırmak zorunluluğundan birini seçmesi istenmiştir.[191]

Millî Mücadele döneminde 1921 yılında çıkarılan Tarik Bedel-i Nakdisi adlı yasa ile yol vergisi konulmuştur. Bu vergi dört iş günü çalışmak veya bunun bedelini ödemek biçiminde bir yükümlülük getirmiştir. Yol vergisinin akabinde de 1925 yılında Yol Mükellefiyeti Kanunu ve 1929 yılında Şose ve Köprüler Kanunu çıkarılmıştır. Yol Mükellefiyeti Kanunu kaldırılarak yol vergisiyle ilgili hükümler ayrı bir kanun yerine Şose ve Köprüler Kanunu içerisinde yer almıştır. Yeni düzenlemeyle bu vergi 10 gün çalışma veya 8 lira ödeme şeklinde uygulanmıştır. 1952 yılında Akaryakıtlardan Alınacak Yol Vergisi Hakkında Kanun ile eski yol vergisi dolaylı bir vergi haline dönüştürülmüştür. Yol vergisi çağdaş vergi anlayışına ters düşen bir çeşit baş vergisidir. Bu tür bir verginin mantığı gelişmekte olan ekonomilerde daha çok atıl iş gücünü, bilhassa tarım sektöründeki atıl iş gücünü çalışma hayatına sokarak ekonomiye katkıda bulunmaktır.[192]

3. TARIMSAL ARAÇLARIN MODERNİZASYONU VE TARIMSAL KREDİ KONUSUNDAKİ GELİŞMELER

Makineleşme, iş gücü ve toprağın verimini iyileştirmekte, üretimde artış sağlamakta ve tarımsal yapıyı değiştirmektedir.[193] Tarımsal mekanizasyon, bir ülkede emek-toprak dengesine, işletme ölçeğine, işletme biçimine ve sanayinin gelişmişlik düzeyine göre farklılık gösterir.

Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar, demiryollarının ulaşamadığı, tarımsal üretimin ticarileşmediği Anadolu'nun geniş bir bölümü pulluktan mahrum kalmış, Orta Çağ âleti olan karasabandan başkaca bir araçla tanışmamıştır.

1920'lerde Türk köylüsünün %20'si üretim araçlarından yoksun bulunmaktaydı. Bu tarihte üretim araçlarına sahip olan aileler için dahi aile başına ancak bir karasaban düşmekteydi. 1927 yılında ülkede toplam 1.751.239 çiftçi ailesine karşılık 1.187.000 karasaban ve 210.000 pulluk vardı.[194] Kısaca,

---

[191] Nuray Özdemir, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Yol Vergisi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 22, S 53, s. 215.

[192] Önder, **age.**, s. 126; Özdemir, agm., s. 222.

[193] Yavuz Tekelioğlu, **Türkiye'de Tarımsal Mekanizasyonunun Temel Sorunu: Traktör**, Türkiye Zirai Donatım Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 22-24; **Türkiye'de Zirai Makinalaşma**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1954, s. 2.

[194] İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yıllığı 1932-1933**, C 6, Ankara 1933, s. 199-201.

Millî Mücadele yıllarında Türk tarımı geri bir teknik temele dayanmaktaydı. Tarım kesiminde üretim ve verim çok düşüktü. Bu durum incelenen dönem sonrasında da uzun yıllar bir sorun olarak devam etmiştir. Türk tarımında teknoloji değişimi ve üretim araçlarının modernizasyonuna etki eden iki temel faktör; ihtiyaç-talep ve Hükûmet politikaları olmuştur.[195]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında üretimin ve halkın refahının artırılması için tarım teknik ve araçlarının modernize edilmesine büyük önem verilmiştir. Küçük büyük bütün çiftçilerin iş makinelerini arttırmak, yenileştirmek ve korumak önlemleri vakit geçirmeden alınmalıdır" diyen Atatürk, ileri düzeyde bir tarım için çiftçinin modern makinelerle donatılmasını ve bunları kullanabilmesi için eğitilmesini kaçınılmaz görüyor, bu konuda her türlü girişimde bulunuyordu.[196]

3 Mart 1924'te tarım yöntem ve makineleri konusunda daha iyi ve geniş kitlelere ulaşacak bir eğitim sağlamak amacıyla Ziraat Vekâleti yeni bir örgütlenmeye gitti. Öte yandan Devlet, tarımda makineleşmeyi teşvik amacıyla, makineyi kullanacak ve tamir edecek personeli yetiştirmek için tarım ve makinist okulları açtı. Ayrıca Hükûmet, 1924'te çıkardığı bir yasa ile askere alınan çiftçilere, askerlik esnasında tarım makineleri ve yeni yöntemlerin öğretmesini öngörüyordu. Yine makineleşmeyi yaygınlaştırmak için Cumhuriyet'in kuruluşundan hemen sonra Ziraat Bankası 70 traktör almış ve bunların 40 tanesini çiftçilere dağıtmış; 30 adedini de kendi işletmesine tahsis etmiştir.[197]

Bu dönemde bir yandan Devlet, numune çiftlikleri, tarım okulları ve istasyonlarında yeni alet ve makineler kullanarak örnek olmaya çalışırken diğer yandan bu makineleri satın almak ve kullanmak isteyen çiftçilere gümrük muafiyetleri ve bazı kolaylıklar sağlamıştır. Ziraat Vekâleti aracılığı ile ithal edilen makineler, Ziraat Bankası kredileriyle çiftçiye taksitle satılmıştır. İktisat Vekili Mahmut Esat Bey (Bozkurt)'in de ifade ettiği gibi memlekette birçok çiftçi toprağı olduğu halde sermaye malına yani toprağını sürecek hayvana veya traktöre, pulluk ve diğer tarımsal ekipmanlara, sahip olmadığı için gerekli tarımsal faaliyetleri yürütememekteydi.[198] Ülke tarımının gelişmesi için

---

[195] İ. Hakkı Öz, **Türkiye'de Ziraat Makinaları İmalatı**, İstanbul Teknik Üniversitesi Ziraat Makinaları Muayene ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 1960, s. 21; Çelik Aruoba, "Tarımda Teknolojinin Değişmesinin Gelir Dağılımına Etkisi", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Der. Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları, İstanbul 1988, s. 200.

[196] Atatürk, **age.**, s. 221.

[197] **Cumhuriyet**, 5 Haziran 1924; Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni (Dün, Bugün, Yarın)**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1969, s. 229.

[198] **TBMM ZC**, Devre: 1, İçtima: 165, C 26, TBMM Matbaası, Ankara 1940, s. 110.

öncelikle çiftçinin bu sermaye malı ihtiyacının karşılanması gerekmekteydi. 1926 yılında çıkan 752 sayılı Kanun'la traktör, motorlu pulluk, biçerdöver, kamyon ve kamyonet sahiplerine tarımda harcadıkları akaryakıt için "mevadd-ı müşteile rüsumu tazminatı" ödenmesi kabul edilmiştir. Bu kanun gereğince tarımsal faaliyetlerde harcanan akaryakıttan alınan vergi iade edilmiştir. 1927 yılında Ziraat Vekâleti Bütçesi ancak 3 milyon 722 bin lira iken, makine kullanan çiftçiye devlet 1926-1930 devresinde 6 milyon 652 bin lira tazminat ödemiştir.[199]

1923-1924 yılları arasında 486'sı devlet malı olmak üzere 501 traktörün bulunduğu belirtilmektedir. Bu dönem aynı zamanda tarım ürünleri fiyatlarının nispeten elverişli olduğu yıllardı.[200] Tarım ürünleri fiyatlarındaki artış, tarımda makineleşmeyi teşvik eden önemli bir faktör idi. İktisat Vekili Şakir Bey'in 10 Haziran 1930'da TBMM'de yaptığı açıklamaya göre 1930'da Türkiye'de bulunan traktör sayısı 1844 idi.[201]

Bunalım yılları içinde tarımsal ürün fiyatlarının hızla düşmesi, petrol yakan traktörlerle tarım yapılmasını ekonomik olmaktan çıkarmıştı.[202] Mali sıkıntı ve ödemeler dengesi açıklarının arttığı yıllarda bu muafiyetleri bir avuç büyük arazi sahibi için sürdürmek sosyal ve ekonomik açıdan Hükûmet için anlamını yitirmişti.[203]

Bu yüzden Hükûmet, yeni önlemler almak zorunda kalmış 10 Haziran 1930'da TBMM'den geçen 1710 sayılı "Ziraat Makinelerinde Kullanılan Mevadd-ı Müştaile Hakkındaki 752 ve 1527 sayılı Kanunlara Müzeyyel Kanun" ile tarım makinelerinde kullanılan petrol ve benzin üzerindeki muafiyeti kaldırmıştır. Yasa, petrol ile çalışan traktör kullananların, artık bunları kullanmayacakları için traktörlerinin tazmin edileceğini de hükme bağlamıştı. Tazminat kapsamına traktör ve biçerdöverlerin yanı sıra, traktörlerin tamamlayıcısı kabul edilen pulluk, disk pulluk, tulumba ve çayır makinesi de girmekteydi.

Öte yandan, Vekâlet küçük çiftçilerin işlerini daha rahat, seri ve mükemmel yapabilmeleri için modern tarım makine ve aletlerinin temininde büyük çabalar harcamıştır. 1922-1925 yıllarında köylüye 200.000 lira değerinde 7677 pulluk dağıtmıştır. Ayrıca yerli pulluk üretimini teşvik için 26 Mart 1931 tarihinde

---

[199] **Resmî Gazete**, 25 Şubat 1926, S 307, Kanun No: 752, s. 1015; Avcıoğlu, **age.**, s. 229.

[200] Oya Silier, **Türkiye'de Tarımsal yapıların Gelişimi (1923-1938)**, Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 20; Bulutay vd., **age.**, s. 7-80.

[201] **TBMM ZC**, Devre: 3, İçtima: 74, C 20, TBMM Matbaası, Ankara 1941, s. 175.

[202] **Cumhuriyet**, 15 Nisan 1928.

[203] **Cumhuriyet**, 3 Mayıs 1929; Tezel, **age.**, s. 418.

1797 sayılı Pulluk Kanunu kabul edilmiştir. Bu kanuna uygun olarak ülke içinde pulluk imalatını artırmak için primler verilmiş ve yerli imalathanelere faizsiz, uzun vadeli krediler açılmıştır.[204]

Sözü edilen bu teşviklerin kısa sürede etkisi görülmüş, ülkedeki pulluk miktarı ihtiyacı karşılanmaktan uzak olsa da miktarı önemli ölçüde artmıştır. 1927'de 210.000 olan pulluk sayısı, 1936 yılında 410.360'e yükselmiştir.[205]

Çiftçinin modern aletlerle donatılması konusunda pulluk dışında diğer ziraat aletlerinin de ülke çapında yaygınlaştırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Üretim artışında büyük etkisi olan tohumların mekanik şekilde temizlenmesini temin için Ziraat Vekâleti, 65.000 liralık 912 adet kalbur makinesi almış ve bir kısmını uzun vadelerle ödemek şartıyla çiftçilere dağıtmıştır. Vekâlet bu makinelerin geri kalanlarını Tohum Temizleme Teşkilatı hizmetine vererek köylünün tohumunu temizlemeye çalışmıştır. 1923-1933 yıllarında temizlenen tohum miktarı 20.000 tonu aşmıştır.[206] Hububat tohumlarını ağırlık ve hacim yönüyle sınıflandıran ve temizleyen selektör makinelerinin yaygınlaşması için Vekâlet'in çalışmaları olmuştur. Vekâlet, bu makinelerden 1930'lu yılarda çeşitli illere 185 adet dağıtmıştır. 1933 tarihinde traktör, pulluk ve karasaban dışındaki diğer tarım makine ve aletleri şunlardı: 54.000 adet her çeşit tırmık, 2.770 tohum ekme makinesi, 4.668 orak makinesi, 2.235 biçer-bağlar, 728 harman makinesi ve 2.947 adet tınaz ve kalbur makinesi.[207]

1930'lu yıllarda Türk tarımı ülke içinde üretilmesi planlanan tarım makine ve aletleriyle donatılmaya çalışılmıştır. Bu uygulama, o tarihlerde devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılar ve ödemeler dengesi açıklarının neden olduğu döviz kıtlığı dikkate alındığında rasyonel bir tedbir olarak görülmektedir.

Tarımsal kredi alanında asıl vazifeyi gören Ziraat Bankası, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikal eden bir kurumdur. Osmanlı Devleti'nde Ziraat Bankası kurulmadan önce tarım kesimine kredi verme işini Memleket Sandıkları üstlenmişti. 1863 senesinde Mithat Paşa, Memleket Sandıkları adını verdiği müesseseleri kurmuştu.[208] Memleket Sandıkları ülke çapında kısa sürede önemli bir gelişme göstermişti. 1883 yılında sandıklara sürekli bir sermaye kaynağı

---

[204] **Resmî Gazete**, 2 Nisan 1931, S 1764, Kanun No: 1797, s. 357.

[205] İsmail Hüsrev, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1934, s. 42; **İstatistik Yıllığı 1940-1941**, C 12, İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1941, s. 286.

[206] Mirza Gökgöl, **Türkiye Buğdayları**, C I, T.C. Ziraat Vekâleti Yayınları, İstanbul 1935, s. 258.

[207] **İstatistik Yıllığı 1940-1941**, s. 287; "Ziraat Aletleri Encümen Raporları", **Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s 88.

[208] Kazım Köylü, **Ziraat İktisadı, Zirai İşletmecilik**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s. 300.

sağlamak için aşarın onda biri oranında "Menafi Hissesi" adı ile ek bir vergi kondu ve sandıkların adı Menafi Sandıkları'na çevrildi. 1889 yılında var olan Menafi Sandıkları kaldırılmış ve bunların yerine Ziraat Bankası kurulmuştur. Menafi Sandıkları'ndan Ziraat Bankasına devreden sermaye miktarı 2,2 milyon liraydı. Hazineden yapılan tahsisatla Ziraat Bankasının sermayesi 10.000.000 lira olarak belirlenmiş ve banka sermayesinin, daha önce yapıldığı gibi aşara yapılan ilavelerle artırılması sağlanmıştır.

Ziraat Bankası, kurulduğu tarih olan 1889'dan 1910 yılına kadar 2.414.500 çiftçiye toplam 1.557.800.000 kuruş kredi vermiştir.[209] Ziraat Bankası Osmanlı Devleti'nden devralınan yerli bankaların en büyüğüydü ve Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında iflasın eşiğindeydi. Hükûmet bankanın kurtarılmasını önemli bir konu olarak ele aldı. Bankanın sermayesine bütçeden aktarma yapıldı. Osmanlı Bankası'nın Ziraat Bankasına kredi açması sağlandı. 1925'in sonunda bankaya sağlanan yeni fonlar 7 milyon TL'yi bulmuştur.

Ziraat Bankasının nominal (itibari) sermayesi 1924 yılında 30 milyon TL'ye yükseltilmiştir. 1925 yılında arazi vergisi tahsilatının %6'sı bankanın sermaye hesabına aktarılmış ve bankanın öz sermayesi önemli ölçüde artmıştır. 1930'da bankanın nominal sermayesi ise 100 milyon TL'ye çıkartılmıştır.[210]

Banka, 1937 yılına kadar, bir özel tarım kredileri kuruluşu olmaktan çok bir ticaret bankası gibi çalıştı. 1924 yılında işleyişini düzenlemek için çıkartılan kanun, sermayesi devlete ait olduğu halde bankaya bir özel şirket statüsü getirmişti. Bankanın yönetimi de 1920'ler ve 1930'larda daha çok kâr elde edebilmek için faiz oranlarının düşük tutulduğu tarım kredilerine ayrılan fonları sınırlamış, daha çok ticari kredilere yönelmiştir. Ziraat Bankası daha çok, tüccara ve büyük toprak sahiplerine kredi açmış, bankanın kredilerinden küçük çiftçiler yararlanamamıştır.[211] Yine de tarım kesimine sağlanan kredilerin hacmi 1923 öncesine göre bir hayli artmıştır. Ama 1923-1940 arasında, bankanın sağladığı toplam kredilerin %60'ı ile %80'i arasında değişen bir bölümü ticari kredilere ayrılmıştır.[212]

Hükûmet, 12 Haziran 1937 yılında 3202 sayılı Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu'nu yürürlüğe koydu. Bankanın statüsü bir iktisadi devlet girişimine dönüştürüldü. Kanunun gerekçesinde, doğrudan tarımla uğraşan

---

[209] Tevfik Güran, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 155; Köylü, **age.**, s. 301.

[210] Tezel, **age.**, s. 409.

[211] Yusuf S. Atasagun, **Türkiye'de Zirai Borçlanma ve Zirai Kredi Politikası**, Kenan Basımevi, İstanbul 1939, s. 215; Avcıoğlu, **age.**, s. 232; **Cumhuriyet**, 15 Ekim 1928.

[212] Tezel, **age.**, s. 409.

çiftçilere öncelikle kredi verileceği belirtiliyordu. Arazi sahibi olmaktan başka bir işlevi olmayan, tarımsal üretimde etkin bir yeri bulunmayanlara tarımsal kredi verilmesinin önlenmesinden söz ediliyordu.[213] Banka kredilerini daha çok küçük üreticilere yöneltmeyi amaçlayan kanun tasarısı, Meclis'teki hararetli tartışmalardan sonra kabul edilmiştir. Büyük arazi sahibi olan milletvekilleri, Ziraat Bankası kredilerinin küçük üretici köylülere yönlendirilmesi girişimlerinden dolayı, Hükûmetin iktisat politikasından rahatsız olmaya başlamışlardı.[214] 1937 kanunu, merkezî Hükûmet bütçesinden Ziraat Bankasının sermaye hesabına yapılacak aktarmaları yükseltmiştir. Ziraat Bankasının tarım satış ve kredi kooperatiflerinin bir üst bankası olarak çalışmasıyla ilgili görevleri genişletilmiştir. Banka, Hükûmet tarafından tarımsal kredi işlevi dışında başka konularda da görevlendirilmiştir. Banka, 1930'larda buğday fiyatının desteklenmesi, ayrıca fakir köylülere ve doğal afetlerden zarar gören çiftçilere tohumluk, iş hayvanı, üretim araçları sağlanması gibi işler de üstlenmiştir.

Küçük üretici köylülerin banka kredisi alma konusunda karşılaştıkları en önemli güçlük, yeterli bireysel güvence gösterememeleriydi. Ülkedeki tarımsal arazilerin kadastrosu yapılmamış idi. Milyonlarca köylü ailesinin elinde işledikleri arazilere ilişkin tapu senetleri bulunmuyordu. Hükûmet, köylülerin zincirleme kefalet yoluyla banka kredisi alabilmelerine imkân sağlamak için, 1924 yılında, tarım kredi kooperatiflerinin kuruluşunu teşvik edici hükümler getiren bir kanunu Meclisten geçirdi. 21 Nisan 1924 tarih ve 498 sayılı, 13 maddelik bu yasa, tarım kooperatiflerine ilişkin ilk yasal düzenlemedir. Kısa vadeli küçük tarım kredisinin, Ziraat Bankasından ayrı olarak çiftçilere dağıtılması amaçlanmıştır. Ne var ki, 1929 yılına kadar kurulan kredi kooperatiflerinin sayısı çok sınırlı kalmıştır.[215]

1929'da 1470 sayılı "Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu" TBMM'nin gündemine geldi. Bu kanun, 1924 tarih ve 498 sayılı "İtibarı Zirai Birlikleri Kanunu"nun uygulamada karşılaştığı sorunlara çözüm üretmek için hazırlanmıştır. 5 Haziran 1929 tarihinde çıkarılan 1470 sayılı Kanun 24 maddeden oluşmaktadır. Bu yasaya göre en az 100 haneli ve 500 nüfuslu köy veya köylerde, "sınırsız sorumlu", kasaba ve şehirlerde "ortaklık paylarının beş katına kadar sorumlu" kooperatif şirketler kurulabilecekti. Bu kooperatifler Ziraat Bankasının sürekli denetimi altında olacaklardı. Bu yasaya göre kooperatifler illerde "İl Birlikleri" kurabileceklerdir. Bu yasa kooperatiflerin ana bankası olarak Ziraat Bankasını adres göstermekteydi.

---

[213] **Resmî Gazete**, 12 Haziran 1937, S 3629, Kanun No: 3202, s. 8275.

[214] Tezel, **age.**, s. 410.

[215] Cevdet Nasuhi, "Zirai Kooperatifçiliğimiz", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 1934.

Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa bu dönemde, bir yandan kooperatif mevzuatının geliştirilmesi üzerinde dururken, diğer yandan da konu hakkında kamuoyunu bilgilendirmekteydi. Örneğin, 1 Kasım 1929 tarihli TBMM açılış konuşmasında şöyle seslenmiştir: "Bu sene Zirai Kooperatif Teşkilatına başlanmış olması bilhassa memnuniyetimize mucip oluyor. Bu kooperatifleri memleketin her tarafına teşmil etmeyi ziyade iltizam ediyoruz".[216]

1929'da çıkarılan 1470 sayılı Kanun'un ilk uygulama sonuçları Mustafa Kemal Paşa'yı sevindirmişti. Bu kanuna göre ilk Zirai Kredi Kooperatifi, 18 Eylül 1929'da Giresun'un Bulancak ilçesinde kuruldu. 1929 yılı sonuna kadar Türkiye'de 64 zirai kredi kooperatifi kuruldu. Köylü, ayaklarına kadar ucuz ve formalitesiz kredi getiren kooperatifleri sevmişti. Adana'da da sekiz zirai kredi kooperatifi kurulmuştu.

Satış kooperatifleri ile ilgili olarak çıkartılan kanuna paralel 21 Ekim 1935 tarih ve 2836 sayılı Kanun ile kredi kooperatifleri için bir düzenlemeye daha gidilmiştir. Bu yasa ile Tarım Kredi Kooperatifleri daha düzenli çalışan ve çiftçiye daha iyi hizmet veren kuruluşlar haline getirilmiştir.

Reisicumhur Mustafa Kemal kooperatifçiliğin, özellikle de tarımsal kooperatifçiliğin, kalkınma için gerekliliğine inanmış; çeşitli konuşmalarında bu konudaki görüşlerini ve siyasi kararlılığı dile getirmiştir. Kooperatifçiliğe ilişkin düzenlemeler ve uygulamalar üzerinde tartışmasız yönlendirici etkide bulunmuş olan Atatürk, kurumsallaşma açısından ilk önemli girişimleri gerçekleştirmiş; bu bağlamda bir tarım kredi kooperatifinin örgütlenmesine, kurucu ortak olarak öncülük etmiştir.[217]

1936 yılında Atatürk, bir çiftçi olarak İçel'in Tekir köyünde 36 çiftçi ile beraber, 2836 sayılı Kanun'a göre bir tarım kredi kooperatifi kurmak için 30 Haziran 1936 günü Silifke Ziraat Bankasına başvurmuştur. Kooperatifin bir numaralı kurucu üyesi olarak, kooperatif kuruluş işlemlerinin tamamlandığını kendisine bildiren zamanın Başvekili'ne bir telgrafla yanıt verir: "Tarım kredi kooperatiflerinin ilki olan Tekir Kooperatifinin muamelelerinin bittiğini sevinerek öğrendim. Bu kooperatife bir sayılı üye olarak bulunmamı muhabbetle yâd etmenize teşekkür ederim. Tarım Kredi Kooperatiflerinin bütün yurdu kaplamasını başarılı gayretlerinizden bekliyoruz".[218]

---

[216] Atatürk, **age.**, s. 347.

[217] Meral Tecer, "Atatürk Döneminde (1923-1938) Ekonomik Örgütlenme", **Amme İdaresi Dergisi**, C 39, S 4, Ankara 2006, s. 76.

[218] Mustafa Kemal Atatürk, **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri 1917-1938**, Der. Nimet Arsan, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1964, s. 576.

Tarım Kredi Kooperatiflerinin sayısı 1929'da 65'ten 1938'de 589'a, kooperatiflere üye olanların sayısı da 1929'da 4.000'den 1938'de 114.000'e yükselmiştir. Kredi kooperatiflerinin yaygınlaşması daha çok ihraç ürünleri üreten kıyı bölgelerinde meydana gelmiştir. Tarımsal kredi kurumlarının faaliyete geçmesiyle birlikte köylü, tefecilerin baskısından önemli ölçüde kurtulma imkânına kavuşmuştur.

4. TARIMSAL ÖĞRETİM

Tarımda eğitim ve araştırmanın teşkilatlanması, araştırılarak elde edilen bulguların tarım teknolojisini etkileyebilmesi için araştırma verilerinin çiftçilere ulaşmasını sağlayacak yayın kanallarının kurulması gerekmektedir. Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar tarımsal eğitim Osmanlı'nın son dönemlerinden kalan eğitim sisteminin etkisi altındaydı. Bu eğitim sistemi tarımsal eğitimi üç kademeye ayırmıştı. Sistemin en üst kademesinde başta Halkalı Ziraat ve Baytar Mekteb-i Âlisi olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde kurulan yüksek ziraat mektepleri bulunuyordu. Bu yüksek mekteplerin altında, orta öğretim düzeyinde, "Ziraat Ameliyat Mekteplerinin" ülke genelinde yaygınlaşmasına çalışılıyordu. Bu okullarda pratik eğitim verilerek çiftlik yönetecek yönetici kişiler yetiştirilmesi amaçlanıyordu. Tarımsal eğitim sisteminin en alt kademesinde çiftlik ve amele ziraat mektepleri bulunmaktaydı. Bu okullarda okuryazar, çiftlik pratiğini bilen küçük çiftçi, ortakçı, tarım işçisi uygulamalı eğitimle yetiştirilecekti. I. Dünya Savaşı ve onu izleyen Millî Mücadele yıllarında Türkiye'deki tarım okullarının çoğu kapanmıştı.[219]

Tarımsal eğitim konusuna Cumhuriyet'in kurucu kadrosu büyük bir önem vermiştir. Daha I. Türkiye İktisat Kongresi'nde "âli tahsil için bir ziraat mektebi" açılması karara bağlanmıştır. Yine kongrede her livada, yakın köyler için açılacak leyli mekteplerde amelî ve nazari ziraat derslerinin gösterilmesi, kışla ve askerî talimgâhlarda ameli ziraat tedrisatı yapılması, köylülere ziraat usullerini öğreten kitap ve dergilerin ücretsiz dağıtılması, ziraatla ilgili konferanslar verilerek köylünün bilgilendirilmesi kabul edilmiştir.[220]

Kurtuluş Savaşı sonrasında tarımsal eğitimle ilgili ilk uygulama daha çok, II. Meşruiyet Dönemi'nde kurulan zirai öğretim sisteminin birinci ve ikinci kademelerini yeniden kurmak şeklinde gerçekleşti. 1922 yılında çıkarılan 254 sayılı Kanun'la, 12 yerde orta ziraat okulu açıldı. Bu okulların idaresi ve parasal desteği Ziraat Bankasınca sağlanacak, eğitim şekli ve programları İktisat

[219] Ragıp Ziya Mağden, **Zirai Öğretimde 110 Yıl**, Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği Yayınları, Ankara 1959, s. 28-35; İlhan Tekeli vd., "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Yurt Yayınları, İstanbul 1988, s. 42.

[220] Ökçün, **age.**, s. 390-391.

Vekâletince denetlenecekti.[221] Bu okullar iki yıl içinde Ankara, Bursa, Adana, Konya, Kastamonu, Erzurum, Çorum, Erzincan, Edirne, İzmir, Sivas ve Kepsut'ta kurulmuştur. Cumhuriyet Dönemi'nde tarımda ilk makineleşmenin yürütüldüğü bu yıllarda, Ankara ve Adana'da ilkokul mezunlarını kabul eden üç yıllık ziraat makinist okulları açılmıştır.[222] Bu okullara ilkokulu bitirenler alınıyor ve üç yıl müddetle okutulup ortaokul derecesinde bir tahsil verildikten sonra mezun ediliyordu.

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren zirai öğretim konusuna Hükûmetlerin ciddi bir şekilde eğilmelerinin en önemli nedenlerinden biri Atatürk'ün bu hususta verdiği direktifler olmuştur. Atatürk, millî ekonomimizin temeli olarak gördüğü ziraatın bilimsel usullerle yapılmasının önemine, 1 Kasım 1926 tarihinde yaptığı TBMM'yi açış konuşmasında şu sözleriyle dikkat çekmiştir: "Memleketimizin bir ziraat memleketi olduğu göz önüne alınırsa bizim başlıca kuvvet ve servet mesnedimizin toprak olduğu tezahür eder. Cesaretle söylemeliyiz ki memleketimizin zirai sahada müsait olduğu inkişafı temin edecek ilmi ve ameli iktidara sahibi salahiyet mütehassıslarımız azdır... Binaenaleyh, zirai teşkilatımızı, ziraat mekteplerimizi, zirai faaliyetlerimizi fenni usuller dâhilinde, esasından tanzim edecek tedbirleri hakiki erbabı delaletiyle ittihazda tereddüde yer olmadığı kanaatindeyim".[223]

Reisicumhur Mustafa Kemal'in bu tavsiyeleri dikkate alınarak 1927 yılında Ziraat ve Baytar Enstitüleriyle Ali Mektepleri tesisine ve Ziraat Eğitiminin Islahına Dair Kanunu'nun çıkarılması ile orta ve yüksek seviyedeki ziraat okullarının yeniden teşkilatlanmasına girişilmiştir[224]. Bu yasa ile Türkiye'de tarım konusunda yeni bir dönemin açıldığı söylenebilir. Çünkü bu tarihten sonra tarımda radikal tedbirler alma lüzumu duyulmuş ve ziraat kültürünü yaymak, zirai istihsali artırmaya yarayacak bilgi ve teknikleri öğretmek, yeni ziraat usullerini köylülerin ayağına kadar götürmek mümkün hale gelmiştir.[225]

Osmanlı'dan devralınan ziraat okullarının çoğu yetersiz görülmüş, kuraklık dolayısıyla zirai üretimin çok düştüğü 1928 yılında, Halkalı Ziraat Okulu ile birlikte orta dereceli ziraat okulları geçici olarak kapatılmıştır.[226] Bu okulların hocaları yeni zirai bilgi ve usulleri öğrenmeleri için çoğunluğu Almanya'ya olmak üzere, değişik Avrupa ülkelerine gönderilmişlerdir. Yurt dışında öğrenim

[221] Nevzat Ayas, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1948, s. 641.

[222] Tekeli vd., agm., s. 43.

[223] **TBMM ZC**, Devre: 2, İçtima: 1, C 27, TBMM Matbaası, Ankara 1940, s. 4.

[224] Tekeli vd**.**, agm., s. 43.

[225] Mağden, **age.**, s. 41-44

[226] Tezel, **age.**, s. 414.

gördükten sonra Türkiye'ye dönen bu hocalarla birlikte zirai öğretim 1930 yılından itibaren yeniden teşkilatlanmaya başlamıştır. Bu tarihte Yüksek Ziraat Mektebi kurulmuştur. Yüksek Ziraat Mektebi öğrencileri Atatürk Orman Çiftliğinde staj yapmaya başlamışlardır. Yine 1930 yılından itibaren İstanbul Halkalı'daki yüksekokul yerine bir Orta Ziraat Mektebi açılmıştır. Bu okulu Bursa, İzmir ve Adana'da açılan okullar izlemiştir. Daha önce bu okullara ilkokulu bitirenler alınırken, yeni açılan okula ortaokulu bitirenler alınıyordu. Yani bu yeni açılan orta ziraat mektepleri lise ayarında ziraat okulları idi.

1930'da Ankara'da kurulmuş olan Yüksek Ziraat Mektebi, 20 Haziran 1933 tarih ve 2291 sayılı Kanun'la Yüksek Ziraat Enstitüsü haline getirilmiştir.[227] Bu enstitü Ziraat, Ziraat Sanatları, Tabii Bilimler, Veteriner ve Orman Fakülteleri'nden oluşuyordu. Yüksek Ziraat Enstitüsü'ne çok sayıda Alman profesör getirilmiştir. Başlangıçta hemen hemen tüm kürsülerin başına Alman profesörler atanmıştır. Dersler ilk yıllarda Almanca olarak verilmiştir. Alman profesörler, 1942 yılına kadar kürsü başkanları olarak hizmet vermişler, bu tarihten sonra kürsüler yetişen Türk öğretim üyelerine geçmiştir. Yüksek Ziraat Enstitüsü'nden 1933-1946 yılları arasında 1666'sı erkek ve 102'si kız olmak üzere toplam 1768 öğrenci mezun olmuştur.[228] İncelenen dönemde açılan zirai öğretim kurumlarından değerli bilim adamları ve teknik elemanlar yetişmiştir. Ancak, ülkenin genişliği, kırsal kesimin 40 bine yaklaşan köy ve mezralardaki dağınık yerleşimi ve ulaşım imkânlarının kısıtlılığı karşısında az sayıdaki tarım okullarından yetişen ziraatçıların ihtiyaca cevap veremeyeceği açıktır. Öte yandan Cumhuriyet Hükûmetlerinin, kırsal kesimde üretimin içinde çalışma eğilimine sahip yeterli sayıda teknik personeli yetiştirmekte fazla başarılı olamaması, tarımsal gelişmenin sınırlı kalmasına yol açan en önemli nedenlerden biriydi.[229]

5. BİTKİSEL ÜRETİMİN İYİLEŞTİRİLMESİ VE GELİŞTİRİLMESİ ÇABALARI

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın Türkiye tarımına olumsuz etkileri ve bunun sonucu köylünün daha da yoksullaşması devleti tarım kesimini güçlendirmek için yeni arayışlara sevk etti. 1931 yılında Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti tarafından ülkenin tarımsal sorunlarını ortaya koymak ve bu sorunlara çözüm yolları teklif etmek amacıyla I. Ziraat Kongresi toplandı. Ziraat Kongresi'nin gündemine aldığı konular; ülke tarımını kalkındırmaya dönük olarak üretim şartları, zirai kredi, zirai vergiler, zirai öğretim ve zirai neşriyat,

[227] **Resmî Gazete**, 20 Haziran 1933, S 2432, Kanun No: 2291, s. 951.

[228] Ayas, **age.**, s. 662; Mağden, **age.**, s. 58.

[229] Tezel, **age.**, s. 415.

zirai kanunlar, hayvancılık vb. hususlardı. Kongreye Türk tarımının sorunları ve bu problemlere çözüm yolları öneren çok farklı konularda 120 adet rapor sunulmuştur.[230] Yine Türk tarımının ve Türk köylüsünün sorunlarını saptayıp çözüm yolları aramak için, incelediğimiz dönemin sonunda, 27 Aralık 1938 tarihinde Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi düzenlenmiştir. Başvekil yapmış olduğu konuşmada "Köy ve ziraat kalkınma davamız bütün millî davalarımızın ana temelidir" diyerek Devletin ve Hükûmetin tarım ve köy sorunlarını çözmeyi en önemli millî dava olarak gördüğünü ifade etmiştir.[231]

Köylünün üretimini artırıp refah düzeyini yükseltebilmesi için ileri tarım tekniğinin öğretilmesi, tarlasına ve bahçesine ekip diktiği tohum ve fidelerin ıslah edilmiş, verimi yüksek cinsler olması gerekir. Bu yargı bitkisel üretimde olduğu kadar, hayvancılık konusunda da geçerlidir.

Tarla tarımında ıslah, üç aşamada örgütlenmeyi gerektirmiştir. Birinci aşamada ıslah ve deneme istasyonlarında ya yeni bitki türleri bulunacak ya da ıslah edilecekti. İkinci aşamada da deneme istasyonlarında bulunan türün en uygun yetiştirme tekniği araştırılacak ve köylüye tanıtılacak, üçüncü aşamayı oluşturan üretme çiftliklerinde ıslah edilen tohumlar yeterli miktarlarda yetiştirilerek köylüye dağıtılacaktı.[232] Bu gelişme değişik tarla ürünlerinde farklı olmuştur. Hububat ve bakliyatta Ziraat Vekâleti'ne bağlı kurumlar eliyle, pamukta Ziraat Vekâleti içinde özel olarak kurulan bir müdürlük eliyle, şeker pancarında şeker fabrikaları eliyle, tütünde Tekel eliyle uygulanmıştır.

Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Hükûmetler köylünün elindeki tohumların ıslah edilerek üretiminin artırılabilmesi için değişik tarihlerde bu konulardaki yetkilerini genişleten kanunlar çıkarmışlardır. Bu kanunlardan birkaçı, 2 Aralık 1925 tarih ve 682 sayılı "Her Nevi Fidan ve Tohumların Meccanen Tevzi ve Devlet Uhdesinde Bulunan Arazinin Fidanlık İhdası İçin Ziraat Vekâleti'ne ve İdare-i Hususiyelere Bila Bedel Tefvizi Hakkında Kanun", 24 Mayıs 1930 tarih ve 1641 sayılı "Tohumlukların Gümrük Resimlerinden İstisnası Hakkında Kanun'dur". Köylünün daha kaliteli ve verimli tohum ekerek daha çok ürün elde etmesi için 1920-1938 yılları arasında sekiz tohum ıslah ve deneme istasyonu kurulmuştur.[233] Bu bağlamda Ziraat Vekâleti'ne bağlı, Eskişehir'de (Sazova) kurulmuş olan istasyonda 1929 yılında ilk defa ıslah edilmiş tohum dağıtımına 5

[230] Türkan Çetin, "1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Sonrası Türkiye'nin Tarım Politikasında Arayışlar: Birinci Türkiye Ziraat Kongresi", **DEÜ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 2, S 6, s. 216, 223.

[231] **Ulus**, 28 İlk Kanun, 1938.

[232] Gökgöl, **age.**, s. 145.

[233] Tekeli vd., agm., s. 46; **İstatistik Yıllığı (1951)**, C 19, İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara 1951, s. 268.

ton ile başlanmış ve 1931'de bu miktar 20 tona çıkmıştır. Eskişehir tohum ıslah istasyonunun dışında bu dönemde Adana, Adapazarı, İstanbul-Yeşilköy ve Ankara'da da benzeri merkezler faaliyette bulunmaktaydı. İlk yıllarda kurulan bu istasyonlara, 1936 yılından sonra Kayseri yem bitkileri, Antalya sıcak iklim bitkileri istasyonları ile Erzurum ve Samsun istasyonları eklenmiştir Bu istasyonlarda elde edilen ıslah edilmiş tohumlar çiftçinin elindeki tohumlardan %20-50 daha fazla ürün vermekteydi.

Tohum geliştirme istasyonlarında alınan sonuçların Türkiye gibi iklim ve toprak koşulları çok çeşitlilik gösteren bir ülkede yaygınlaştırılabilmesi için gerekli bir kurum da deneme tarlalarıdır. Ne var ki, bu tarlalar söz konusu dönemde yeterince yaygınlaştırılamamıştır. Ancak, Ordu, Çorum ve Erzurum'da kurulabilmiştir.[234] Bunlar dışındaki denemeler daha çok Atatürk tarafından kurulan çiftlikler ve zirai kombinalarda yapılmıştır.

Araştırma ile bulunan tohumların yeterli miktarda üretilerek köylüye dağıtılması hep bir sorun olarak kalmıştır. 1940 yılından sonra kurulan tohum üretme çiftliklerinde üretilen tohumlar ihtiyaç karşısında yetersiz kalmıştır.

Tohum üretme çiftlikleri haline dönüşen Atatürk'ün bağışladığı çiftliklerin idaresini devralmak üzere 1 Ocak 1938 tarih ve 3308 sayılı Kanun'la bir iktisadi devlet teşekkülü olarak örgütlenen Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu oluşturulmuştur. Kuruluş amacı, oluşturacağı bir zirai makine ve araç parkı ve zirai mücadele ilaçlarıyla köylünün ekim, nadas ve harmanına yardım ederek tarlalarında tarımsal mücadele yaparak çiftçileri modern tarıma alıştırmaktı. Kurum çalışmalarını, daha çok tahıl türleri ve hayvan ırklarının iyileştirilmesi üzerinde yoğunlaştırdı.[235] Köylüye ıslah edilmiş tohum yetiştirip dağıtma işlevini gören bir diğer kurum, 12 Şubat 1937 tarihinde 3130 sayılı Kanun'la kurulan Zirai Kombinalar İdarisi'ydi. Zirai kombinaların diğer amacı, buğdayın üretim maliyetini bu yolla düşürmekti.[236] Bu iki kuruma bağlı çiftliklerin sayısı 1945'te on üçe ve işledikleri arazinin genişliği 190.000 hektara ulaştı. Bu çiftliklerde aynı yıl 147.000 ton buğday ve arpa üretildi. Kombinalarda sürdürülen üretim faaliyetleri bir yandan ülkenin tahıl ihtiyacının karşılanmasına önemli katkı sağlarken diğer yandan daha iyi araç ve tekniklerle tarımda verimliliğin kısa süreler içinde artırılabileceğini ortaya koydu. Bu çiftliklerde kuru tahıl ziraatı için ülkenin iç bölgelerinde sıradan araziler kullanıldığı halde

[234] **İstatistik Yıllığı (1951)**, s. 268; Toprak, agm., s. 27.

[235] Avcıoğlu, **age.**, s. 179; Tezel, **age.**, s. 415.

[236] Tekeli vd., agm., s. 49.

buralardan elde edilen dekar başına buğday verimi ülke ortalamasından %28 daha fazlaydı.[237]

Tahılların kurak iklimin hüküm sürdüğü Anadolu topraklarında yetiştirilmesinde doğru nadas sisteminin uygulanması büyük öneme sahiptir. Kuraklığın etkisini hafifletebilecek, sulamaya göre daha az masraflı üretim yöntemi de vardır. Bu yönteme "Dry farming" metodu denmektedir. ABD'nin iklimi kurak bölgelerinde uygulanan ve üretim miktarının önemli ölçüde artmasını sağlayan bu usul, Türkiye'de Atatürk'ün önderliğinde Eskişehir'de kurulan bir tesiste tatbik edilmeye başlanmıştır.[238]

1934'te Eskişehir'de Dry Farming İstasyonu kurulmuştur. İngilizce bir çeşit ziraat usulü demek olan Dry farming yılda 200-500 milimetre yağmur yağan az yağışlı yerlerde tatbik edilen ve çiftçiye güvenlik veren bir ziraat yöntemi, başka bir deyişle, "kuru iklimlere mahsus ziraat usulü" dür. Konusunda Türkiye'nin tek deneme çiftliği olan bu istasyon, bilhassa İç Anadolu Bölgesi için önemli birçok tarım problemini çözmeye, o güne kadar yapılagelmiş tahıl ekim usullerindeki eksikleri araştırmaya, yeniliklerini denemeye, İç Anadolu iklim şartlarına en uygun olan deneyleri yaymaya çalışmıştır. Memleketin tahıl ambarı durumunda bulunan bu geniş bölgede kuraklık tehlikesi ihtimallerini azaltmak ve çiftçiyi bugünün teknik bilgileriyle yetiştirmek gerekmektedir.

Sözü edilen deneme istasyonu, çalışmaları sırasında bir yandan çiftçinin gördüğü güçlükleri inceleyerek bunların çarelerini araştırmaya, diğer yandan yapılan uygulamaları bilimsel temellere dayandırmaya çalışmaktaydı. Bu sayede, ertesi yıl ekilecek ürünün, yağışa bağlı olarak yıllara göre meydana gelebilecek verim değişkenlikleri en aza indirilerek verim istikrarını arttırmak mümkün olabilecektir.[239]

Söz konusu istasyonda ve ülkede kurulan diğer tarımla ilgili araştırma kurumlarında birçok çalışmalar yapılmıştır. Bunlar; ekimden sonra mahsul üzerine yapılacak işler, organik maddelerle verimliliğin kontrolü, nadaslı ve nadassız münavebeler, nadastan sonra hangi ürünün kârlı ve verimli olacağı, çeşitli gübrelemeler, tohumun ne nispette ve nasıl ekileceği gibi konular üzerinde ayrıntılı araştırmalar olup en uygun yöntemler bulunarak çiftçilere ulaştırılmaya çalışılmıştır.[240]

---

[237] Mağden, **age.**, s. 49-55; Tezel, **age.**, s. 415.

[238] Gökgöl, **age.**, s. 194; **Ulus**, 8 Temmuz 1949.

[239] Süreyya Özek, "Kuraklığa Karşı Tedbir", **Cumhuriyet**, 23 Temmuz 1954.

[240] Gökgöl, **age.**, s. 188-196.

Tarla tarımında araştırma aşamasından başlayarak, deneme ve daha sonra tohum üreterek çiftçiye dağıtma modeli pamuk üretiminde ortaya çıkmıştır. Pamuk ıslahı konusunda ilk girişim 1925 yılında Adana Tohum Islah Komisyonu kurulması ile başlamıştır. 1927 yılından itibaren ABD'den 40 pamuk çeşidi getirilerek Türkiye için uygun pamuk cinsini tespit ve ıslah denemelerine girişilmiştir. 1934 yılında Ziraat Vekâleti'nce bir pamuk yetiştirme planı hazırlanarak uygulamaya koyulmuştur. Bu plana göre yurt dışından getirilecek tohumluklar, üretme çiftliklerinde çoğaltılarak çiftçilere dağıtılacaktı. Bu planın gerçekleştirilmesi için 2582 sayılı Kanun'a göre 1935 malî yılından itibaren yedi yılda bütçeye üç milyon liralık tahsisat konulması, ilk iki yıllık tahsisatların yedişer yüz bin liradan az olmaması öngörülmüştü. Bu tahsisatlar, ıslah edilmiş tohum yetiştirecek çiftlikler kurulması için verilecekti. 2582 sayılı Kanun, 27 Ocak 1936'da kabul edilen 2903 numaralı Pamuk Islah Kanunu ile tamamlandı. Bu yasaya göre çırçır evleri Ziraat Vekâleti'nin ihtiyaç duyduğu tohumları Vekâlet'e piyasa değeri üzerinden satmak zorundaydı.[241] 1937 yılına kadar Ziraat İşleri Umum Müdürlüğü'nün bir şubesi halinde yönetilen pamuk işleri, 4 Haziran 1937 tarihinde kabul edilen 3203 sayılı "Ziraat Vekâleti Teşkilat Kanunu" ile doğrudan Vekil'e bağlı bir müdürlük haline getirildi.[242] 1940 yılına gelindiğinde Adana ve Nazilli'dekine ek olarak, Eskişehir-Mayıslar ve Malatya'da da birer ıslah, deneme ve üretme çiftlikleri kurulmuştur.[243]

Tütün ıslahı konusundaki ilk girişim 1927 yılında Ziraat Fen Şubesinin kurulmasıyla başlamıştır. 1931 yılında bir deneme tarlası açılmıştır. Ziraat Fen Şubesi, 1934 yılında Maltepe ile Cevizli'de yapılan laboratuarlar ve tüm yan tesisleriyle geliştirilmiş ve 1936 yılında İnhisarlar İdaresince bir tütün enstitüsü haline getirilmiştir. Enstitünün kurulmasından sonra, Karadeniz tütünlerinin ıslahı için Samsun'da, Ege tütünlerinin ıslahı için İzmir'de (Buca) ve Şark tütünlerinin ıslahı için de Malatya'da birer tütün ıslah istasyonu açılmıştır. Bu istasyonlarda ıslah edilen tohumların denemelerini yapabilmek için çeşitli yerlerde deneme tarlaları açılmıştır. 1937 yılından itibaren üretim bölgelerinde fidelikler kurularak üreticiye parasız fide dağıtımına başlanmıştır. Ayrıca, 10 Haziran 1938'de kabul edilen 3437 sayılı "Tütün ve Tütün İnhisarı Kanunu" ile Tekel, kendi bölgesinde tütünü en iyi yetiştiren üreticiye parasal ödüller dağıtmıştır.

---

[241] Tekeli vd., agm., s. 51-52.

[242] **Resmî Gazete**, 14 Haziran 1937, S 3630, Kanun No: 3203, s. 8287.

[243] "Pamuk Encümen Raporu", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 693; Kemal, "Pamuk", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 686.

Cumhuriyet Dönemi'ne bağcılıkla ilgili olarak Osmanlı'dan 80 dekar büyüklüğündeki Erenköy Amerikan Asma Fidanlığı intikal etmiştir. Ele alınan dönemde Ankara, Bilecik, Halkalı, Kırklareli, Tekirdağ ve Manisa'da toplam alanı 1307 dekarı bulan yeni fidanlıklar kurulmuştur. Üreticiye 1924'te 6.725 fidan dağıtılmışken bu sayı 1938'de 3.022.965'e ulaşmıştır.[244]

Tarımsal araştırmanın ikinci önemli ayağı zararlılarla mücadeledir. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren tarımsal mücadele için de örgütlenmeye gidilmiştir. 12 Ocak 1925 tarih ve 541 sayılı "Pamuklara Arız Olan Haşarat ve Emrazın İmha ve Tedavisi ve Tohumların Islahı Hakkında Kanun", Ziraat Vekâletine tarımsal mücadele bakımından önemli görevler ve güçlü yetkiler vermiştir. Bu görevleri yerine getirmek üzere Ankara'da bir Merkez Mücadele Enstitüsü, İzmir Bornova'da ve Adana'da birer mücadele istasyonları kurulmuştur.[245]

Bitkisel üretim konusundaki ıslah ve mücadele çalışmaları sonucu incelenen dönemde önemli miktarlarda üretim artışı gerçekleşmiştir. Buğday üretimi 1923-1925 yılları ortalaması 972.000 ton iken 1936-1940'ta 3.636.000 tona çıkmıştır. Bu verilere göre buğday üretimindeki artış %274 olmuştur. Aynı tarihlerde sırasıyla 44.000 tondan 64 bin tona çıkan pamuk üretimindeki artış oranı %45 düzeyinde gerçekleşmiştir. Tütün üretimi ise dönem başında 45.000 tondan dönem sonunda 68.000 tona ulaşarak %51 oranında artmıştır.[246]

6. HAYVANCILIK KONUSUNDA YAPILAN ISLAH ÇALIŞMALARI

Ele alınan dönemde ıslah faaliyetleri koyunculuk, tiftik keçisi, sığırcılık ve at yetiştirme üzerinde yoğunlaşmıştır. İlk üç hayvan türünden sağlanan ürünlerden hem beslenme için hem sanayi girdisi olarak iç tüketimde hem de ihracatı artırmada yararlanılmaktadır. Çeki hayvanı olarak öküz yerine atın tercih edilmesi, at yetiştiriciliğine önem verilmesine neden olmuştur. Görüldüğü üzere at yetiştiriciliğine yönelme tarımsal kalkınmayla yakından ilişkilidir. Bu dönem hayvancılık politikası; a) Yerli hayvanların vasıflarının ıslahı, b) Uygun bölgelerde atlarda Arap, Norius ve İngiliz aygırları, sığırlarda montofon boğaları ve koyunlarda merinos, karagül koçları ile ıslah yapılması biçiminde belirlenmiştir. Bu politikaları pratiğe geçirmek için haralar, yetiştirme çiftlikleri,

[244] Kamuran Ardıç, **Atatürk'ün Tarım ve Orman Sevgisi ve Tarım Alanındaki Gelişmeler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 384; Toprak, agm., s. 27-28.

[245] Tekeli vd., agm., s 52; Toprak, agm., s. 28.

[246] Tezel, **age.**, s. 355.

aygır depoları, inekhaneler ve aşım duraklarından oluşan bir sistem kurulmaya çalışılmıştır.[247]

Karacabey Çiftliği'nde eskiden beri büyük miktarda koyunculuk yapılmış, bazen koyunların miktarı 40 bine kadar ulaşmıştır. Devlet eliyle kurulan bu ilk koyun yetiştirme çiftliğine, Sultan Abdülmecit zamanında merinos getirilmeye başlanmış fakat hiçbir kural ve yönteme tabi olmadan çoğaltma işlemine devam edilmiş ve bu durum Meşrutiyet'e kadar sürmüştür. Daha sonraki yıllarda Fransa'dan rambuye koç ve koyunları ithal edilmiş, yine plansız bir çoğaltma uygulanmıştır. Bu durum Cumhuriyet Dönemi'ne kadar sürmüştür. Cumhuriyet Dönemi'nde Karacabey Çiftliğinde daha sistematik bir koyun ıslahına girişilmiştir.[248]

Türkiye'deki koyunların ıslahı ile ilgili olarak, daha çok iki yeni tür olan merinos ve karagülün ülkede yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır. Merinos koyununun yetiştirilmesi ile yerli sanayinin ihtiyacı olan ince ve kaliteli yapağının yurt içinden karşılanması amaçlanmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi merinos yetiştirme işine Türkiye'de 19. yüzyılın ikinci yarısında başlanmıştır.[249] Ancak başarılı olunamamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletin elinde biri Karacabey'de diğeri Halkalı'da olmak üzere kıvırcık ve merinos karışımı, özellikleri birbirinden farklı iki deneme sürüsü bulunuyordu. Bu çiftliklerdeki sürüler üzerinde yapılan incelemelerde koyunlar damızlık için yeterli bulunmamış, yeni saf merinos damızlık sürüleri getirilmesi önerilmiştir. Bu koyunların yetiştirilmesi için uygun özelliklere sahip olan Bursa, Balıkesir, Çanakkale illeri merinoslaştırma yöresi olarak kabul edilmiştir.[250]

"Merinos Koyunlarının Yetiştirilmesi ve Islah Edilmiş Pamuk Tohumları Üretimi Hakkındaki Yasanın" kabul edilmesinden sonra merinos koyun yetiştirme konusunda yeni bir atılım yapılmıştır. Almanya'dan et-yapağı merinosu özelliğine sahip 360 koç ve 500 koyun ithal edilmiştir. 1936'dan 1946 yılına kadar Bursa ve Balıkesir yörelerinde merinos koyununun yayılmasını hızlandırmak için Merinos Müfettişlik Teşkilatı kurulmuştur. 1942 yılında Devlet üreticiye 2844 baş merinos koç dağıtmıştır. Aynı yıl halkın elindeki merinos cinsi koyun sayısı 17.000 kadar idi.[251]

---

[247] Tekeli vd., agm., s. 73; Salahattin Batu, "Köy Davası İçinde Hayvancılık", **Ziraat Dergisi**, Sene 1, S 1, Ankara 1940, s. 21.

[248] Kadri, "Memleket Koyunculuğu", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 1706.

[249] Tekeli vd., agm., s. 74.

[250] Kadri, agm., s. 1738.

[251] **İstatistik Yıllığı (1951)**, s. 252; Tekeli vd., agm., s. 76; H. Tahsin, "Karagül Koyunları", **Ziraat Gazetesi**, C 5, Ankara 1934, s. 261.

Ziraat Vekâleti, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde Çifteler, Uzunyayla, Mercimek, Ilıca, İnanlı, Kozan, Boztepe ve Göle'de inekhaneler kurmuştur. Hayvancılık konusunda uzmanlaşmış bu kuruluşların yanı sıra, Devlet Ziraat İşletmeleri çiftlikleri, zirai kombinalar ve şeker fabrikalarının çiftliklerinde de hayvancılığın geliştirilmesi için çalışmalar yapılmıştır.

Cumhuriyet öncesinde Ege'de, Bursa ve Kars'ta Simenta, Holanda, Sviç, Montofon, Mısır, Kırım ve Halep ırklarının sistemsiz girişi sonucu birçok melez türler görülmekle birlikte hâkim olan sığırcılık dört yerli cinste yoğunlaşmıştır. Bunlar; doğu kırmızı ırkı, güney sarı ve kırmızı ırkları, yerli kara ırkı ve boz ırk idi.[252]

Şeker Sanayi AŞ'nin çiftliklerinde de sığır yetiştiriciliği yapılarak üreticilere damızlık boğalar dağıtılmıştır. Bunlardan 1935'te faaliyete başlayan Eskişehir çiftliğinde boz ırk inekleri yetiştirilmiştir. Yıllık süt verimleri 1200-1500 kiloyu aşmayınca İstanbul'dan 40 Montofon ineği alınarak bir taraftan boz ırkla melezlemeye gidilmiş, diğer taraftan safkan Montofon yetiştirilmeye çalışılmıştır.[253] Çünkü montofonların et ve süt verimleri yüksektir. Ortalama süt verimleri yıllık 2.500-3.500 kg arasındadır. Bu ırkın ineklerinin canlı ağırlığı 300-400 kg, boğalarınınki ise 700 kg'a kadar çıkmaktadır. 1931'de düzenlenen Ziraat Kongresi'nde sığırların ıslahı için seleksiyon usulü güvenilir ve ucuz bir yöntem olarak kabul edilmiştir.[254]

Atatürk Dönemi'nde hayvancılığın ıslahı faaliyetlerinin yöneldiği bir diğer alan atçılık idi. Atlar bu dönemde motorlu taşıtlar henüz yaygınlaşmadığı için taşımacılıkta kullanılmaktaydı. Öte yandan, 1930 yılından itibaren tarımda mekanizasyondan atlı tarıma dönülmüştü. Atatürk her çiftçi ailesinin bir çift ata sahip olması gerektiğini belirtmiştir.[255] Atın kullanıldığı başka bir alan da ordu idi. Ordunun süvari birliklerinde ve topların çekiminde at hâlâ önemini korumaktaydı.

Atların ıslahı ve atçılığın geliştirilmesi için devlet tarafından haralar ve aygır depoları kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nde 1896 yılında Ceyhan'da 80.000 dekarlık alanda Mercimekli harası kurulmuş ancak bu kurum faaliyetini 1910 yılına kadar sürdürebilmiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nde, Ticaret ve Ziraat Nezareti, haralar ve aygır deposu kurarak ıslah faaliyetlerine başlamak istemiş, Çifteler'in Aziziye mevkiinde ilk devlet harası kurulmuştur. I. Dünya Savaşı

[252] Tekeli vd., agm., s. 74,77.

[253] Tekeli vd., agm., s. 78; Tevfik Süleyman, agm., s. 1757.

[254] "Karasığır ve Manda Encümen Raporu", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 1764.

[255] Atatürk, **age.**, s 379.

nedeniyle bu hara etkin hale getirilememiştir.[256] Türkiye'de Karacabey Harasından başka 1928'de Sultansuyu, 1929'da Çukurova (Mercimek), 1934 yılında Konya Çifteler haraları kurulmuştur. 1931 yılında Erzurum ve Tekirdağ'da iki adet aygır deposu bulunmaktaydı. Bunlardan başka 31 ilde küçük aygır depoları vardı.[257] 1926'ya kadar genel bütçeden gelen ödeneklerle yönetilen haralar, bu yıl içinde 867 sayılı Kanun'un çıkarılması ile kendi gelirleriyle yönetilir hale gelmişlerdir. İncelenen dönemde, Anadolu'daki atlarda Arap, Acem, Macar, Rus, Fransız ve İngiliz atları gibi çok sayıdaki ırkların etkileri bulunmaktaydı. Genellikle Türkiye'deki atlar küçük cüsseli, çevik, az gıda ile beslenen ve yerel hastalıklara dayanıklı atlar idi. Ülke şartlarına uymak gibi bir avantajları olmasına rağmen, ordunun ihtiyacı ve ağır tarım aletlerinin çekilmesi için daha güçlü ve cüsseli atlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Yerli atların ıslahı için hem seleksiyon usulü hem de dışarıdan getirilen damızlıkların yerli atlarla tesalübü yoluna başvurulmuştur. Kurulan haralar ve aygır depolarında Arap atlarıyla noniuslara ağırlık verilen bir ıslah yolu izlenmiştir. Karacabey ve Uzunyayla'da yapılan ıslah çalışmalarıyla yetiştirilen Türk noniuslarının, Türk topçusunun ve büyük çiftçilerin ihtiyaçlarını karşılamakta yeterli olduğu anlaşılmıştır.[258]

Vekâlet (İktisat), 1921'de 31 aygırla 1071 sıfat yapmışken, 1937'de aygır depolarında ve istasyonlarında 800 aygırla 28.000 sıfat yaptırabilmiştir. Atların ıslahı faaliyetlerinde damızlığa elverişli olmayan aygırların iğdiş edilmesi önemli bir konu olarak ele alınmıştır.[259] Bu amaçla damızlığa yaramayan atları faaliyet sahasından uzaklaştırmak için 1937 yılına kadar 300.000 erkek tay ve aygır iğdiş edilmiştir. Atçılığın geliştirilmesi için 1931'deki Birinci Ziraat Kongresi Atçılık Encümen Raporu'na göre damızlığa yaramayan erkek hayvanların ihsa (iğdiş) edilmesi, veteriner kadrosunun artırılması, atların beslenmesi için yonca ve yulaf gibi hayvan yemi üretiminin artırılması ve atların ıslahı için seleksiyon yönteminin uygulanması önerilmiştir.[260]

Yurt hayvancılığının geliştirilmesinde hayvan hastalıklarıyla mücadele önemli bir yer tutmaktadır. Bu konuda ilk örgütlenme sığır vebasının yaygınlaşması üzerine 1901 yılında Bakteriyoloji Hane-i Baytari'nin kurulması ile başlatılmıştır. Doğu illerinde sığır vebasının zararlarının artması üzerine

[256] Tekeli vd., agm., s. 74; Nurettin, "Atlarımız", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 1772.

[257] Nurettin, agm., s. 1784; Tekeli vd., agm., s. 74.

[258] Dr. Çiki, (Csáky Ferenc), "Türkiye Atlarının Islahı", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1931, s. 1799; Tekeli vd., agm., s. 74,79.

[259] Nurettin, agm., s. 1783.

[260] "At Encümen Raporu", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 1809; Tekeli vd., agm., s. 80.

1911'de Erzincan'da bir serum laboratuvarı kurularak 50.000 hayvana yetecek serum hazırlanmaya başlanmıştır. I. Dünya Savaşı içinde sığır vebası serumuna duyulan ihtiyacın artması üzerine serum üretimi 150.000 doza yükseltilmiştir. Hayvan hastalıklarıyla mücadelenin sığır vebası etrafında gelişmesi, hem bu hastalığın yüksek sayıda hayvan kaybına neden olması hem de çekim hayvanı olarak tarımdaki işlevinden kaynaklanmaktaydı. Cumhuriyet Dönemi'nde, bu iki kuruluşa 1924 yılında Ankara Etlik Enstitüsü eklenmiştir. Ayrıca hayvan hastalıklarının yayılmasını önlemek için karantina istasyonları kurulmuştur.[261] 1940'lı yıllarda İstanbul, Bursa, İzmir ve Mersin'de bölge laboratuvarları, Adana, Eskişehir ve Konya'da hayvan hastaneleri açılmıştır. Bu teşkilatlanma sayesinde üretilen aşı ve serumların çeşitleri sürekli olarak artmış, 1937'de 5,5 milyon doz 28 değişik aşı ve serum üretilmiştir.[262]

Sonuç olarak, 1923-1929 yılları tarımsal üretimin hızla büyüdüğü bir dönemdir. Savaş koşullarında %50 dolaylarında üretim düşmeleri gözlenen başlıca ürünlerde savaş öncesi üretim hacmine 1922'yi izleyen birkaç yıl içinde ulaşıldı. Bu olumlu gelişmede, Anadolu'nun erkek nüfusunun yeniden toprağa dönmesine imkân veren barış ortamı en önemli rolü oynamakla birlikte, tarıma dönük olumlu politikaların fiyat ve vergi değişkenleri yoluyla çiftçiler lehine kaynak yaratan sonuçları da belirleyici olmuştur. Buğday üretimi dönemin ilk yıllarında 1 milyon tonun altındayken 1928-1929 ortalaması 2 milyon ton civarındaydı. 1924-1929 yılları arasında tarımsal hasılanın yıllık büyüme hızlarının ortalaması %8,9'u bularak dönemin millî gelir büyüme hızını (%8,6'yı) aşıyordu. Savaş yıllarından sonra ekonominin yeniden inşası, millî hasılanın en büyük kesimini oluşturan tarımın dinamizmi sayesinde gerçekleşmektedir. Dünya ekonomik buhranına kadar olan dönem Türk köylüsü için, hem üretim artışlarından hem de görece fiyat artışlarından kaynaklanan bir altın çağ olarak nitelendirilebilir.[263]

1930-1939 döneminde tarım kesimi Dünya Ekonomik Krizi'nin yarattığı bütün olumsuz şartlara rağmen pozitif, ancak sanayinin gerisinde kalan bir gelişme temposu gerçekleştirmiştir. Yıllık ortalama büyüme hızı %5,l'dir. 1928-1929 üretim ortalamasını 1938-1939 ortalamasıyla karşılaştırdığımızda, dönem boyunca buğday üretiminin %94, tütünün %56, şeker pancarının %754 arttığını; ihracattan iç piyasaya yönelen pamuk üretiminin ise %8 dolaylarında gerilediği gözlenmektedir. Yıllık millî gelir büyüme hızlarının 1930-1939 ortalaması ise

[261] Toprak, agm., s. 29; Tekeli vd., agm., s. 80.

[262] Tekeli vd., agm., s. 81.

[263] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, İmge Kitaevi, Ankara 2012, s. 51, 56; Mehmet Kayıran vd., "Türkiye'nin Tarım Politikaları (1918-1938)", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 12, S 1, s. 121.

%5,8 'dir. Bu gelişme, tarım kesimindeki gelişmenin yavaşlaması nedeniyle 1923-1929 ortalama büyüme hızının (%8,6'nın) gerisindedir. Ancak, tüm dünya ekonomisinin büyük buhran içinde bulunduğu ve kapitalist ülkelerde reel gelirlerde çok önemli düşmelerin meydana geldiği bir dönemde ortalama %6'ya yaklaşan bir büyüme temposunun önemli bir başarı olduğu belirtilmelidir.[264]

Atatürk Dönemi Türkiye'sinde millî gelirin yaklaşık yarısını oluşturan tarım sektörüyle ilgili birçok yasa çıkarılmış ve kurumsal düzenlemeler yapılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım arazileri üzerinde özel mülkiyeti pekiştirici bir dizi yasa çıkarılmıştır. Ne var ki, 1930'ların ikinci yarısına kadar, topraklar üzerinde mülkiyet dağılımı ile ilgili Osmanlı'dan devralınan gayriadil yapıya ilişkin herhangi bir ciddi düzenleme girişiminde bulunulmamıştır. Hükûmet tarafından 1937 yılında, özel mülkiyet altındaki toprakların objektif ölçütlere göre sınırlandırılmasının ve her çiftçi ailesine emeğini değerlendirebileceği kadar toprak verilmesinin tarımla ilgili yapılması gereken öncelikli iş olduğu üzerinde durulmuştur. Daha sonraki yıllarda köylüye hazine arazilerinden toprak dağıtılarak mevcut mülkiyet yapısı kısmen düzeltilmeye çalışılmıştır.

Aşar konusunu cesaretle ele alan Cumhuriyet Hükûmetleri, çiftçilerin üzerinde büyük bir yük olan bu vergiyi kaldırmış, ancak yerine çağdaş bir gelir vergisi koyamamıştı. Tarımda makineleşme konusunda 1929 yılına kadar hızlı bir ilerleme olmuştur. Bu tarihte yaşanan dünya ölçeğindeki ekonomik kriz tarım ürünleri fiyatlarını düşürmüş ve makineleşmeyi ekonomik olmaktan çıkarmıştır. 1930'dan itibaren tarımda makineleşme, traktör kullanımı terk edilmiş ve atlı tarımın modern aletlerle donatılarak yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır.

Tarımsal üretimin ileri tekniklerle yapılarak verim ve üretim artışı sağlayabilmek için birçok ıslah istasyonları, deneme tarlaları, fidanlıklar, tohum üretme çiftlikleri kurulmuştur.

Hayvancılığın geliştirilmesi için de haralar, inekhaneler, aygır depoları, aşım durakları ve hastalıklarla mücadele enstitü ve istasyonları kurulmuştur. Bu kurumlarda geliştirilen ıslah edilmiş yüksek verimli tohum, bitki ve hayvan cinsleriyle devlete ait kurumlarda önemli sonuçlar alınmıştır. Ancak bu gelişmelerin ülke çapında yaygınlaştırılması, incelenen dönem sonrasında yavaş bir şekilde gerçekleştirilebilmiştir.

[264] Boratav, **age.**, s. 72.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TOPRAK REFORMU

Serkan Tuna*

1. ATATÜRK DÖNEMİNDE TOPRAK REFORMU

Toprak reformunu, tarım arazileriyle bu arazileri işleyen ya da işleten arasındaki hukuki ve ekonomik ilişkileri düzenlemek için devlet tarafından alınan tedbirler ve yapılan uygulamalar şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu çerçevede toprak reformunun temel amacı, öncelikle toprak dağıtımı yoluyla tarım sektöründe çalışanların ekonomik ve sosyal durumlarını iyileştirmektir. Bu amacı destekleyecek şekilde tarımdaki feodal yapının çözülmesi, ülkenin ekonomik yapısına en uygun işletme düzeninin kurulması, bağımsız bir çiftçi sınıfının meydana getirilmesi, göçmenlerin iskân edilmesi, eskiye yönelik ayrıcalıkların kaldırılması ve üretim kapasitesinin artırılması şeklinde özetlenebilecek hedefler de söz konusudur. Bu hedeflere sağlıklı biçimde ulaşabilmek için siyasi açıdan güçlü bir Hükûmetin varlığı, sosyal yapıyı dikkate alan bir anlayışla hareket edilmesi, ülke şartlarına uygun tarım yapısının belirlenmesi ve toprak dağıtımının olabildiğince hızlı bir şekilde yürütülmesi önem taşımaktadır. Ayrıca makine ve kredi desteği sağlanması, tohum dağıtılması ve kooperatifleşme gibi tarım reformunu içeren konular da göz ardı edilmemelidir. Dünya üzerindeki örneklere bakıldığında, toprak reformunun bir ihtilal sonucunda gerçekleştirildiği ya da daha planlı bir şekilde ve düzenli yasalar yoluyla hayata geçirilmeye çalışıldığı görülmektedir.[265]

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti'nden ağırlıklı olarak küçük işletme yapısını barındıran, çoğunlukla pazara kapalı, yetersiz bir üretim hacmine sahip ve toprak mülkiyetinde düzensizlik içeren dolayısıyla toprak reformunu gerekli kılan bir tarımsal yapı devralmıştı. 1920'lerde özel mülkiyetin güçlendirilmesi, aşar vergisinin kaldırılması, kredi sisteminin geliştirilmesi, kooperatifleşmenin teşvik edilmesi gibi adımlar atılarak sektörün canlandırılması amaçlanmıştı. Bu çalışmalar tarımsal üretimde ciddi bir artışı sağlamışsa da 1927 Tarım Sayımı, çiftçi ailesi başına ekili alanın sadece 25 dönüm olduğunu göstererek toprak dağılımındaki sıkıntıyı ortaya koymuştu. Tarıma yönelik düzenlemelerin başladığı 1925 yılında çıkan Şeyh Sait İsyanı, büyük arazi sahiplerine yönelik ilk tepkiyi doğurması açısından önemliydi. İsyanın bastırılmasından sonra

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, serkan.tuna@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7514-7328.

[265] Serkan Tuna, **Tek Parti İktidarında Toprak Bayramı Kutlamaları ve Toprak Reformu (1945-1949)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017, s. 10-13.

bölgede Hükûmet otoritesinin eksikliği yanında toprak dağılımı probleminin de yaşandığı tespit edilmişti.[266]

Bunun üzerine 19 Haziran 1927'de 1097 sayılı Kanun kabul edilmişti. Kanun kapsamında Hükûmete, 1927 Ağustos sonuna kadar tamamlanmak üzere idari, askerî ve toplumsal gerekçeler ışığında Doğu sıkıyönetim bölgesiyle Beyazıt vilayetinden 1.400 kadar kişi ve ailesinin, 80 asi ailesinin ve bölgedeki ağır ceza mahkûmlarının Batı vilayetlerine nakli için yetki verilmişti. Nakledilenlerin bıraktıkları arazi ve buralardaki yapıları Hazineye intikal edecekti.[267] Bu kanunla bağlantılı olarak iki yıl sonra 1505 sayılı Kanun çıkarılmıştı. Kanun gerekçesine göre, 1097 sayılı Kanun uyarınca Hazineye geçen bazı araziler ihtiyaç sahibi çiftçilere, aşiret üyelerine ve göçebelere dağıtılmış ve onlar tarafından işletilmeye başlanmıştı. Bu toprakların geri alınarak söz konusu kişilerin topraksız bırakılmaları ülke ekonomisi açısından uygun görülmediğinden ilgili kanun tasarısı hazırlanmıştı.[268] 2 Haziran 1929'da kabul edilen 1505 sayılı Kanun'a göre 1097 sayılı Kanun gereğince dağıtılan topraklar geri alınmayacaktı. Yine bu kanunla belirlenen bölgedeki arazinin Hükûmetçe gerekli görülen miktarı köylü, aşiret üyesi, göçebe ve muhacirlere dağıtılabilecekti. Arazi sahibi, toprağının genişliğine göre 500'den 2.000 dönüme kadar olan miktarını kendisine alıkoyabilecekti.[269]

Bu uygulamanın dışında, ihtiyaç duyanlara 200 dönüme kadar toprak verilmesini öngören düzenlemeler söz konusuydu. Bu çerçevede 1925 yılı Bütçe Kanunu'nun 23. maddesi kapsamında, hiç arazisi olmayan ya da 200 dönümden az araziye sahip kişilere, bedeli 10 taksitte ödenmek üzere en fazla 200 dönüm arazi dağıtılabilecekti. Aynı şekilde 14 Ocak 1926'da kabul edilen 716 sayılı Borçlanma Kanunu ile başta göçmenler olmak üzere ihtiyaç sahiplerine 200 dönümü geçmemek şartıyla toprak verilmesi öngörülmüştü. 1925 yılı Bütçe Kanunu düzenlemesi, 1934 yılı Bütçe Kanunu'na kadar devam ettikten sonra 1934 yılında 2490 sayılı Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu çıkartılmıştı. Bu

[266] Serkan Tuna, "1930'lu Yıllarda Toprak Reformuna Yönelik Çabalar", **Bilgi ve Bellek**, Yıl 3, S 6, Yaz 2006, s. 118-120.

[267] "Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garp Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun", **Resmî Ceride**, 4 Temmuz 1927, S 624, Kanun No: 1097, s. 2804-2806.

[268] **TBMM Zabıt Ceridesi (TBMM ZC)**, C 12, Devre 3, Yetmiş Beşinci İnikat Eki, Sıra No 234, 2.VI.1929, s. 1-3.

[269] "Şark Manatıkı Dahilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun", **Resmî Gazete**, 11 Haziran 1929, S 1213, Kanun No: 1504, s. 7517-7518.

Kanun'un 56. maddesiyle, hiç toprağı olmayan ya da 200 dönümden az toprağı olanlara millî araziden 200 dönüme kadar toprak verilmesi kararlaştırılmıştı.[270]

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal de 1928-1929'daki TBMM'yi açış konuşmalarında toprak dağıtımına değinmişti. 1928 yılındaki konuşmasında gerek Doğu vilayetlerinde gerekse ülkenin diğer yerlerinde topraksız çiftçilere toprak sağlamanın önemine işaret etmiş, 1929 yılında ise Türk köylüsüne işleyebileceği kadar toprak verilmesini ülkenin üretimini zenginleştirecek başlıca çarelerden biri olarak göstermişti.[271]

1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin etkilerinin hissedildiği ve devletçilik ilkesinin uygulanmaya başlandığı 1930'larda, toprak reformu çok daha ciddi bir şekilde gündeme gelecekti. Toprak reformu tasarılarının hazırlanmasına kadar uzanan bu politikanın gerisinde siyasal ve sosyo-ekonomik etkenlerin bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda toprak ağalığının ülke genelinde yarattığı siyasal sorunların çözümünde toprak reformunun önemli bir işlev göreceği düşünülmüştü. Bunun yanında ekonomik kriz ortamında istikrarlı bir tarımsal üretim yapısının kurulması, o dönemde uygulanmaya başlanan Birinci Sanayi Planı'ndaki fabrikaların hammadde ihtiyacının karşılanması ve köylünün sosyal ve ekonomik durumunun iyileştirilmesi gibi etkenler de söz konusuydu.[272] Nitekim bu dönemde kaleme alınan bir yazıda, ülke topraklarının %32'si tarıma elverişli olmasına karşın ancak %4,8'inin ekilebildiği vurgulanmıştı. Bu açıdan ekonomik bir gereklilik oluşturan tarımsal verimliliğin artırılması için devletin önlemler alması gerekiyordu. Bunlar arasında teknik olanların yanında kapsamlı bir toprak reformu yapılması ve reformun sonuçlarını koruyabilecek tedbirlerin alınması da bulunmaktaydı.[273]

Bu amaçlar doğrultusunda tarım verimliliğini artırmaya yönelik düzenlemeler yapılmış[274] ve toprak reformuna ilişkin kapsamı giderek genişleyen adımlar atılmıştı. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) 1931 Kongresi'nde kabul edilen programda doğrudan toprak reformuna atıfta bulunulmayarak kredi olanaklarının geliştirilmesi üzerinde durulurken[275] birçok vilayet kurultaydan toprak talebinde bulunmuştu. Buna karşılık Maliye Vekâleti

---

[270] "1341 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu", **Resmî Ceride**, 23 Nisan 1341/1925, Sene (S) 3, No: 96, s. 113; "Borçlanma Kanunu", **Resmî Ceride**, 24 Kânunusani 1926, S 4, No: 279, s. 901; "Artırma, Eksiltme ve İhale Kanunu", **Resmî Gazete**, 10 Haziran 1934, S 2723, Kanun No: 2490, s. 3965.

[271] **TBMM ZC**, Devre III, C 5, Birinci İnikat, 1 Teşrinisani 1928, s. 2; **TBMM ZC**, C 13, Devre 3, Birinci İnikat, 1.XI.1929, s. 3.

[272] Tuna, agm., s. 122-126.

[273] Ali Süreyya, "Ziraat Politikamız", **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1932, s. 3.

[274] Tuna, agm., s. 136-137.

[275] **C.H.F. Programı**, İstanbul 1931, s. 16-18.

açıklamasında, bazı yerlerde devlet arazilerinin belirli bedeller karşılığında köylülere verildiği belirtilmiş, kamulaştırma yoluyla arazi dağıtımının da bütçeye bağlı bir konu olduğu vurgulanmıştı.[276] 1935 Kurultayı'nda kabul edilen programda ise her Türk çiftçisini yeterli düzeyde toprak sahibi yapmak partinin ana amaçlarından biri olarak sayılmış ve bunun için kamulaştırma kanunları çıkarılması gerektiği ifade edilmişti.[277] Kurultaya sunulan Dilek Komisyonu Raporu'nda da köylüye toprak dağıtımının dilekler arasında en önemli yeri tuttuğu ve bu sorunun kamulaştırma kanunlarının gerekli şekle getirilmesiyle çözülebileceği kaydedilmişti. Nitekim komisyona yapılan açıklamalar, Hükûmetin bu konudaki kararlı tavrını ortaya koymuştu.[278]

Dönem içerisinde, toprak reformunu gerçekleştirmeye yönelik önemli düzenlemeler de kabul edilmişti. 9 Haziran 1934 tarih ve 2502 sayılı Kanun'la Kars vilayetiyle Bayazıt, Erzurum ve Çoruh vilayetlerinin bazı kısımlarına muhacirlerin yerleştirilmesi ve yerli çiftçilerin topraklandırılması amaçlanmıştı.[279] 14 Haziran 1934'teki bir tefsirle de 1929 yılında kabul edilen 1505 sayılı Kanun'da yer alan ve Doğu bölgelerine yönelik yorumlanan toprak dağıtımı esaslarının ülkenin geneli için geçerlilik taşıdığı kaydedilerek bu konuda Hükûmete yetki verilmişti.[280] Kanun tasarısında, topraksız çiftçilerin sadece Doğu'da değil ülkenin her yerinde olduğuna işaret edilerek düzenlemenin gerekçesi açıklanmış ve bu gerekçe encümenlerce de onaylanmıştı.[281] Bu düzenleme sonrasında, İstanbul'un da içinde yer aldığı birçok yerde kanunun uygulanmasına yönelik kararlar alınmıştı.[282] Yine 14 Haziran 1934 tarih ve 2510 sayılı İskân Kanunu'nun 10. maddesinde, kanunun yayımlanmasından önce herhangi bir hüküm, belge veya örf ve adet yoluyla aşiretlere kayıtlı tüm gayrimenkullerin devlete geçeceği açıklanmıştı. Bu gayrimenkuller muhacirlere, mültecilere, göçebelere, naklolunanlara, topraksız veya az topraklı yerli çiftçilere dağıtılıp tapuya bağlanacaktı.[283]

5 Şubat 1937'de, 1924 Anayasası'nın 74. maddesinde gerçekleştirilen değişiklik ise toprak reformunun mali yönü açısından önemliydi. 1924 Anayasası'nın 74. maddesine göre kamu menfaati söz konusu olmadıkça ve özel

---

[276] **C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931**, İstanbul 1931, s. 95-96, 120.

[277] **C.H.P. Programı**, Ankara 1935, s. 29-30.

[278] **C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Dilek Komisyonu Raporu**, Ankara 1935, s. 22-23, 57.

[279] "Kars Vilâyeti ile Bayazıt, Erzurum ve Çoruh Vilâyetlerinin Bazı Parçalarında Muhacir ve Sığıntıların Yerleştirilmesi ve Yerli Çiftçilerin Topraklandırılması Hakkında Kanun", **Resmî Gazete**, 14 Haziran 1934, S 2727, Kanun No: 2502, s. 3981-3982.

[280] **TBMM ZC**, C 23, Devre IV, Altmış Sekizinci İnikat, 14.VI.1934, s. 140.

[281] **TBMM ZC**, C 23, Devre IV, Altmış Sekizinci İnikat Eki, Sıra No 221, 14.VI.1934, s. 1-3.

[282] Tuna, agm., s. 127.

[283] "İskân Kanunu", **Resmî Gazete**, 21 Haziran 1934, S 2733, Kanun No: 2510, s. 4004.

kanun gereğince değeri peşin ödenmedikçe hiç kimsenin malına el konulamaz ve mülkü kamulaştırılamazdı.[284] 5 Şubat 1937'de yapılan değişiklikle 74. maddeye *"Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları Devlet tarafından idare etmek için istimlâk olunacak arazi ve ormanların istimlâk bedelleri ve bu bedellerin tediyesi [ödeme] sureti, mahsus kanunlarla tayin olunur"* şeklinde bir fıkra eklenmişti.[285] Böylece kamulaştırılacak arazi bedelinin peşin ödenmemesine yönelik mali bir imkân yaratılmıştı. Kanun gerekçesinde, Türkiye'nin mülkiyet hakkına saygı duyduğu vurgulanmakla birlikte halkın çoğunluğunu teşkil eden ve refahları ulusun ilerlemesi adına önem taşıyan çiftçilerin geçmişteki gibi hizmetkâr konumunda kalmaları inkılapçı Türkiye'nin ana siyasetine uymayacağından kamu menfaati dikkate alınarak ilgili değişikliğin yapıldığı belirtilmişti. Teşkilat-ı Esasiye Encümeni bu gerekçeyi doğru bulmasına karşın,[286] TBMM'deki görüşmeler sırasında İzmir Milletvekili Halil Menteşe, Türkiye'de sanıldığı kadar büyük bir toprak problemi yaşanmadığını, ülkenin toprak amelesine de ihtiyaç duyduğunu ve söz konusu değişikliğin mülkiyet güvenliği konusunda sıkıntı yaratabileceğini öne sürmüştü. Ona göre sorun, devlet mülkiyetindeki arazilerin ihtiyaç sahiplerine dağıtılması ve Ziraat Bankasının büyük toprak sahipleriyle köylüler arasında aracılık yapmasıyla çözülebilirdi. Buna karşılık Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, ülkede bir toprak sorunu bulunduğunu dile getirdikten sonra mülkiyet hakkına tecavüz gibi bir endişenin yersiz olduğunu ve bu sorun çözülemediği takdirde yapılan diğer işlerin bir anlamının kalmayacağını söylemişti.[287]

1937 yılında toprak reformunu ilgilendiren bir diğer düzenleme de anonim şirket statüsündeki Ziraat Bankasının bir devlet işletmesi niteliğine kavuşturulmasıydı. Kanun gerekçesinde söz konusu değişiklikle zirai kredi faaliyetlerinin daha sağlıklı bir şekilde yürütüleceği ve bu kanunun bir tarım reformunun başlangıcını teşkil edeceği vurgulanmıştı. Tasarıyı inceleyen Ziraat, İktisat, Maliye ve Bütçe Encümenleri de düzenlemenin önemine dikkat çekmiş ve bazı değişikliklerle onay vermişlerdi.[288] TBMM'nin 4 Haziran 1937 tarihli oturumunda kabul edilen 3202 sayılı Kanun'la, Türk çiftçiliğinin gelişimi için Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası adıyla bir banka meydana getirildiği ifade

[284] "Teşkilat-ı Esasiye Kanunu", **Resmî Ceride**, 24 Mayıs 1340/1924, S 2, No: 71, s. 6.

[285] "Teşkilat-ı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun", **Resmî Gazete**, 13 Şubat 1937, S 3533, Kanun No: 3115, s. 7659.

[286] **TBMM ZC**, C 16, Devre V, Otuz Üçüncü İnikad Eki, Sayısı (S) 89, 5.II.1937, s. 1, 3-4.

[287] **TBMM ZC**, C 16, Devre V, Otuz Üçüncü İnikad, 5.II.1937, s. 63, 71-72.

[288] **TBMM ZC**, C 17, Devre V, Kırk Beşinci İnikad Eki, S 118, 7.IV.1937, s. 1-13.

edilerek bankanın başta zirai kredi olmak üzere görevleri tanımlanmış, idari, mali ve hukuki yapısına yönelik hükümlere yer verilmişti.[289]

Bu düzenlemelerin yanı sıra doğrudan toprak reformuna yönelik tasarılar da hazırlanmıştı. Bu tasarılar söz konusu dönemde hayata geçmese de iktidarın konuya yönelik bakışını ortaya koyması ve 1945 yılında kabul edilecek Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na zemin hazırlaması açısından önemliydi. 1930-1931 yıllarında başlayan toprak kanunu hazırlıkları sonucunda ilk olarak 1935 yılında Dâhiliye Vekâleti tarafından bir tasarı meydana getirilmişti. Dört bölüm ve 32 maddeden oluşan bu tasarıda, toprak dağıtımına yönelik ilkeler belirlenmiş, kanundaki hükümleri uygulamak için Toprak Umum Müdürlüğü kurulması öngörülmüş ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu sırasında tekrar gündeme gelecek olan Çiftçi Ocağı düzenlemesine yer verilmişti. Çiftçi Ocağı bir çiftçi ailesinin yaşamasına yetecek toprak, ev, hayvan ve aletleri kapsamaktaydı. Dâhiliye Vekâleti, 1937 yılında bu kez daha kapsamlı bir tasarı hazırlamıştı. Tarım reformu yapan çeşitli Avrupa ve Balkan ülkeleri ile Rusya'nın deneyimleri dikkate alınarak hazırlanan tasarı yedi bölüm ve 57 maddeydi. Tasarıya göre 2.000 dönümden fazla topraklar ile işletilmeyen 2.000 dönümden az topraklara el konulabilecekti. 1935 yılındaki tasarıdan farklı olarak Çiftçi Ocakları'ndan söz edilmese de bu tasarı da çiftçilik mesleğinin yerleştirilmesine yönelik ilkeleri içermekteydi. Yine 1937 yılında Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti de bir tasarı meydana getirmişti. Dört bölüm ve 40 maddeyi içeren bu metin, diğer iki tasarıdaki temel anlayışı yansıtmakla birlikte arazilerin kamulaştırılması ve dağıtımına yönelik yeni ilkeler de getirmişti. Bu tasarıyı inceleyen Ziraat Vekâleti olumlu ve olumsuz bazı değerlendirmelerde bulunmuştu. Sözü edilen bu üç tasarının dışında, 1938 yılında Ziraat Vekâleti öncülüğünde yeni bir komisyon kurularak 165 maddelik başka bir tasarının esasları oluşturulmuşsa da bu da diğerleri gibi hayata geçememiş ve tüm bu gelişmelerin sonucunda 1923-1938 yılları arasında dağıtılan toprak miktarı ihtiyacın gerisinde kalmıştı.[290]

2. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA YAŞANAN GELİŞMELER VE ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KANUNU

Atatürk Dönemi'nde hazırlanan toprak tasarıları hayata geçmemesine karşın, toprak reformuna yönelik hazırlıklar İkinci Dünya Savaşı sırasında da devam etmişti. Cumhurbaşkanı seçildikten sonra 1938 yılı sonunda bir yurt gezisine çıkan İsmet İnönü'nün bu gezisinin aktarıldığı bir haberde,

[289] "Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası Kanunu", **Resmî Gazete**, 12 Haziran 1937, S 3629, Kanun No: 3202, s. 8275-8283.

[290] Tuna, agm., s. 121, 129-137.

Cumhurbaşkanı'nın köylü ve çiftçiyi toprak ve hayvan sahibi yapmak için ne gerekirse yapacağı belirtilmişti.[291] TBMM'de 27 Ocak 1939'da okunan Birinci Refik Saydam Hükûmeti programında tarımsal kalkınmadan söz edilmekle beraber doğrudan toprak reformuna değinilmemişti. Bununla birlikte program hakkında konuşan Manisa Milletvekili Refik İnce, ihtiyaç sahiplerine toprak verme ve büyük çiftliklerin konumunu belirleme işlerinin çözülme zamanının geldiğini ifade etmişti. İzmir Milletvekili Halil Menteşe de toprak meselesinin çözümünü dile getirmesine karşın, ona göre bu çözüm ülkenin ekonomik koşullarına ve tarihinin hazırladığı özel durumlara göre gerçekleştirilmeliydi. Bu konuda Ziraat Bankasından yararlanılması gündeme getirilebilirdi.[292]

CHP'nin 1939 Kurultayı'nda kabul edilen parti programının 35. maddesinde, 1935'teki programda yer verilen ifadeler korunarak toprak reformu gündemde kalmıştı.[293] Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de 1941 yılındaki TBMM'yi açış konuşmasında, ülkede özellikle az topraklı olanlara dair sorun yaşandığını söyleyerek reforma dair somut bir mesaj vermişti:

> "Toprak Kanunu, Büyük Meclise sunulmak üzeredir. Birçok araştırmalardan anlıyoruz ki toprağı hiç olamayan köylünün nisbeti mahduttur. Devlet malı toprak dağıtmak suretile, bu nisbet yıldan yıla azalmaktadır. Bununla beraber, toprağı olmayıp, kendi başına ocak kurmak isteyenlere toprak temini, Cumhuriyetin en ziyade ehemmiyet verdiği bir meseledir (Bravo sesleri, alkışlar). Nüfusun çoğalması ve intikal suretile parçalanması neticesinde, elindeki toprağı bugünkü işleme kudret ve vasıtalarına, çoğalan yaşama ihtiyaçlarına artık yetişmemeye başlayan az topraklı köyler ve köylüler vardır. Bunları, kendilerine daha yüksek yaşama imkânı verecek miktarda toprak sahibi kılmak ve bu topraklarda iş yapma kudretini tam kıymetlendirecek verimli bir işleme için lüzumlu araçlarla donatmakta acele etmek lâzımdır. Yüksek ilgi ve incelemenizle en iyi şeklini alacağına emin olduğum kanunun bir an evvel çıkarılmasını arzu ediyoruz."[294]

Ancak kendisinin bu sözlerine karşın Toprak Kanunu tasarısı Meclis gündemine gelmemiş ve toprak reformuna yönelik mesaj 5 Ağustos 1942'de okunan Birinci Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti programında şu cümlelerle bir kez daha verilmişti: *"Köylüyü topraksız, toprağı da köysüz bırakmayacağız (Alkışlar) ve yavaş yavaş toprağı, sanatı ve tekniği sadece bilginin emrine*

---

[291] Tuna, **age.**, s. 23.

[292] **TBMM ZC**, C 29, Devre V, Yirmi Sekizinci İnikad, 27.I.1939, s. 216-220.

[293] **C.H.P. Programı**, Ankara 1939, s. 16.

[294] **TBMM ZC**, C 21, Devre VI, Birinci İnikat, 1.XI.1941, s. 4.

geçireceğiz (Bravo sesleri).”[295] Bu açıklamaya ilişkin konuşan Aydın Milletvekili Nuri Göktepe, söz konusu vaadin topraksız köylülerin geleceği adına büyük bir güven telkin ettiğini ve böylece içinde köy bulunmayıp mera halinde kullanılan geniş arazinin de işletilmesi sağlanacağından ülke servetinin artacağını dile getirmişti.[296] 17 Mart 1943'te okunan İkinci Şükrü Saraçoğlu Hükûmeti programında ise toprak reformu mesajı daha kararlı bir şekilde verilmişti. Bu kapsamda tarım sahasında *“dört gözle beklenen”* en önemli kanunun köylüyü toprak sahibi yapacak düzenleme olduğu vurgulanmış ve *“Bu Meclisin bu işi behemehal halledeceğine kani olduğumuz gibi bu işin hallinden birkaç sene sonra da Türk yurdunun her köşesinin ileri insanlar yuvası halini alacağına eminiz (Alkışlar)”* denilmişti.[297] Bu açıklamaya koşut şekilde, 1943 yılında hazırlanıp CHP'nin 1939 Programı'ndaki hükümlerin gerçekleşen bölümlerini içeren raporun Ziraat Vekâleti'ne yönelik kısmında, tarımsal alanda Vekâlet tarafından gerekli incelemelerin yapıldığı ve toprak kanunu projesinin Başvekâlete sunulduğu ifade edilmişti.[298]

Bu sırada toplanan CHP'nin 1943 Kurultayı'nda kabul edilen parti programında, doğrudan toprak dağıtımına yönelik bir madde öngörülmemiş ve köylünün geçim ve üretim düzeyinin yükseltilmesi için gereken işlerin ara verilmeden ve artan bir hızla takip edileceği kaydedilmişti.[299] Kurultay sırasında çeşitli vilayetlerden tarım sektörünün geliştirilmesine yönelik dileklerde bulunulurken İzmir-Kuşadası'ndan gönderilen talep Toprak Kanunu'nun bir an önce yürürlüğe girmesi şeklindeydi.[300] Buna karşılık toprak reformuna yönelik tasarı Meclis'e sevk edilmemiş ve İsmet İnönü 1 Kasım 1944'teki TBMM'yi açış konuşmasında kanunun o yıl çıkarılmasına yönelik ümidini dile getirmişti. Ona göre bu düzenleme, tarım açısından büyük sonuçlar verecek ve toplumsal bünyenin önemli bir meselesi olan toprak davası temel bir tedbire bağlanacaktı.[301]

Bu gelişmelerin ardından, 1930'lardan beri gündemde olan toprak reformu kanun tasarısı, *“Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları”* başlığıyla Başbakan Şükrü Saraçoğlu tarafından 17 Ocak 1945'te TBMM'ye gönderilmişti. Tasarıda arazi mülkiyetinin bir ülkenin ekonomik, sosyal ve politik yaşamını doğrudan etkilediği ve bunun uygun bir işletme rejimiyle

[295] **TBMM ZC**, C 27, Devre VI, Yetmiş Yedinci İnikat, 5.VIII.1942, s. 25.

[296] **Age.**, s. 31.

[297] **TBMM ZC**, C 1, Devre VII, Üçüncü İnikat, 17.III.1943, s. 25.

[298] Tuna, **age.**, s. 26.

[299] **Cumhuriyet Halk Partisi Program ve Nizamname**, Ankara 1943, s. 13.

[300] Tuna, **age.**, s. 26.

[301] **TBMM ZC**, C 14, Devre VIII, Birinci İnikat, 1.XI.1944, s. 3.

desteklenmesi gerektiği açıklanmıştı. Bu bağlamda, Türkiye'deki arazi mülkiyeti yapısı ülke gerçeklerine uymadığından topraksız köylüler bulunmakta ve bu da tarım sektörünü olumsuz etkilemekteydi. Bu sorunu çözmek için yapılacak toprak dağıtımı ile bağımsız ve bölünmesi engellenmiş Çiftçi Ocakları'nın kurulması amaçlanmıştı. Böylece toprağa sahip olacak çiftçi aileleri üretimi artıracaklardı. Tasarıda ayrıca, toprak dağıtımının halkçılık ilkesinin bir gereği olduğu da vurgulanmıştı. Kanun tasarısını inceleyen Geçici Komisyon'da görüşülen rakama göre Türkiye'de 128.690 aile tamamen topraksız iken 872.830 aile de yeterli toprağa sahip değildi. Dolayısıyla toplam 1.001.520 ailenin toprak ihtiyacı bulunmaktaydı. Bu açıdan komisyon, toprak rejiminde yapılacak değişikliği onaylamakla birlikte bunun diğer ülkelerdeki tecrübeler ve ülke gerçekleri dikkate alınarak gerçekleştirilmesini istemişti. Ayrıca tarımdaki sorunun daha kapsamlı ve teknik boyutunun olduğu öne sürülerek sadece toprak mülkiyetindeki değişiklikle kalıcı bir reform yapılamayacağı belirtilmiş ve ülke gerçeklerine uygun olmadığı gerekçesiyle Çiftçi Ocakları düzenlemesi tasarıdan çıkarılmıştı. Komisyonda, ilk tasarıda olmayıp daha sonra eklenen ve büyük arazi sahiplerinin topraklarına el konulmasının önünü açan 17. madde de ciddi bir tartışma yaratmıştı.[302]

Geçici Komisyon'dan sonra TBMM'ye gelen tasarıya ilişkin görüşmeler 14 Mayıs 1945'te başlayıp tasarının kabul edildiği 11 Haziran 1945'teki oturuma kadar aralıklarla devam etmişti. 14 Mayıs 1945'teki oturumda ilk sözü alan Ziraat Vekili Şevket Raşit Hatipoğlu, söz konusu kanunu milletin uzun süredir beklediği bir düzenleme olarak tanımlamış ve bununla köylüyü topraklandırma davasının çözüleceğini söylemişti. Tarihsel zorunlulukların sonucunda ortaya çıkan tasarı üç amaca dayanmaktaydı. Bunlar; ihtiyacı olan çiftçileri toprak sahibi yapmak, işletme eksikliklerini giderecek yardımda bulunmak ve ülke topraklarının düzenli şekilde işletilmesini sağlamaktı. Toprak kanununun ekonomik faydaları ön planda gözükmesine karşın sosyal faydaları da göz ardı edilmemeliydi. Zira mülksüz birçok vatandaşın ülkenin çeşitli bölgelerinde yaşıyor olması hem o gün hem de gelecek açısından sıkıntılar yaratabileceğinden bu kişilerin topraklandırılması toplum hayatı için de olumlu bir gelişmeydi. Buna karşılık tasarı, içerisinde Cavit Oral, Halil Menteşe, Emin Sazak, Damar Arıkoğlu ve Adnan Menderes gibi aynı zamanda büyük arazi sahibi olan milletvekillerinin de bulunduğu bir kesim tarafından eleştirilmişti.

[302] Tuna, **age.**, s. 31-37; İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi**, C 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 154-158. Ömer Lütfü Barkan'a göre o gün itibarıyla toprağa ihtiyaç duyan aile sayısı Geçici Komisyon'da gündeme gelen sayının çok üstündeydi. Diğer taraftan, 1945 yılı nüfus sayımına göre, ülke nüfusunun 18.790.174 olduğu ve bir çiftçi ailesinin ortalama beş kişiden meydana geldiği dikkate alındığında, nüfusun yaklaşık üçte birinin toprak sorunu yaşadığı gerçeği ortaya çıkmaktaydı. Bk. Tuna, **age.**, s. 33-34.

Bu eleştiriler ülkede bu denli geniş kapsamlı bir reformu uygulamayı gerektirecek bir sıkıntı bulunmadığı, özellikle 50 dönüme kadar olan toprakların kamulaştırılmasının önünü açan 17. maddedeki düzenlemeyle mülkiyet güvencesinin tehlikeye düştüğü, kadastro işleri düzene sokulmadan yapılacak bir reformun kaosa yol açacağı ve işletmeleri parçalamanın üretimi olumsuz etkileyeceği noktalarında odaklanmıştı. Bu eleştirilere karşılık bazı milletvekilleri, düzenlemenin mülkiyet güvencesini tehdit etmediğini dile getirerek elde edilecek ekonomik ve sosyal kazanımlara dikkat çekmiş ve uygulamada dikkat edilmesi gereken noktaları öne çıkarmışlardı.[303]

TBMM içerisindeki muhalefete karşın 11 Haziran 1945'te kabul edilen 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu sekiz bölüm ve 66 maddeden oluşmaktaydı. Kanunla varılmak istenen üç amaç şu şekilde açıklanmıştı:

- Arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri ya da çiftçilik yapmak isteyenleri, aileleriyle birlikte geçindirebilecek ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde arazi sahibi yapmak,
- Kendilerine arazi verilenlerle yeterli arazisi bulunmasına rağmen üretim araçları eksik olan çiftçilere kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi ile canlı ve cansız demirbaş vermek,
- Ülke topraklarının sürekli şekilde işlenmesini sağlamak.

Kanunla çiftçi tanımlaması getirilmiş ve dağıtılacak arazi türleri belirlenmişti. Buna göre devletin tasarruf veya mülkiyetinde bulunup kamu işlerinde kullanılmayan arazi, bir veya birkaç köy, kasaba ve şehrin ihtiyaç fazlası olduğu belirlenen arazi, sahibi bulunmayan arazi, devletçe kurutulan sahipsiz bataklıklardan kazanılan arazi, göllerin kuruması ve nehirlerin doldurmasıyla elde edilecek arazi ve söz konusu kanun kapsamında kamulaştırılacak arazi dağıtıma esas olacaktı. Tartışmalara konu olan 17. maddeye göre ortakçı, kiracı veya tarım işçileri tarafından işletilen arazi en az 50 dönümü sahibine bırakılmak kaydıyla ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere kamulaştırılabilecekti. Arazilerin kimlere nasıl dağıtılacağı da ayrıntılı bir şekilde açıklanmış ve kamulaştırma bedelinin eşit taksitlerle ve kamulaştırmayı izleyen yıldan itibaren 20 yıl içerisinde Toprak Tahvilleri adını taşıyan Hazine tahvilleriyle ödeneceği belirtilmişti.[304]

Uzun bir hazırlık evresinden sonra çıkan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun ardından 15 Haziran 1945'te kabul edilen 4760 sayılı Kanun'la, 11

[303] Tuna, **age.**, s. 37-58; Tekeli-İlkin, **age.**, s. 160-178.

[304] "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu", **Resmî Gazete**, 15 Haziran 1945, Kanun No: 4753, S 6032, s. 8893-8897.

Haziran'ı takip eden pazar gününün her yıl Toprak Bayramı olarak kutlanması öngörülmüştü. Tüm bu gelişmeler köylülerin beklentilerini yükseltmesine karşın toprak kanunu düşünüldüğü gibi uygulanamamıştı. Reform açısından çok önemli olan tüzük ancak 20 Mayıs 1947'de çıkarılabilmiş, toprak dağıtımı teşkilatına yönelik gerekli mali kaynak ve koordinasyon yeterli düzeyde sağlanamamış ve 1948 yılında Tarım Bakanlığına, kanuna karşı çıkanlardan birisi olan Cavit Oral getirilmişti. 1950 Seçimleri öncesinde de büyük arazi sahiplerine yönelik güvenceyi de içeren bir değişiklik yapılarak reformun niteliği önemli ölçüde zedelenmişti. Bu dönemde dağıtılan toprak miktarı da beklenen sonucun elde edilemediğini ortaya koymaktaydı. Buna göre toprak dağıtımının başladığı 1947 yılından 1950'ye kadar olan dönemde devlet arazisinden yaklaşık 700.000 dönüm toprak dağıtılmıştı. Bu miktarın 3.950 dönümü şahıslardan kamulaştırılmıştı.[305]

Dönemin Tarım Bakanı Cavit Oral da 1948 yılındaki bir açıklamasında, istisnalar dışında Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu normal rejimlerde toprak reformunun uzun bir döneme yayılarak gerçekleştirildiğini söylemişti. Bununla birlikte o yıl toprak dağıtım komisyonlarının artırılması planlanmıştı.[306] Buna karşılık 1950 yılı başındaki açıklamasında gelinen noktanın yetersizliğini şu sözlerle ortaya koymuştu: *"Memleketin birçok yerlerinden toprak için her gün müracaat vaki olmaktadır. Fakat Toprak Umum Müdürlüğünün kadrosu ve muhtelif yerlerde çalıştırmakta olduğu 14 komisyon bu talepleri karşılayamamaktadır."*[307]

3. DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDEKİ GELİŞMELER

1950 Seçimlerinde iktidara gelen Demokrat Parti (DP), toprak reformundan çok, sektöre maddi ve teknik destek sağlamayı öngören tarım reformuna yakın bir anlayıştaydı. Parti programında tarımsal kalkınma ülke kalkınmasının temeli olarak görülmüş, çiftçilerin donatım ve kredi ihtiyaçlarının karşılanmasıyla kuraklıkla mücadelenin önemi üzerinde durulmuş ve doğrudan toprak reformuna değinilmemişti.[308] 29 Mayıs 1950'de okunan Birinci Menderes Hükûmeti programında da partinin tarım politikasına uygun mesajlar verilmiş, çiftçinin

---

[305] Tuna, **age.**, s. 85, 87-88, 126-149, 197-217, 251-261, 287-295, 311-320; Duran Taraklı, **Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sonuçları (Güney-Doğu Anadolu Bölgesindeki Uygulama ve Örnekleme Sonuçlarıyla)**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1976, s. 84-85, 107; "Çiftçiyi Topraklandırma Hakkındaki 4753 Sayılı Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Bazı Maddeler ve Geçici Maddeler Eklenmesine Dair Kanun", **Resmî Gazete**, 27 Mart 1950, S 7467, Kanun No: 5618, s. 18166-18169.

[306] İlhan Çevik, "Çiftçiye Toprak Tevzii Meselesi", **Cumhuriyet**, 3 Ekim 1948, s. 3.

[307] Tuna, **age.**, s. 312.

[308] Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yayınları, İstanbul 1995, s. 669-670.

topraklandırılması işinin ise daha güvenli, pratik ve süratli yöntemlere bağlanması düşüncesinde olunduğu açıklanmıştı. 30 Mart 1951'de okunan İkinci Menderes Hükûmeti programında ise genel olarak tarım sektörünün kalkınmasından söz edilmişti.[309]

Bu dönemde çıkarılan, 10 Ağustos 1951 tarih ve 5840 sayılı Kanun'la Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü ile Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü tek bir çatı altında Başbakanlığa bağlanmıştı.[310] Başbakan Adnan Menderes tarafından 24 Mayıs 1954'te okunan Üçüncü Menderes Hükûmeti programında toprak dağıtımından da söz edilmişti. Buna göre toprak dağıtımı ve tapulama konusunda son dört yılda önceki dönemlere kıyasla 12 kat artış yaşanarak büyük bir başarı sağlanmıştı. 1950-1954 döneminde yapılan düzenlemeler, yöntem değişiklikleri ve idarelerin teknik araçlarla donatılmaları sayesinde bu alanda daha hızlı hareket edilip olumlu sonuçlar alınabilecekti.[311] Bunun ardından 20 Mayıs 1955 tarih ve 6603 sayılı Kanun'la Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nda değişiklik yapılmış,[312] 14 Aralık 1955 tarihinde okunan Dördüncü Menderes Hükûmeti programında ise çiftçiye toprak dağıtımı işinin birkaç kat hızlandırılması gereği ifade edilmiş ve bunun için toprak komisyonları sayısının kısa zamanda birkaç katına çıkarılacağı açıklanmıştı.[313]

Toprak dağıtımı konusu, 1956 yılında Toprak ve İskân Umum Müdürlüğü bütçesinin görüşmeleri sırasında gündeme gelerek tartışma yaratmıştı. Bütçe Komisyonu toplantısında konuşan milletvekilleri toprak ve iskân konusunun bir bütün olarak ele alınması gerektiğini söyleyerek, bu işler için bir plan yapılmasını, günün ihtiyaçlarına cevap vermeyen toprak kanununun yeniden ele alınmasını istemiş ve toprak dağıtımı hakkında bilgi talep etmişlerdi. Konuya ilişkin konuşan Devlet Bakanı Şemi Ergin, yeni bir iskân kanunu hazırlandığını belirttikten sonra toprak dağıtımında 1945-1950 dönemine göre ciddi bir artış yaşandığını verilerle ortaya koymuştu.[314]

DP Dönemi'nin son Hükûmeti olan Beşinci Menderes Hükûmetinin 4 Aralık 1957'de okunan programında, toprak dağıtımına doğrudan değinilmemiş

---

[309] **TBMM ZC**, C 1, Dönem IX, Üçüncü Birleşim, 29.V.1950, s. 28; **TBMM ZC**, C 6, Dönem IX, Elli Sekizinci Birleşim, 30.III.1951, s. 64.

[310] Nadir Yurtoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017, s. 49. İlgili düzenleme için ayrıca bk. "Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü ile Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğünün Başbakanlığa Bağlanmasına Dair Kanun", **Resmî Gazete**, 15 Ağustos 1951, S 7885, Kanun No: 5840, s. 1803.

[311] **TBMM ZC**, C 1, Devre X, Üçüncü İnikat, 24.V.1954, s. 31-32; Yurtoğlu, **age.**, s. 49.

[312] Yurtoğlu, **age.**, s. 49-50; Taraklı, **age.**, s. 85-86. Söz konusu değişiklik için ayrıca bk. "Kanunlar", **Resmî Gazete**, 27 Mayıs 1955, S 9013, Kanun No: 6063, s. 11942.

[313] **TBMM ZC**, C 8, Devre X, On Dördüncü İnikat, 14.XII.1955, s. 252.

[314] "Toprak ve İskân İşlerine Aid Müzakereler Tamamlandı", **Cumhuriyet**, 14 Ocak 1956, s. 1, 5.

ve daha önceki programlardan farklı bir yol izlenmeyeceği belirtilmişti.[315] Aynı yılın sonunda gerçekleşen Toprak ve İskân Umum Müdürlüğü bütçesi görüşmelerinde de toprak dağıtımına yönelik eleştiriler söz konusuydu. Bu bağlamda CHP'li milletvekilleri toprak dağıtımındaki yetersizliği vurgulamış, Devlet Bakanı Muzaffer Kurbanoğlu ise DP iktidarında toprak dağıtımında artış yaşandığı bilgisini paylaşmıştı.[316]

Bu gelişmeler kapsamında 1950-1959 döneminde, 322.061 aileye Hazine arazisinden 16.060.587 dönüm toprak dağıtılmış, böylece aile başına ortalama yaklaşık 50 dönüm toprak düşmüştü. Dağıtılan toprak miktarı bir önceki döneme kıyasla ciddi bir artış göstermesine karşın halkın ihtiyacının altında kalmıştı.[317] Nitekim DP Diyarbakır Milletvekili ve Bütçe Komisyon Kâtibi Mehmet Hüsrev Ünal, 1959 yılında İmar ve İskân Bakanlığının bütçe görüşmeleri sırasında yaptığı açıklamada işleyişteki aksaklıklara ve toprak dağıtımındaki yetersizliğe işaret etmiş ve çözüm için bir teklifte bulunmuştu:

"Toprak tevzi komisyonlarının çalışma şekli düzenlenmelidir. Tevzi işleri her türlü tesir ve nüfuzdan ari bir duruma sokulmalıdır. Hatta milletvekillerinin bile müdahaleleri önlenmelidir. Toprak tevziatı şimdi yalnız millî emlaka ait topraklar üzerinde yapılmaktadır. Bu mahdut tarz ile bu memleketin toprak reformu tahakkuk ettirilemez. Büyük arazi sahiplerine de kendilerine yeter nispette arazi bırakıldıktan sonra fazla arazileri satın alınarak muhtaç çiftçiye dağıtılmalıdır."[318]

Toprak reformu konusu, Ziraat Vekâletinin 1960 yılı bütçe görüşmeleri sırasında da gündeme gelmişti. CHP Meclis Grubu adına konuşan Uşak Milletvekili Hüseyin Avni Ural, ülkedeki çiftçi ailelerinin üçte birinin 20 dönümden az bir araziyi işlettiklerini öne sürmüş, partinin bir diğer Uşak Milletvekili Adnan Çalıkoğlu da tarımdaki sorunların başında köylüyü topraklandırmanın ve toprak reformunu tamamlamanın geldiğini belirtmişti. Bu sorun halen çözülemediği gibi Ziraat Vekâleti de konuya ilişkin kesin ve faydalı tedbirler alamamış ve böylece çok sayıdaki topraksız çiftçiye karşın toprak dağıtımı yetersiz kalmıştı. Bu eleştirilere DP Meclis Grubu adına cevap veren İzmir Milletvekili Vamık Tayşi, toprak reformunun muğlak bir kavram olduğunu ve bunun birkaç çiftliği dağıtıp artan nüfusa dağıtmak anlamına

[315] **TBMM ZC**, C 1, Devre XI, Onuncu İnikat, 4.XII.1957, s. 59-61.

[316] "Bütçe Komisyonu Toplandı", **Cumhuriyet**, 29 Aralık 1957, s. 5.

[317] Yurtoğlu, **age.**, s. 51. Ayrıca bk. Taraklı, **age.**, s. 106, 117. DP döneminde şahıslardan kamulaştırılan arazi sadece 41.145 dönümdü. Bk. Taraklı, **age**., s. 107.

[318] "Toprak Tevziinde Reform", **Cumhuriyet**, 5 Şubat 1959, s. 5. Mehmet Hüsrev Ünal'ın bu teklifine karşılık bazı CHP milletvekilleri, çiftçinin toprak sahibi olabilmesi için Artırma ve Eksiltme Kanunu ile toprak kanununda değişiklik yapılmasını istemişlerdi.

gelmediğini ifade etmişti. Geçmişte CHP iktidarı bu yolu denemiş ve çok olumsuz sonuçlara yol açmıştı. Bu açıdan kendileri farklı bir yöntem izlemekte ve köylüye en uygun büyüklükte bir arazi sağlayabilmek için çok küçük toprak parçası üzerinde geçimini temin edemeyip şehirlere yönelen nüfusa yeni iş sahaları açılmasını planlamaktaydı.[319]

4. PLANLI KALKINMA SÜRECİNDE TOPRAK REFORMU

4.1. 1960-1971 Dönemindeki Gelişmeler

Türkiye, 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nden sonra planlı kalkınma anlayışının esas alındığı bir ekonomik sürece yönelmiş ve dönem boyunca toprak reformu önemli bir gündem teşkil etmişti. Bu bağlamda 16 Eylül 1960'ta, askerî darbeden sonra yönetimi üstlenen Millî Birlik Komitesinin direktif ve görüşlerini içeren iki metin yayımlanmış ve bunlarda toprak reformuna da yer verilmişti. "Direktif" başlıklı metnin tarım işleri kısmında, kişisel mülkiyete uygun davranmak kaydıyla topraksız vatandaşların toprak sahibi kılınması ve mevcut arazinin en verimli şekilde işletilmesi için gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmişti. Millî Birlik Komitesinin ülke meseleleri hakkındaki temel görüşlerinin aktarıldığı metnin tarım işleri kısmında ise toprak ve zirai reformun bireysel mülkiyet esasına göre planlanıp sonuçlandırılması ve uygulanmasına başlanması gerektiği kaydedilmişti.[320]

Bu anlayış doğrultusunda toprak dağıtımı 1961 Anayasası'na da dâhil edilmişti. Anayasa'nın 37. maddesine göre devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini gerçekleştirmek, topraksız ya da yeterli toprağı bulunmayan çiftçiye toprak sağlamak amacıyla gerekli tedbirleri alacaktı. Bunun için kanunla, tarım bölgeleri ve çeşitlerine göre toprak genişliği gösterilebilecekti. Ancak toprak dağıtımı, ormanların küçülmesi ya da diğer toprak servetlerinin azalması sonucunu doğuramazdı. 38. maddede de kamulaştırma ele alınmıştı. Buna göre kamu yararının gerektirdiği hallerde ve karşılığı peşin ödenmek kaydıyla kamulaştırma yapılabilecekti. Çiftçinin topraklandırılması amacıyla kamulaştırılacak toprak bedellerinin ödeme şekli ise kanunla gösterilecekti. Kanunun taksitle ödemeyi öngörmesi halinde ödeme süresi 10 yılı aşamayacak, taksitler kanunla gösterilen faiz haddi içerisinde ve eşit olarak ödenecekti. Kamulaştırılan topraktan, o toprağı işleten çiftçinin adaletli bir şekilde

[319] **TBMM ZC**, C 12, Devre XI, Kırk Dokuzuncu İnikat, 27.II.1960, s. 831, 833-835.

[320] "Millî Birlik Komitesi Direktifi-Millî Birlik Komitesinin Memleket Meseleleri Hakkında Temel Görüşleri", **Resmî Gazete**, 16 Eylül 1960, S 10605, s. 2141-2143.

geçinebilmesi için zorunlu olan ve kanunla gösterilen kısmının ve küçük çiftçinin kamulaştırılan toprağının bedeli ise peşin ödenecekti.[321]

Millî Birlik Komitesi döneminde, büyük ölçüde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'ndan esinlenen ve başarılı sonuçlanmayan çeşitli toprak reformu girişimleri söz konusuydu. Bu çerçevede Temmuz-Ağustos 1960'ta Tarım Bakanlığı, inkılap ruhuna uygun bir toprak reformu yapılabilmesi için Tarım, Devlet, İçişleri, Maliye ve İmar-İskân Bakanlıkları temsilcilerinden oluşacak bir komisyon aracılığıyla hazırlanacak raporun Başbakanlığa gönderilmesini istemişti. Adalet Bakanlığının da katılımıyla meydana getirilen bu komisyon istenen raporu hazırlamış ve Başbakanlık da bu rapor doğrultusunda bir tasarı oluşturulmasını talep etmişti. Kamuoyuna yansıyan bilgilere göre, hazırlanacak toprak reformu kanunuyla 281 bin çiftçi ailesi toprak sahibi olacak, bir milyondan fazla ailenin toprağı da kendilerine yetebilecek büyüklüğe çıkacaktı. Ancak bu tasarı hazırlanamadığı gibi Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nda bazı düzenlemeler içeren diğer iki tasarı da hayata geçirilememişti.[322]

Millî Birlik Komitesinin, Tarım Bakanlığını bir kez daha bir tasarı hazırlamakla görevlendirmesi üzerine 12 bölüm, 86 madde, 3 geçici madde ve 3 ek tablodan oluşan bir metin ortaya çıkarılmıştı. Bu tasarı üniversiteler, Yargıtay, meslek kuruluşları ve Devlet Planlama Teşkilatı temsilcilerinin de katılımıyla genişleyen komisyon tarafından 4 Ağustos 1961'de Toprak Reformu Kanun Tasarısı ismiyle Başbakanlığa sunulmuştu.[323] Tasarının gerekçesinde, *"Toprak reformu, hiçbir grup ve zümrenin aleyhine olmayacak, kimsenin menfaatlerini haleldar etmeyecektir"* şeklinde bir ifade kullanılmıştı.[324] Tasarıdaki amaçlar topraklandırma, kiracılık ve ortakçılığın iyileştirilmesi, toplulaştırma, yeni kurulacak işletmelerin donatımına yardım, örnek köy ve işletmeler kurulması, ülke topraklarının verimliliklerine göre sürekli işletilmesinin sağlanması ve tarımsal üretimin artırılması şeklinde sıralanmıştı. Toprak sahiplerine bırakılacak arazinin 20 bin dönüm gibi yüksek bir düzeyde

---

[321] "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası", **Resmî Gazete**, 20 Temmuz 1961, S 10859, Kanun No: 334, s. 4641.

[322] "Memleketimizde Toprak Reformu Yapmak İçin Çalışmalara Başlandı", **Cumhuriyet**, 27 Temmuz 1960, s. 1, 5; "Toprak Reformu Hazırlığı Başladı", **Milliyet**, 27 Temmuz 1960, s, 1, 5; Ömer Paker, "281 Bin Çiftçi Ailesi Toprak Sahibi Olacak", **Milliyet**, 4 Ağustos 1960, s. 3; Reşat Aktan, "Türkiye'de Toprak Reformu Çalışmaları", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 26, S 3, 1971, s. 45-46, 48-49; **Toprak Reformu ve Türkiye**, TBMM Kütüphane-Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü Yayını, Ankara 1984, s. 53-54.

[323] Aktan, agm., s. 46.

[324] **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 54.

tutulduğu bu tasarı, yaklaşan seçimler ve Kurucu Meclisin tatile girmesi nedeniyle kanunlaşamamıştı.[325]

15 Ekim 1961'deki seçimlerde hiçbir parti Hükûmet kuracak çoğunluğu sağlayamadığından CHP ile Adalet Partisi (AP) arasında bir koalisyon kurulmuştu.[326] 27 Kasım 1961'de okunan Hükûmet programında, ülke ekonomisi açısından büyük bir önem taşıyan tarım alanındaki kalkınma, temel dava olarak nitelendirilmiş ve toprak reformunun Anayasa'nın ruhuna, ekonomik ve zirai bünyeye uygun bir şekilde ve dengeli olarak gerçekleştirilecek kanuni tedbirler doğrultusunda hayata geçirileceği ifade edilmişti.[327] Hükûmetin Tarım Bakanı olan Cavit Oral[328] yeni bir tasarı hazırlamakla görevlendirilirken kendisi 1961 yılı sonunda yaptığı açıklamada, toprak reformunun gerçekleşmesi için dış yardıma ihtiyaç olduğunu ve reformun uygulamasına gelecek yıl başlanabileceğini söylemişti.[329] Bu süreçte hazırlanan yeni tasarı, Toprak Reformu Kanun Tasarısı adıyla 9 Haziran 1962'de Başbakanlığa sunulmuştu. Tasarıda, sahibine bırakılacak arazi miktarı 5.000 dönüm olarak belirlenmiş ve bazı hükümlerle büyük toprak sahiplerinin lehine düzenlemeler getirilmişti. Ayrıca kamulaştırma bedellerinin büyük bir kısmının peşin ödenmesi ve kalan kısım için de %5 faiz verilmesi öngörülmüştü. Ancak bu tasarı, CHP-AP Koalisyon Hükûmetinin sona ermesiyle kanunlaştırılamamıştı.[330]

Bu Hükûmetin dağılmasından sonra CHP, Yeni Türkiye ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partileriyle bağımsızlardan oluşan yeni bir Koalisyon Hükûmeti kurmuştu.[331] Koalisyon protokolünde, iktisadi kalkınmanın zorunlu bir şartı olan toprak reformunun olabilecek en kısa zamanda gerçekleştirileceği ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gereğince kamulaştırılan 5 bin dönümden az gayrimenkullerin sahiplerine iade edileceği kaydedilmişti.[332] 2 Temmuz 1962'de okunan Hükûmet programında da Anayasa hükümlerine, ülke gerçeklerine ve

---

[325] Aktan, agm., s. 49; **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 54.

[326] Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih (1960-1980)", **Türkiye Tarihi (Çağdaş Türkiye 1908-1980)**, Edit. Sina Akşin vd., C 4, Cem Yayınevi, İstanbul 1997, s. 207-210; Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi, 5. Kitap Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s. 82-84, 89-97.

[327] **Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MM TD)**, Dönem 1, C 1, On Üçüncü Birleşim, 27.11.1961, s. 120.

[328] **Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (20 Kasım 1961-27 Ekim 1965)**, C 3, Haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013, s. 1323.

[329] "Toprak Reformuna Gelecek Yıl Başlanabilecek", **Milliyet**, 5 Aralık 1961, s. 3.

[330] **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 54-55.

[331] Özdemir, agm., s. 210; Turan, **age.**, s. 89, 97-104.

[332] **Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, s. 1483-1484.

zirai kalkınma davasına uygun bir toprak reformunun öneminden söz edilmiş ve bu amaçla hazırlanan ön projenin Hükûmetçe dikkatlice incelenip son şekli verildikten sonra en kısa zamanda Meclise sunulacağı açıklanmıştı.[333] Bu bağlamda eski tasarı gözden geçirilerek 13 bölüm ve 108 maddeden oluşan yeni bir tasarı hazırlanmasına karşın, Hükûmet değişikliği nedeniyle Bakanlar Kuruluna götürülmeden Tarım Bakanlığına iade edilmişti.[334]

CHP önderliğindeki İkinci Koalisyon Hükûmetinin de sona ermesinden sonra CHP-Bağımsızlar Azınlık Hükûmeti kurulmuştu.[335] 30 Aralık 1963'te okunan Hükûmet programında, uzun yıllardan beri üzerinde durulan toprak reformunun hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesinin başlıca meselelerden biri olduğu belirtilmişti. Bu konunun o gün cesaretli bir şekilde ele alınmaması, yakın gelecekte iktisadi ve sosyal anlamda çözümünü daha da güçleştirecek gelişmelere yol açabilecekti.[336] Bu sırada, 20 Ocak 1964'te Başbakanlığa, "Toprak Reformu Kanun Tasarısı'na Hâkim Olması Gereken İlkeleri Tespitle Görevli Komisyon Raporu" başlığını taşıyan ve üniversite, Devlet Planlama Teşkilatı, İmar-İskân ve Tarım Bakanlıklarından seçilen üyelerden oluşan komisyon tarafından hazırlanan bir rapor sunulmuştu.[337] Raporda, toprak reformunun tarım reformunu destekleyici temel bir düzenleme olarak düşünülmesi önerilmişti. Bu bağlamda reform sonucunda birçok aile başka bölgelere yerleştirileceğinden uygun bir yerleşim politikası uygulanmalı, bölgelere göre değişen aile işletmesi büyüklükleri belirlenmeli, kamulaştırmaya yönelik doğru ilkeler oluşturulmalı, sulama tesisleri ve kooperatiflerin kurulmasına yönelik sağlıklı bir planlama yapılmalıydı. Bu kapsamdaki bir düzenleme ciddi bir finansmana gereksinim göstereceğinden reformun başarısı bunun sağlanmasına bağlıydı. Bu açıdan finansman miktarının olabildiğince gerçeğe yakın bir şekilde tahmin edilmesi gerekiyordu.[338]

Bu rapor doğrultusunda 17 bölüm ve 115 madde halinde Toprak Reformu Kanun Tasarısı hazırlanarak 11 Ocak 1965'te Başbakanlığa sunulmuştu.

---

[333] **MM TD**, C 6, Dönem 1, Yüz Sekizinci Birleşim, 2.7.1962, s. 154.

[334] Aktan, agm., s. 46; **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 55.

[335] Özdemir, agm., s. 210-211; Turan, **age.**, s. 89, 104-109.

[336] **MM TD**, C 24, Dönem 1, Yirminci Birleşim, 30.12.1963, s. 39.

[337] Aktan, agm., s. 46-47; **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 55.

[338] **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30.1.0.0./125.804.3, 20.01.1964. Raporun hazırlandığı 1964 yılında, Türkiye Ziraatçılar Cemiyeti de tarım ve toprak reformuna yönelik görüşünü açıklamıştı. Cemiyete göre, Türk tarımında dengesiz bir arazi ve gelir dağılımı söz konusu olduğundan toprak reformu bir gereklilikti. Reform sosyal ve ekonomik huzursuzlukları gidereceği gibi verimlilik artışını da sağlayacaktı. Sağlıklı bir toprak reformu ise üç ilke gözetilerek gerçekleştirilebilirdi. Bunlar Anayasa güvencesinde bulunan mülkiyet hakkının özüne dokunulmaması, düzenli bir işletme bütünlüğünün bozulmaması ve üretimi çoğaltacak işletme yapısının kurulması şeklinde sıralanmıştı. Bk. **BCA**, 30.1.0.0/124.795.1, 1964.

Reformun 25 yılda tamamlanmasını öngören tasarıya göre, sahibine bırakılacak en yüksek toprak miktarı 5 bin dönümdü.[339] Tasarı hakkında bir değerlendirme yapan Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, bir reforma taraftar olduğunu belirtmekle beraber tarımdaki iyileştirmenin toprak dağıtımı yoluyla değil, toprağı verimli bir şekilde işletmekle sağlanabileceğini savunmuştu. Dolayısıyla yapılması gereken toprak reformu değil tarım reformuydu. Buna karşılık tasarıda, ülkenin ekonomik ve sosyal yapısındaki değişimin yanında dünyadaki önemli değişiklikler de dikkate alınmamış ve Anayasa ile ekonomik sistem ve düzen zedelenerek başka bir yapı getirilmek istenmişti. Böylece pazara kapalı bir tarım yapısı oluşturulmakta, göç artırılmakta ve tasarı içinde dahi aksi kabul edilmesine karşın tüm çiftçilere toprak edinme hayali sunulmaktaydı. Bu açıdan tasarıya karşı yasama organlarının tarihi görevlerini gereğince yapacaklarına inanılmaktaydı.[340] Nitekim Başbakan İsmet İnönü, sürecin hızlı bir şekilde işlemesi için karma komisyon kurulmasını istemesine rağmen, bu isteği reddedilmiş ve böylece bu tasarı da kanunlaştırılamamıştı.[341]

İstikrarsız koalisyon Hükûmetlerinden sonra ülkeyi seçime götürmek üzere Suat Hayri Ürgüplü tarafından bir Hükûmet kurulmuştu.[342] 26 Şubat 1965'te okunan Hükûmet programında topraksız köylünün topraklandırılması ve bunun için başarıyla uygulanacak bir toprak reformunun gerekliliğine işaret edilmişti. Bu çerçevede daha önce hazırlanıp Meclise getirilen toprak reformu kanun tasarısının geciktirilmeden görüşülmesine çalışılacaktı.[343] Bu doğrultuda eski tasarı üzerinde bazı düzenlemeler yapılarak yeni bir tasarı meydana getirilmişse de bu da bakanlık düzeyinde kalarak yasalaştırılamamıştı.[344]

10 Ekim 1965'te yapılan Genel Seçimlerde Süleyman Demirel liderliğindeki AP tek başına Hükûmet kuracak çoğunluğu elde etmiş ve böylece koalisyonlar dönemi sona ermişti.[345] 3 Kasım 1965'te okunan Hükûmet programında, toprak politikasının hedefi üretimin artırılması, modern işletmecilik esaslarına uygun bir şekilde toprak rejiminin düzenlenmesi ve köylünün toprağa kavuşturulması şeklinde açıklanmıştı. Ancak sadece toprak

---

[339] Aktan, agm., s. 46-47; **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 55.

[340] **BCA**, 30.1.0.0./81.513.8, 1965. Bu tespitlerin ardından ilgili değerlendirmede, tasarıda yer alan maddelere ilişkin görüşler sunulmuştu.

[341] **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 55-56.

[342] Özdemir, agm., s. 215-216; Turan, **age.**, s. 121-125.

[343] **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi (CS TD)**, C 25, Dönem 1, 47'nci Birleşim, 26.2.1965, s. 361.

[344] Aktan, agm., s. 47; **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 55-56.

[345] Özdemir, agm., s. 216-217; Turan, **age.**, s. 128-131.

dağıtımıyla yetinilmeyecek ve çiftçinin aldığı toprağı işleyip geçimini sağlayabilmesi için ucuz kredi ile alet ve edevat desteği de sağlanacaktı.[346] Nitekim Tarım Bakanlığı, ülkenin toprak reformuna değil tarım reformuna ihtiyacı olduğu düşüncesiyle çalışmaları bu yöne kaydırmış ve iki yıllık çalışma sonucunda Türkiye tarımının 2000 yılına kadarki gelişimini tahmine yönelik bir rapor hazırlanmıştı. Ayrı bir ekibin tarım reformuna yönelik faaliyetleri sonucunda 1969 yılında, 19 bölüm, 198 madde ve 4 geçici maddeden oluşan Tarım Reformu Kanun Tasarısı meydana getirilmişti. Bu tasarı toprak dağıtımına yönelik hükümlerin yanında toprakların verimli bir şekilde işletilmesi, tarım işletmelerinin düzenli hale getirilmesi, üretim ve gelirlerin artırılarak tarım sektörünün geliştirilmesi için gerekli önlemleri içeren kapsamlı bir düzenleme olmasına karşın, diğerleri gibi hayata geçirilememişti.[347]

AP, 12 Ekim 1969 tarihinde yapılan Genel Seçimlerde oy kaybetmesine karşın tek başına Hükûmet kuracak çoğunluğu sağlamış[348] ve 12 Mart 1971 Muhtırası sonrasındaki istifasına kadar Süleyman Demirel'in başbakanlığında iki Hükûmet kurulmuştu. İlk olarak 7 Kasım 1969'da okunan Hükûmet programında, köylüye toprak dağıtımının üç şekilde gerçekleştirileceği açıklanmıştı. Buna göre Hazine arazisinin dağıtımına adil ve hızlı bir şekilde devam edilecek, köylülere kredi açılarak toprak edinmeleri sağlanacak ve arazi rejiminin düzenlenmesi yoluyla topraklandırma yapılacaktı.[349] 9 Mart 1970'te okunan Hükûmet programında ise topraksız ya da az topraklı köylüye imkânlar dâhilinde toprak verilmesi ve toprak veriminin artırılması için tarım reformu yapılması, ele alınan reform konuları arasında sayılmıştı.[350] Bu son Demirel Hükûmeti Dönemi'nde Toprak Reformu Ön Kanunu Tasarısı adıyla yeni bir çalışma da hazırlanmıştı. 14 bölüm, 97 madde ve 2 geçici maddeden oluşan bu çalışma, daha önceki tasarının yeniden düzenlemesiyle oluşturulmuşsa da yasalaştırılamamıştı.[351]

4.2. 12 Mart Muhtırası ve Yeni Bir Toprak Reformu Kanunu

Türk Silahlı Kuvvetlerinin 12 Mart 1971'deki muhtırasının ardından Süleyman Demirel'in başbakanlığındaki AP Hükûmetinin çekilmesiyle 14 Ekim 1973'teki Genel Seçimlere kadar sürecek bir ara rejim dönemi başlamıştı. Muhtırada, parlamento ve Hükûmetin ülkeyi sosyal ve ekonomik huzursuzluğa

[346] **MM TD**, C 1, Dönem 2, 5. Birleşim, 3.11.1965, s. 89.

[347] Aktan, agm., s. 47-48; **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 56.

[348] Turan, **age.**, s. 167-171.

[349] **MM TD**, C 1, Dönem 3, 4'üncü Birleşim, 7.11.1969, s. 54.

[350] **MM TD**, C 3, Dönem 3, 53'üncü Birleşim, 9.3.1970, s. 379.

[351] Aktan, agm., s. 48; **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 56.

sürüklediği ve Anayasa'nın öngördüğü reformları gerçekleştiremediği vurgulandıktan sonra, partiler üstü bir anlayışla Meclis içerisinde bir Hükûmet kurularak söz konusu reformların yapılması ve inkılap kanunlarının uygulanması istenmişti. Aksi takdirde Türk Silahlı Kuvvetleri idareyi üzerine alacaktı.[352] Böylece muhtırada, dolaylı bir şekilde toprak reformunun da gerçekleştirilmesi gereği vurgulanmıştı. Nitekim bu dönemde ilk olarak kurulan Birinci Nihat Erim Hükûmetinin 2 Nisan 1971'de okunan Hükûmet programında, toprak ve tarım reformunda kararlılık mesajı verilmişti. Bunun için bir Toprak Reformu Örgütü kurulacak, Toprak Reformu Ön Tedbirler Kanunu Meclislere sunulacak, reforma uygun bir tarım vergi sistemi oluşturulacak ve kadastro çalışmaları hızlandırılacaktı.[353] Bu sırada Polatlı gazetesi Genel Yayın Müdürü, Polatlı'dan örnek vererek sorunun ciddiyetini göstermiş ve toprak reformunu gerçekleştirmek için mevcut kadroların yetersiz olduğunu öne sürmüştü.[354] Buna karşılık Bakanlar Kurulu, 5 Ağustos 1971'de, Yüksek Planlama Kurulunun hazırladığı Toprak Reformunun Temel İlkeleri ve Stratejisine ait esasları kabul etmişti. Buna göre toprak reformu ile çiftçinin sosyal ve ekonomik yaşamında köklü değişiklikler yapılacak ve böylece kırsalda demokrasi yerleşebilecekti.[355]

Bu politika doğrultusunda 20 Eylül 1971'de, 1961 Anayasası'nın kamulaştırmayı düzenleyen 38. maddesinde değişiklik yapılmıştı. Buna göre kamulaştırmada, vergi değeri esas alınacak ve kamulaştırılan taşınmaz mal bedelinin vergi değerinden az takdir edilmesi halinde malike itiraz ve dava hakkı tanınacaktı.[356] Bu süreçte kurulan İkinci Nihat Erim Hükûmetinin 16 Aralık 1971'de okunan Hükûmet programında toprak ve tarım reformunun bir an önce yapılması için çaba harcanacağı ifade edilmişti.[357] Bu Hükûmet döneminde toprak reformuna yönelik en önemli gelişme, Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu ile Toprak ve Tarım Reformu Kanun tasarılarının hazırlanmasıydı. 7 Şubat 1972'de Millet Meclisine sunulan Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu gerekçesinde, tarım üretimini artırmanın ve toprak dağılımında ülke gerçeklerine uygun, adaletli bir ölçü bulmanın önemine değinilmiş ve bu kapsamda toprak reformunun gerekliliği vurgulanmıştı. Söz konusu tasarıyla, toprak reformu için çıkarılacak kanunun başarılı olabilmesini sağlayacak ön tedbirlerin alınması amaçlanmıştı. Tasarıda, toprak ve tarım

[352] Özdemir, agm., s. 228-229; Turan, **age.**, s. 216-222.

[353] **CS TD**, C 64, Toplantı 10, 57'nci Birleşim, 2.4.1971, s. 501-502.

[354] A. Celâl Şimşek, "Toprak Reformu İçin Kadro Yetersiz", **Cumhuriyet**, 1 Temmuz 1971, s. 2.

[355] Ali Ata Yiğit, "Toprak ve Tarım Reformu Kanunu ve Pilot İl Olarak Urfa'da Uygulanması (1973-1978)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, C 123, S 242, Eylül-Ekim 2019, s. 41.

[356] "Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Geçici Maddeler Eklenmesi Hakkında Anayasa Değişikliği", **Resmî Gazete**, 22 Eylül 1971, S 13964, Kanun No: 1488, s. 2.

[357] **CS TD**, C 1, Toplantı 11, 11'inci Birleşim, 16.12.1971, s. 168.

reformunun ülkeye sağlayacağı kamu yararının yanında kazanılmış haklara ve buna bağlı şekilde mülkiyet hakkına saygı gösterildiği ifade edilmişti. Tasarıyı inceleyen Geçici Komisyon genel olarak olumlu görüş vermekle birlikte, öngörülen tedbirlerin daha olumlu sonuç sağlaması ve madde metinlerine açıklık kazandırılması için bazı değişiklikler yapmıştı.[358]

16 Nisan 1972'de ise Toprak ve Tarım Reformu başlıklı kanun tasarısı Meclise sunulmuştu. Tasarıda toprak ve tarım reformunun gerekçesi ekonomik, sosyal ve siyasal olmak üzere üç amaca bağlanmıştı. Ekonomik amaç; toprağın verimli işletilmesi, tarımsal yapının iyileştirilmesi ve üretimin artırılıp değerlendirilmesiydi. Sosyal amaç; toprak mülkiyet dağılımı ile tasarruf şeklini sosyal adalet ilkelerine göre düzenlemek, istihdam olanakları yaratmak ve mülk güvenliğini sağlamaktı. Böylece tarımla uğraşanların insanlık onuruna yaraşan bir yaşam seviyesine ulaşmaları hedeflenmekteydi. Siyasal amaç ise 20. yüzyılın gereklerine uymayan çağdışı kalıntılara son vererek Anayasa'nın belirlediği hakları özgürce kullanmayı kısıtlayan engelleri ortadan kaldırmaktı. Bu üç ana amacın yanı sıra arazinin mülkiyet, tasarruf, yararlanma düzensizliklerinin giderilmesi gibi hukuki ve daha ileri yöntem ve tekniklerin kullanılması gibi teknik amaçlar da söz konusuydu. Kanun hazırlanırken yurt içi ve dışında o güne kadarki çalışma ve bilimsel araştırmalar ile uzun bir döneme yayılan uygulamaya dönük tecrübelerden de yararlanılmıştı. Gerekçe ve amaçların ardından uygulamaya dönük ilkelere yer verilerek reformun bölge bölge hayata geçirileceği, zorunlu haller dışında ortakçılık ve kiracılığın yasaklanacağı, kamulaştırma karşılıklarının toprak rantı dikkate alınarak hesaplanacağı, verimli bir işletme yapısının kurulacağı ve kooperatifleşmenin teşvik edileceği belirtilmişti.[359]

Ancak tasarıya dair süreç tamamlanmadan istifa eden İkinci Nihat Erim Hükûmeti yerine, 22 Mayıs 1972'de Ferit Melen Hükûmeti kurulmuştu. Melen Hükûmetinin 30 Mayıs 1972'de okunan Hükûmet programında, Meclise sunulmuş olan reform tasarısının görüşmeler sonucunda en iyi şekilde kanunlaştırılacağına yönelik inanç dile getirilmiş ve uygulama hazırlıklarına başlandığı kaydedilmişti. Bu kapsamda tapulama ve kadastro çalışmalarının hızla sonuçlandırılması sağlanacak ve toprak dağıtılacak çiftçilerin arazilerini

[358] **MM TD**, C 26, Dönem 3, 113'üncü Birleşim Eki, S. Sayısı 513, 26.6.1972, s. 1, 6-10. Geçici Komisyon üyesi İzmir Milletvekili Şükrü Akkan, tasarıda Anayasa'ya aykırı hükümler bulunduğu gerekçesiyle tutanağa muhalefet şerhi düşmüştü. Bk. s. 10-12.

[359] **MM TD**, C 37, Dönem 3, 106'ncı Birleşim Eki, S. Sayısı 869, 9.5.1973, s. 1-3. Tasarı üzerinde Geçici Komisyon tarafından değişiklikler yapılmıştı. Bk. s. 198-411. Tasarı, Cumhuriyet Senatosunca 21 Haziran 1973'te görüşülerek kabul edilmişti. Bk. **CS TD**, C 12, Toplantı 12, 76'ncı Birleşim Eki, S. Sayısı 280, 21.6.1973, s. 1-3.

verimli şekilde işleyebilmelerine yönelik önlemler alınacaktı.[360] Yeni Hükûmetin kurulmasından sonra ilgili tasarı, Cumhuriyet Senatosu tarafından da haklı bulunarak kabul edilmesine karşın,[361] Geçici Komisyonun yaptığı değişikliklerle başlangıçtaki amaçtan büyük ölçüde uzaklaşılmıştı.[362] Bu gelişmeleri takiben kanun tasarısı 19 Temmuz 1972'de 1617 sayılı Kanun olarak kabul edilmişti. Toprak ve Tarım Reformu Öntedbirler ismini taşıyan kanunla reforma yönelik ilk tedbirler açıklanmıştı.[363]

Toprak reformuna yönelik kanun ise 15 Nisan 1973'te ara rejimin son Hükûmetini kuran Naim Talu Hükûmeti Dönemi'nde çıkarılmıştı. AP, Cumhuriyetçi Güven Partisi ve bağımsız milletvekillerinin desteğiyle kurulan ve bir seçim Hükûmeti olan Naim Talu Hükûmetinin koalisyon protokolünde Toprak ve Tarım Reformu Tasarısı'nın kanunlaştırılacağı ifade edilmiş,[364] 20 Nisan 1973'te okunan Hükûmet programında da benzer bir mesaj verilmişti.[365] Programın okunmasından iki ay sonra 25 Haziran 1973'te 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu kabul edilmiş ve böylece 11 Haziran 1945'te kabul edilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tarihe karışmıştı. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun yürürlükte kaldığı 1945-1972 döneminde %52.65'i vakıflardan, %35.32'si şahıslardan ve %12.03'ü özel idare ve belediyelerden olmak üzere toplam 153.588 dönüm arazi kamulaştırılmıştı. Bu sürede, 5.326 köydeki 433.117 aileye toplam 22.313.646 dönüm toprak dağıtılmış ve böylece her aileye ortalama 51.5 dönüm toprak verilmişti. Ayrıca toplamda 96.324.490 liralık kredi açılırken bunun aile başına ortalaması 222 lira olarak gerçekleşmişti.[366]

Toprak ve Tarım Reformu Kanunu 17 bölüm, 237 madde ve 5 tablodan oluşmaktaydı. Kanundaki tanıma göre toprak ve tarım reformu toprak mülkiyet dağılımının, tasarruf ve işletme şeklinin ve işletmelerle ilgili yapının verimlilik ve sosyal adalet ilkelerine uygun şekilde düzenlenmesi anlamına geliyordu. Kanunun amacı ise yedi başlıkta özetlenmişti. Buna göre toprağın verimli

---

[360] **CS TD**, C 4, Toplantı 11, 62'nci Birleşim, 30.5.1972, s. 553-554.

[361] **CS TD**, C 5, Toplantı 11, 79'uncu Birleşim Eki, S. Sayısı 131, 19.7.1972, s. 1-2.

[362] **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 57.

[363] "Toprak ve Tarım Reformu Öntedbirler Kanunu", **Resmî Gazete**, 26 Temmuz 1972, S 14257, Kanun No: 1617, s. 2-4.

[364] **Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri (26 Mart 1971-17 Kasım 1974)**, C 5, Haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013, s. 3801, 3804-3805.

[365] **CS TD**, C 11, Toplantı 12, 57'nci Birleşim, 20.4.1973, s. 5-6.

[366] Taraklı, **age.**, s. 107-108, 117-118, 123; Yavuz Tekelioğlu, "Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları", **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 1, S 2, Aralık 1983, s. 55.

şekilde işletilmesini sağlayacak yapının kurulması, toprağa ihtiyacı olan ailelerin topraklandırılması, reform amacına dönük kooperatiflerin kurulması, kiracılık ve ortakçılığın bir düzene sokulması, tarımsal mülklerin verimlilik kapsamında parçalanmasının ve küçülmesinin önlenmesi, örnek köyler kurulması ile toprak ve su kaynaklarının ihtiyaçlar ölçüsünde kullanılıp korunması amaçlar arasındaydı. Kanunda, bu amaçları gerçekleştirmeye dönük düzenlemeler ayrıntılı bir şekilde açıklanmış ve çiftçi ailelerine bırakılacak toprak miktarları gösterilmişti.[367]

Millîyet gazetesinde kaleme aldığı yazılarla yeni kanunu değerlendiren Devlet Bakanı İlhan Öztrak da tarihsel süreç hakkında bilgi vermiş, toprak reformu kavramını açıklamış ve ülkedeki topraksız köylüler dikkate alındığında sadece tarım reformuyla sonuç alınamayacağını öne sürmüştü. Bu açıdan ülke gerçekleri ve Türk siyaset literatüründeki kavram karışıklığı ışığında kanunun ismi Toprak ve Tarım Reformu olarak belirlenmişti. Bakan 19 Temmuz 1972'de kabul edilen Toprak ve Tarım Reformu Öntedbirler Kanunu hakkında da bilgi vermiş; bu düzenlemeyle toprak reformu adına önemli bir adım atıldığını, küçük ve yoksul köylülerin kollandığını belirtmişti. Son olarak kabul edilen düzenleme ise verimli bir işletme yapısı ile sosyal adalete dayalı bir mülkiyet düzeninin kurulmasını öngörmekteydi. Bu çerçevede kanunda, ülke gerçekleri doğrultusunda ekonomik faktörler kadar sosyal faktörlere de ağırlık verilmiş ve bunlar gerçekçi bir yaklaşımla teklif edilmişti. Bununla birlikte bu denli kapsamlı bir reformun uygulanması sırasında bazı hata ve eksikliklerin gündeme gelmesi muhtemeldi ve bunlar süreç içerisinde düzeltilecekti.[368]

Kapsamlı bir içeriğe sahip olan Toprak ve Tarım Reformu Kanunu'nun sağlıklı bir şekilde uygulanabilmesi için istikrarlı ve güçlü bir siyasi yapıya gereksinim duyulmasına karşın, kanunun yürürlükte kaldığı dönemde yedi ayrı Hükûmet kurulmuştu. Bu Hükûmetlerin koalisyon ya da azınlık Hükûmetleri olması da siyasi iradeyi zayıflatmıştı. Toprak ve Tarım Reformu Kanunu, 14 Ekim 1973 Genel Seçimlerinden sonra pilot il olarak seçilen Urfa'da uygulanmaya başlanmıştı. İkinci Beş yıllık Kalkınma Planı 1972 yılı programında, reforma sosyal ve ekonomik açıdan öncelik gerektiren bölgelerden başlanacağı açıklanmıştı. Bu çerçevede Urfa ciddi bir toprak sorununun yaşandığı, ortakçılık ve kiracılık sisteminin yaygınlaştığı bir yer olması itibarıyla reformun amaçlarına uygundu. 1977 yılı sonuna kadar olan zaman diliminde,

---

[367] "Toprak ve Tarım Reformu Kanunu", **Resmî Gazete**, 19 Temmuz 1973, S 14599, Kanun No: 1757, s. 1-25.

[368] İlhan Öztrak, "Toprak ve Tarım Reformunun Temel İlkeleri", **Milliyet**, 30 Haziran 1973, s. 5; İlhan Öztrak, "Toprak ve Tarım Reformunun Temel İlkeleri", **Milliyet**, 1 Temmuz 1973, s. 5; İlhan Öztrak, "Toprak ve Tarım Reformunun Temel İlkeleri", **Milliyet**, 2 Temmuz 1973, s. 7; İlhan Öztrak, "Toprak ve Tarım Reformunun Temel İlkeleri", **Milliyet**, 3 Temmuz 1973, s. 5.

Tekirdağ'ın Hayrabolu ile Kütahya'nın Simav ilçeleriyle, Ankara Beypazarı ilçesine bağlı Dikmen ve Polatlı ilçesine bağlı Beylikköprü köyleri de reform kapsamına alınmıştı. Ancak bu sırada Demokratik Parti, usulsüzlük gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi'ne başvurarak kanunun iptalini istemişti. Anayasa Mahkemesi 19 Ekim 1976 tarihli kararıyla kanunu, iç tüzük kurallarına aykırı oylandığı gerekçesiyle oy çokluğuyla şekil yönünden iptal etmiş ve iptal kararının Resmî Gazete'de yayımlandıktan sonra yürürlüğe girmesini hükme bağlamıştı. İptal kararı 10 Mayıs 1977 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanmış ve söz konusu bir yıllık süre zarfında yeni bir düzenleme yapılmadığından Toprak ve Tarım Reformu Kanunu 10 Mayıs 1978 tarihi itibarıyla yürürlükten kalkmıştı.[369]

Kanunun uygulandığı süre zarfında, 1.428 çiftçi ailesinden 1.693.987 dönüm arazi kamulaştırılarak tescil, ayrıca 1.213.314 dönüm arazi de Hazine adına tespit edilmişti. Urfa'daki çalışmalar kapsamında tapu ve kadastro işlemlerine büyük bir önem verilmiş ve böylece Türkiye'de tapulaması tamamlanan ilk il Urfa olmuştu. Bu süreçte 1.175 çiftçi ailesine 176.548 dönüm arazi verilebilmiş, kanunun iptali nedeniyle diğer araziler dağıtılamamıştı. Arazi dağıtımının dışında dört kooperatif kurulmuş ve çeşitli alanlardaki yatırımlar için yaklaşık 1.5 milyar lira harcanmıştı.[370]

5. 12 EYLÜL 1980 SONRASINDAKİ GELİŞMELER

12 Eylül 1980'deki askerî darbenin ardından 6 Kasım 1983'teki seçimlere kadar sürecek bir askerî yönetim yaşanmıştı. Bu dönemde kurulan Millî Güvenlik Konseyi, Bülend Ulusu'yu seçimlere kadar olan süre zarfında Hükûmet kurmakla görevlendirmişti.[371] Bu sırada toprak reformu konusu 1982 yılı başında tekrar gündeme gelmiş ve Hükûmet 1973'te kabul edilen 1757 sayılı yasayı esas alarak hazırladığı yeni bir Toprak ve Tarım Reformu Kanun Tasarısı'nı Danışma Meclisine göndermişti. Şubat 1982'de Geçici Komisyon'da görüşülmeye başlanan tasarı 18 bölüm, 235 esas ve 9 geçici maddeden oluşmaktaydı. Bu tasarının da amacı toprağın verimli şekilde işletilmesi, ulusal kalkınmayı hızlandıracak bir tarımsal yapının kurulması, topraksız ya da az topraklı çiftçilerin topraklandırılması, donatılıp desteklenmesi ve

---

[369] **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 61; Yiğit, agm., s. 42-45; Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 1977, s. 565-566; "Anayasa Mahkemesi Kararı", **Resmî Gazete**, 10 Mayıs 1977, S 15933, s. 11-31; "İptal Edilen Toprak ve Tarım Reformu Yasası Yerine 1 Yıl İçinde Yeni Bir Yasa Çıkarılması Gerekli", **Cumhuriyet**, 11 Mayıs 1977, s. 1, 11.

[370] **TBMM Tutanak Dergisi (TBMM TD)**, C 8, Dönem 17, 28'inci Birleşim Eki, S. Sayısı 168, 21.11.1984, s. 2; Tekelioğlu, agm., s. 44-47, 56; Yiğit, agm., s. 45-47; **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 60-61.

[371] Bülent Tanör, "Siyasal Tarih (1980-1995), **Türkiye Tarihi (Bugünkü Türkiye 1980-1995)**, Edit. Sina Akşin vd., C 5, 3. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul 2000, s. 26-36.

örgütlendirilmesiydi. Dağıtılacak toprak miktarı iklim ve doğa koşulları ile toprağın verimliliği ölçülerek belirlenecekti. Kamulaştırılan arazi bedelinin bir kısmı peşin olarak verilecek, kalanı taksitle veya sınai bir kuruluşun hisse senetleri aracılığıyla ödenecekti. Reformu desteklemek amacıyla reform bölgelerinde devlet çiftlikleri kurulacaktı.[372]

Başbakan Bülend Ulusu, tasarı komisyonda görüşülürken yaptığı açıklamada reformun ana amacını tarım mülkiyetine saygı göstererek çiftçinin gelirinin yükseltilip yaşama koşullarının iyileştirilmesi olarak belirtmişti. Ulusu, Türkiye açısından sosyal patlamalara neden olabilecek bir toprak reformunun söz konusu olmayacağının altını çizmiş ve uygulamanın çok yönlü hizmetleri kapsayan bir tarım reformu şeklinde gerçekleşeceğini kaydetmişti. Buna karşılık kamuoyunun çeşitli kesimlerinden ve Danışma Meclisinin bazı üyelerinden gelen tepkiler üzerine büyük toprak sahipleri ve tarım kuruluşları temsilcileriyle yaptığı toplantıda tasarı üzerindeki tartışmaların devam ettiğini söylemiş ve reformun mülkiyet hakkını zedelemeyecek şekilde ve bir tarım reformu kapsamında uygulanacağını bir kez daha dile getirmişti. Buna rağmen tepkiler nedeniyle Geçici Komisyon tasarının görüşülmesini süresiz olarak durdurmuş, Bakanlar Kurulu da yeniden düzenlemek amacıyla tasarıyı geri almıştı.[373]

7 Kasım 1982'de kabul edilen 1982 Anayasası'nın 44. maddesinde toprak mülkiyeti, 46. maddesinde de kamulaştırma konusu düzenlenmişti. 44. maddeye göre devletin görevleri arasında topraksız veya az topraklı çiftçiye toprak sağlamak amacıyla gerekli tedbirleri almak da bulunuyordu. Bu amaçla, değişik tarım bölgeleri ve çeşitlerine göre toprağın genişliği tespit edilebilecekti. Bununla birlikte çiftçiye toprak sağlanması, üretimin düşürülmesi, ormanların küçülmesi ve diğer toprak ve yeraltı servetlerinin azalması sonucunu doğuramazdı. Bu kapsamda dağıtılan topraklar bölünemez, miras hükümleri dışında başkalarına devredilemezdi ve sadece dağıtılan çiftçilerin mirasçılarınca işletilebilirdi. Bu koşulların ihlali halinde dağıtılan toprağın geri alınmasına yönelik esaslar kanunla düzenlenecekti. 46. maddede ise kamu yararının gerektirdiği hallerde ve karşılıkları nakden ve peşin ödenmek şartıyla özel mülkiyete ait taşınmaz malların bir kısmı ya da tamamının kamulaştırılabileceği açıklanmıştı. İlkesel olarak peşin ödeme kabul edilmekle beraber tarım reformunun uygulanması da dâhil olmak üzere bazı özel durumlarda kamulaştırılan toprakların ödenme şekli kanunla gösterilecekti. Taksitle ödeme halinde taksit süresi beş yılı aşamayacaktı. Bu durumda taksitler eşit olarak ödenecek ve peşin ödenmeyen kısım devlet borçları için belirlenen en yüksek

[372] **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 61-64.

[373] **Age.**, s. 64-65.

faiz haddine bağlanacaktı. Kamulaştırılan topraktan, o toprağı doğrudan doğruya işleten küçük çiftçiye ait olanların bedeli ise peşin ödenecekti.[374]

Bu gelişmelerden sonra Bülend Ulusu Hükûmeti, Haziran 1983'te yeni bir Toprak ve Tarım Reformu Kanunu Tasarısı hazırlamaya başlamıştı. Büyük ölçüde 1757 sayılı kanundan esinlenilerek meydana getirilen yeni tasarı 13 bölüm, 136 esas ve 8 geçici maddeden oluşmaktaydı. Komisyonda yapılan değişiklikle tasarıdan toprak kelimesi çıkarılarak Tarım Reformu ismi kabul edilmişti. Danışma Meclisi gündemine kadar gelebilen bu tasarı da yaklaşan seçimler ve Danışma Meclisinin tatile girmesi nedeniyle hayata geçememişti.[375]

6 Kasım 1983'te gerçekleştirilen seçimlerin ardından Anavatan Partisi (ANAP) çoğunluğu sağlamış ve Turgut Özal'ın başbakanlığında ANAP Hükûmeti kurulmuştu.[376] 19 Aralık 1983'te okunan Hükûmet programında, tarım sektörünün potansiyeli hatırlatılarak toprak muhafaza faaliyetlerine büyük önem verileceği ve teknolojik gelişme ve iktisadi verimlilik dikkate alınarak çiftçi ailesi gelirinin artırılmasını öngören bir tarım reformu yapılmasının faydalı bulunduğu ifade edilmişti.[377] Nitekim bu politikaya uygun olarak, Sulama Alanlarında Arazi Düzenlemesine Dair Tarım Reformu Kanunu hazırlanmıştı. Kanun gerekçesinde, temel amaç tarım sektörünün geliştirilmesi olarak belirtilmiş ve bu bağlamda ihtiyaç sahiplerine devlet mülkiyetindeki toprakların dağıtılmasının amaçlandığı da kaydedilmişti. Tasarının incelendiği Tarım-Orman ve Köy İşleri Komisyonunda bazı üyeler, belirli alanlarda toprak mülkiyetine dair düzenleme yapıldığından başlığın Toprak Reformu olması gerektiğini dile getirmişlerse de mevcut tasarı bazı değişikliklerle kabul edilmişti.[378]

22 Kasım 1984'te kabul edilen 3083 sayılı ve Sulama Alanlarında Arazi Düzenlemesine Dair Tarım Reformu başlıklı kanun, 28 asıl ve 3 geçici maddeden oluşmaktaydı. Kanun kapsamında, başta toprağın verimli bir şekilde işletilmesi olmak üzere tarım verimliliğini artıracak önlemler getirilmiş, yeterli toprağı bulunmayan ve topraksız çiftçilerin zirai aile işletmeleri kurabilmeleri için devlet mülkiyetindeki arazilerle topraklandırılacakları, desteklenecekleri ve eğitilecekleri ifade edilmişti. Ayrıca tarım sektörüne yönelik temel tanımlar yapılmış ve uygulama ile diğer konulara dönük hükümler açıklanmıştı. Buna göre arazi dağıtımından faydalanacaklara verilecek toprak büyüklüğü, iklim ve

---

[374] "Türkiye Cumhuriyeti Anayasası", **Resmî Gazete**, 9 Kasım 1982, S 17863-Mükerrer, Kanun No: 2709, s. 12.

[375] **Toprak Reformu ve Türkiye**, s. 64-65.

[376] Tanör, agm., s. 57-59.

[377] **TBMM TD**, C 1, Yasama Yılı 1, 10'uncu Birleşim, 19.12.1983, s. 73.

[378] **TBMM TD**, C 8, Dönem 17, 28'inci Birleşim Eki, S. Sayısı: 168, 21.11.1984, s. 1, 3-27.

toprak özellikleri ile bölge için öngörülen tarımsal işletme çeşitleri de dikkate alınarak 1984 yılı toptan eşya fiyatları endeksine göre yıllık tarımsal işletme geliri bir milyon liradan aşağı olmamak kaydıyla bulunacak miktar olarak belirlenmişti. Bu topraklar, geçerli bir mazeret olmaksızın aralıksız üç yıl süreyle işletilmedikleri, borç ve krediler ödenmediği takdirde geri alınacaktı.[379] Kanunun uygulamasına yönelik 73 maddelik yönetmelik de Bakanlar Kurulunun 11 Haziran 1985 tarihli toplantısında kabul edilerek yürürlüğe girmişti.[380] Söz konusu kanun ve yönetmelik, zaman içerisinde yapılan değişikliklerle birlikte hâlen yürürlükte bulunmaktadır.[381]

[379] "Sulama Alanlarında Arazi Düzenlemesine Dair Tarım Reformu Kanunu", **Resmî Gazete**, 1 Aralık 1984, S 18592, Kanun No: 3083, s. 6-14.

[380] "Yönetmelikler", **Resmî Gazete**, 29 Haziran 1985, S 18796, Karar Sayısı: 85/9588, s. 3-17.

[381] Kanun ve yönetmelikteki değişiklikler için bk. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=3083&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5, Erişim Tarihi: 22.06.2022; https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=859588&MevzuatTur=3&MevzuatTertip=5, Erişim Tarihi: 22.06.2022.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TARIMSAL KOOPERATİFÇİLİK

Özlem Yıldırır Kocabaş*

1. DÜNYADA KOOPERATİFÇİLİK HAREKETİ

Kooperatif denildiği zaman akla gelmesi gereken en önemli söz "*birimiz hepimiz, hepimiz birimiz için*" ilkesidir. Kooperatif kelimesinin gerek hukuksal gerekse ekonomik anlamda pek çok tanımı yapılmıştır. Kooperatif, kişilerin tek başlarına altından kalkamayacakları bir yükü dengeli olarak ortaklaşa paylaşmalarıdır. Çağdaş anlamda kooperatifçilik, 19. yüzyılın ortalarında gittikçe artan kapitalizmin ağırlığından bunalan insanların ekonomik sorunlarına çözüm bulmak amacıyla bir araya gelmeleriyle ortaya çıkmıştır.

Kooperatifçilik, Avrupa'da ortaya çıkmış ve tüm dünyaya örnek olmuştur. Bu yüzyılda kapitalizm ise İngiltere'de hüküm sürmekte ve ekonomik hayata, üretime tamamen hakim durumda bulunmaktaydı. İşçilerin sermayeye ve kapitalistlere karşı birleşmeleri gerekmekteydi. Kooperatiflerin ilk örneği olan Rochdale kooperatifleri, İngiltere'de doğmuştur. Kooperatifçilik hareketini yönlendiren, düşünceleri ile gelişmesini, ilerlemesini sağlayan kişilerin genellikle İngiltere'de yetiştiği görülmüştür. Bu da Sanayi Devrimi'nin İngiltere'de başlaması ve bunun sonuçlarının burada hissedilmesiyle yakından ilgilidir. Robert Owen, işçilerin çalışma koşullarını görmüş ve bu durumun iyileştirilmesi için gayret göstermiş, ayrıca işçilerin yaşam ve çalışma şartlarının düzeltilmesi, çocuklarının parasız okullarda okutulması, kârın ortadan kaldırılması ve verilen ücretlerin eşit olması üzerinde mesai harcamıştır. İşsizliğin ortadan kalkması için en etkili yol, Owen'a göre kooperatifçilikti.[382] Robert Owen, kendi kurmuş olduğu fabrikada çalışan işçiler için tüketim mağazası ve tasarruf sandığı oluşturmuştur. Çalışma saatlerini on altıdan ona indirmiş, on yaşından daha küçük çocukların çalışmasını yasaklamış ve bu çocuklara okul açtırmıştır. Para azası usulünü de ortadan kaldırarak işçilerin çalışma koşullarını iyileştirmiştir. Robert Owen'ın kurmuş olduğu tüketim mağazaları kötü yönetim, sermaye yetersizliği, kollektif yaşama sırasındaki başarısızlıklar nedeniyle gerektiği gibi faaliyette bulunamamıştır. İşçiler için kurmuş olduğu bakkal dükkânları ve açmış olduğu mağazalar, modern

* Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, oyildirir@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8957-8586.

[382] Nureddin Hazar, **Kooperatifçilik Tarihi**, Türk Kooperatifçilik Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara 1990, s. 98-99.

kooperatifçiliğin ilk örneklerindendir. Ayrıca Owen, kooperatifçiliği yaymak için konferanslar vermiş ve yayınlar yapmıştır[383].

İngiliz kooperatifçiliğinde Robert Owen'dan sonra önemli bir isim, William King'dir. William King, kooperatif şeklinde birleşmeler olduğunda işçilerin, sermaye biriktirmelerinin sağlanacağını ve bu yolla fabrika sahiplerinin hakimiyetinden kurtulacaklarını belirtmektedir. 1828 yılında kurulmuş olan *Union Shop* adlı tüketim kooperatifi denemesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Çıkarmış olduğu *Cooperator* isimli dergi, ileriki yıllarda kooperatifçilik düşüncesini yaymak isteyenler için önemli bir kaynak olmuştur. 1831 yılına kadar olan dönem içerisinde, İngiltere'de kooperatif kongresi toplandığı halde, William King'in kurmuş olduğu kooperatifler yaşamlarını sürdürememişlerdir.[384] Modern anlamda kooperatifçilik düşüncesini yayan bir hareket olarak, 1844 yılında Manchester şehrinin yakınındaki Rochdale kasabasında 28 dokuma işçisinin kurduğu tüketim kooperatifi görülmektedir. 28 kişi, kooperatifçilik tarihine *Rochdale Haksever Öncüleri* olarak geçmişlerdir. Rochdale öncüleri tarafından kabul edilmiş olan ilkeler, Milletlerarası Kooperatifler Birliği tarafından *Milletlerarası Kooperatif İlkeleri* şeklinde düzenlenmiştir. Bu ilkeler, "*herkese açık üyelik, sermayenin hakimiyetini önleyecek demokratik yönetim, sermayeye sınırlı faiz ödenmesi, siyasi ve dini tarafsızlık, peşin satış, eğitimin geliştirilmesidir. Aksiyon sermayeye bir faiz vermek, azalığı korumak için asgari mübayaa, idare meclisinden memurları çıkarmak*" şeklinde sıralanmıştır.[385]

Fransa'da kooperatifçilik hareketindeki önemli isimlerden biri Charles Fourier'dir. Charles Fourier, Owen'dan farklı olarak üretimi ve tüketimi içine alan çok yönlü bir kooperatifçilik hareketi düşünmüştür. Philip Buchez ve Louis Blanc'ın çalışmaları ile Fransa'daki kooperatifçilik hareketi gelişmiştir. Devletin kooperatiflere yardım etmesi, kooperatifin yönetime karışması ve onu kontrol altına alması temel düşünceler olarak görülmektedir. Fransa'da tüketim kooperatifçiliği alanında önemli bir yeri olan düşünce akımı *Nimes Okulu*'dur. Charles Gide, bu okula büyük katkılarda bulunmuştur. Gide, dayanışmayı toplum hayatının genel bir kanunu niteliğinde görmekte, aynı zamanda kooperatifçiliği toplumun sorunlarını çözebilecek ve sosyal ahlâkın en yüksek bir potansiyeli olarak kabul etmektedir. Gide, kooperatifçiliğin üretim araçlarını

---

[383] Ziya Gökalp Mülayim, **Genel ve Tarımsal Kooperatifçilik**, Bilgi Yayınları, Ankara 1975, s. 28; Özlem Yıldırır Kocabaş, **Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 21-22.

[384] G. Kessler, **Kooperatifçilik**, Çev. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1940, s. 28.

[385] Charles Gide, "Rochdale", **İktisat ve Ticaret Mecmuası**, Çev. Suphi Nuri, Sayı (S) 7, Yıl (Y) 1, 21 Teşrin 1934, s. 22-23.

birleştirme sonucu karşısında, kooperatifi kuranların emredicilik yerine gönüllülük ilkelerinden hareket ettiklerinden kişisel hürriyetlerden ve mülkiyetlerden vazgeçemediklerini belirtmiştir.[386]

Almanya, kredi kooperatifçiliğinin öncülüğünü yapan devletlerdendir. Bu ülkedeki kooperatifçilik hareketinin yayılmasında etkin olan isimlerden Hermann Schulze-Delitzsch ve Friedrich Wilhelm Raiffeisen önem taşımaktadır. İlk kooperatifler kanununun çıkarılmasında, Schulze-Delitzsch'in büyük etkisi olmuştur. Devlet yardımına dayanan kooperatifçiliği her zaman eleştirmiştir. Almanya'daki kooperatifçilik hareketindeki bir diğer önemli isim de Friedrich Wilhelm Raiffeisen'dir. Kendi adıyla anılmakta olan kooperatifçilik sistemini kurmuş ve ilk kooperatifçilik denemesini, belediye başkanı olarak görev yaptığı yerde gerçekleştirmiştir. "Fakir Çiftçileri Destekleyen Yardım Sevenler Kurumu" ve "Heddesdorf Hayır Cemiyeti"nin kuruluş amacı, zenginlerden alınmış olan paraları, maddi durumu kötü olan kimselere dağıtmaktır. Bu iki birlik, Raiffeisen kooperatiflerinin ilki olarak kabul edilmektedir.[387]

Wilhelm Haas ve Eduard Pfeiffer Alman kooperatifçiliğinde Raiffeisen'den sonra gelen isimlerdendir. Wilhelm Haas, kooperatifleri birlikler halinde birleştirmiş, merkeziyetçiliğe karşı çıkmış ve kooperatiflerin kendi kendilerine sorumluluk kazanmalarını sağlamıştır. Eduard Pfeiffer, tüketim kooperatifçiliğini yaymak amacıyla, bu konuyla ilgili olarak konferanslar vermiş ve konuşmalar yapmıştır. Alman Tüketim Kooperatifleri Toptancı Mağazası 1894'te, Alman Tüketim Kooperatifleri Merkez Birliği 1903 yılında kurulmuştur.[388] Rusya'da 1917 İhtilali'nden sonra yeni sosyal-siyasal ve ekonomik bir düzen kurulmuştur. İhtilalden bir süre sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği adını alacak olan yeni yapılanmada, kooperatifçilik hareketi de ilerleme göstermiştir. 1918 yılına kadar Rus Halk Bankası, kooperatif hareketinin finans merkezi olmuştur. Aynı yıl Moskova'da bir kooperatif üniversitesi açılmıştır. Bu üniversitenin açılış nedenlerinin başında, kooperatif memurları yetiştirmek gelmekteydi. Çıkarılmış olan kararnamelerle kooperatif ortaklıklara Hükûmetçe el konulmuştu. Daha sonraki yıllarda tarım ve endüstri alanlarında Hükûmet, tek başına başarılı olamayacağını anlayınca, kooperatif ortaklıkların bağımsızlığını yeniden sağlamıştır. Bağımsızlığı verilmiş olsa da kooperatifler, Hükûmetin kontrolü altında yaşamlarını sürdürmekteydiler. Kooperatif düzen, Rusya çiftçileri üzerinde büyük etki

[386] Ayrıntılı bilgi için bk. Charles Gide, **Kooperatifçi Programı**, Çev. Hakkı Baha Pars, İzmir Halkevi Neşriyatı, İzmir, 1936; Kocabaş, **age.**, s. 26.

[387] Türkan Özlük-Orhan Karaalp, **Almanya'da Kooperatifçilik**, Türkiye Halk Bankası Neşriyatı, Ankara 1968, s. 15.

[388] Kocabaş, **age.**, s. 28.

yapmış ve Syulemezov'un ifadelerine göre yoksulluktan, eğitimsizlikten ve sefaletten çiftçileri kurtarmıştır. Sosyalist anlamdaki çiftçiliğin toplumsal bir biçimi olan kolhozlar, kooperatifçiliğin en ileri biçimi olarak kendilerini tanımlamaktadırlar. Rusya'daki tarımsal üretim kooperatifleri, *kolhoz* adını almış ve tarımsal emek kullanan mekanikleşmiş çiftliklere dönüşmüşlerdir. 1989 yılında Kooperatifler Kanunu'nun yeniden çıkarılmasıyla kooperatif sektörü, kamu sektörü ile eşit olduğunu ilan etmiştir. Çıkarılmış olan bu kanunla, bütün kooperatiflerde açık ve gönüllü üyelik sistemine geçilmiş, işçilere yapılan engellemeler ortadan kaldırılmıştır. Aynı yıllarda toplanmış olan "All Union Congress of Collective Farmers"ta Gorbaçov, tüketici kooperatif sisteminin yeniden yapılanmasının gerekliliği üzerinde durmuştur. [389]

Yunanistan'da kooperatifçilik hareketi, işçi dernekleri ve tarımsal ortaklıkların kurulmasıyla başlamıştır. 1914 yılında kooperatiflerle ilgili bir kanunun çıktığı bilinmektedir. Bu yıllarda kooperatifçilik üzerine dersler verildiği, başarılı olan kooperatiflerin Hükûmet tarafından ödüllendirildiği görülmektedir. İstihlâk ve Mübayaa Kooperatifleri Federasyonunun ve Devlet Memurları İstihlâk Kooperatifleri, Küçük Sanat Kooperatiflerinin kurulması, kooperatifçilik hareketi açısından önemli gelişmelerden sayılmaktadır.[390]

Yugoslavya'daki ekonomik gelişmenin içerisinde kooperatif hareket, önemli bir yer tutmaktadır. Yugoslavya nüfusunun büyük çoğunluğu tarımla uğraştığından kooperatif teşkilâtı, bu ülkede önemli bir başarı elde etmiştir. Tarım alanında ve ekonomik hayatta görülmüş olan bunalım yüzünden tarım kredi kooperatiflerinin sayılarında artışlar olmuştur. Köylüler, ihtiyaçlarını karşılamak ve ürünlerini satarak kazanç elde etmek için kooperatifçilik hareketine girişmişlerdir.[391]

Belçika'da kooperatif hareket ilk olarak, işçi sınıfları tarafından benimsenmiş bir girişim şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Loncalar ve esnaf cemiyetleri XIX. yüzyılda da faaliyetlerine devam etmişlerdir. Avrupa'daki gelişmelerden etkilenen Belçika'da alım-satım kooperatifleri kurulmaya başlamıştır. Ayrıca sosyalist, liberal ve dinî kooperatiflerin dışında köylüler ittihadı denilen papaz teşkilatları oluşmuştur. Kooperatifler aracılığıyla işçilerin ve halkın yararlanması için lokantalar, konferans salonları açılmış, kütüphaneler

[389] Anatoli Fomin, "Sovyetler Birliği'nde Kooperatiflerin Yeniden Doğuşu", **Karınca Kooperatif Postası**, Çev. Kemal Görmez, Y 55, S 633, Eylül 1989, s. 17-18; Review of International Cooperation, V. 82, No: 1, s. 5-8.

[390] Konstantin Kukudis, "İlkçağlardan Zamanımıza Kadar Yunanistan'da Kooperatifçilik", **Karınca Kooperatif Postası**, Y 19, S 187, Temmuz 1952, s. 19-21.

[391] Suphi Nuri İleri, "Yugoslavya'da Koperativ Hareketi", **İktisat ve Ticaret Mecmuası**, Y 2, S 24, Nisan 1936, s. 19-20.

kurulmuştur. Belçika Kooperatif Şirketi Federasyonu 1900 yılında kurulmuş, sosyalist görüşteki kuruluşları kapsamıştır. Belçika'da kooperatifçilik hareketinin başında olan liderler, yalnızca kooperatif kurmakla kalmamışlar, işçileri ve köylüleri politikaya da sokmaya çalışmışlardır. Danimarka'daki kooperatifçilik hareketinin önemli bir aşamasını Merkez Kooperatifi Komitesi ve Şehir Kooperatifleri Merkez Birliği oluşturmaktadır. Danimarka Kooperatifleri Birliği tarafından gazete ve dergilerin yayınlanması, konferanslar ve mesleklerle ilgili kursların düzenlenmesi, kooperatiflerin faaliyetlerinin çeşitli alanlara yayılması, kooperatif hareketin ilerlemesinde etkili olmuştur. Danimarka İstihlâk Kooperatifleri Federasyonunun 1896 yılındaki kuruluş nedenlerinden biri, toptan alımlarla maliyeti düşürerek, ucuz fakat düşük kalitede olmayan mal sağlamaktır. İsviçre'de tarım kredi kooperatiflerinin kurulması, Rochdale kooperatiflerindeki fikir örnek alınarak gerçekleştirilmiştir. Tarım Kredi Sandıkları Birliği, kooperatifleri merkezi anlamda bir birlik içerisinde tutmakta ve faaliyetlerini kontrol altına almaktadır.[392] İsviçre kooperatifleri, sermayeye ve emeğe önem vermekte, işletme sermayeleri veya yatırım kaynağı olan paraları işletmeye dönüştürerek elde edilen paraları kooperatiflere yatırmaktadırlar.

İsveç'te kooperatif hareketi, 1899 yılında kurulmuş olan kooperatif birliği ve toptancı mağazası ile başlamıştır. Toptancı mağazalarındaki eşyaların dağıtıcıları ve fiyat düzenleyicileri kooperatiflerdir. Yapı kooperatiflerinin de İsveç'te önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Ayrıca kaza, yangın ve hayat sigorta kooperatifleri de önem taşımaktadır.

İtalya'da kooperatifçilik hareketinin önemli özelliklerinden biri, kooperatiflerin çalışma alanları ve içinde bulundukları iş kolları yerine siyasal düşüncelerine göre örgütlenmeleridir. Çeşitli siyasi görüşlere sahip olanlar, ayrı ayrı kuruluşlarda toplanarak kredi, tüketim, konut, pazarlama kooperatifleriyle ilgilenmektedirler. [393]

Avrupa'daki kooperatifçilik hareketi başladıktan kısa bir süre sonra Amerika'da da etkisini göstermiş ve bu doğrultuda çalışmalar başlamıştır. Amerika'daki kooperatifçilik hareketi, Rochdale kooperatif düşüncesinden etkilenmiştir. İlk tüketim kooperatifinin 1845 yılında Boston'da kurulması, Amerika'daki kooperatif hareketinin ilk aşaması olmuştur. Warbasse'nin anlatımına göre; Amerika Birleşik Devletleri'nde kooperatifçiliğin yavaş ilerlemesinin nedenlerinin başında karışık bir halk ile çalışmak zorunda

[392] Ayhan Çıkın-Ali Rıza Karacan, **Genel Kooperatifçilik**, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994, s. 37-38.

[393] Kocabaş, **age.**, s. 33.

kalınması ve başka adet, gelenek ve göreneklere sahip olan bir halkla kooperatif kurulması gelmekteydi. Daha sonraki yıllarda, kooperatifçiliğin geliştiği ülkelerden göçler olunca, Amerika Birleşik Devletleri'nde de kooperatifleşme hareketlerinde biraz ilerleme görülmüştür. Uluslararası bir kooperatif kurumunun oluşması için *Birleşik Devletler Kooperatif Birliği* kurulmuştur. Bu birliğin kooperatiflerle ilgili haberleri toplaması, kitaplar, broşürler, dergiler yayınlaması, öğrenim bursları düzenlemesi vb. pek çok önemli etkinlikte bulunması, kooperatifçiliğin uluslararası düzeyde ilerlemesini sağlamıştır. Ulusal kooperatif kongreleri, 1918 yılından başlayarak o yıldan itibaren her iki yılda bir toplanmaktadır. 1930 yılında yaşanan ekonomik krizle kendine yardım ilkesi ile çalışan kooperatif hareket, karşılıklı yardım ve mal değişimine dayanan bir anlayışla yaygınlık kazanmıştır.[394] Kooperatifleşme hareketi, başlangıçta ağır ilerlese de kooperatifler birliğinin kurulmasıyla hız kazanmıştır. Dünyada kooperatifçilik hareketi, sosyal-kültürel-ekonomik siyasal durumlarla bağlantılı olarak her ülkede farklı özellikler göstermiştir.

2. TÜRKİYE'DE KOOPERATİFÇİLİK DÜŞÜNCESİ (1863-1960)

2.1. Mithat Paşa ve Kooperatif Hareket

Mithat Paşa, önceleri Niş, daha sonraları Silistre ve Vidin'in birleşmesiyle oluşan Tuna vilayetinde valiyken, köylünün teşkilatlı bir zirai kredi sistemine kavuşmasının gerekliliğini anlamıştır. Tuna vilayetinin Pirot kasabasında 1863 yılında ilk teşkilatı kurmuş ve 1867 yılında da resmîlik kazandırmıştır. Bu teşkilata da *Memleket Sandığı* adı verilmiştir. Düzenlenen özel bir nizamname ile Memleket Sandıkları, İmparatorluğun içindeki vilayetlere yayılmıştır. Esasları, Mithat Paşa tarafından oluşturulan Memleket Sandıkları, gücünü tamamıyla müstahsil ve köylüden alan, köylünün çalışmasına dayanan bir halk teşekkülüdür. 29 maddeden oluşan Memleket Sandıkları Nizamnamesi'nde en önemli maddelerden biri, sandığın bulunduğu yerlerde köy ihtiyar heyetleri, köy çevresinde ya da devlete ait bulunan toprakları Müslüman köylülerin cuma, Hristiyan çiftçilerin ise pazar günleri, kendi aletleriyle ekip biçecekleri ile ilgilidir. Bu yolla, hem iki unsur arasında bir çeşit eşitlik sağlanmış oluyor hem de müşterek çalışma elde ediliyordu. Beraberce çalışmadan elde edilen ürün, kaza merkezine götürülerek satılıp Memleket Sandığına sermaye olarak biriktirilmek üzere Mal Sandığına yatırılıyordu.[395]

Sandıkların zaman içerisinde görevlerini yapamaz hale gelmeleri, nizamnamede görevlerini yapmayan sandık eminlerinin cezalandırılmalarına yönelik bir hükmün olmamasından dolayı cezalandırılamamaları nedeni ile

[394] Erkan Rehber, **Kooperatifçilik**, Ekin Yayınları, Bursa 2011, s. 35-44.

[395] **Memleket Sandıkları Nizamnamesi**, 17 Rebiülevvel 1284 (1867), Madde: 6.

sandığın büyük kayıplara uğraması, merkezî bir kontrol sistemi olmaması sonucu, Memleket Sandıklarının kaldırılması ve yerine Menafi Sandıklarının kurulması yoluna gidilmiştir. Menafi Sandıkları doğrudan doğruya Hükûmete bağlı olacaktır. Sandıkların üç ayda bir sandık cetvellerini Ticaret ve Nafia Nezaretine göndermeleri zorunlu olmuştur. Menafi Sandıklarının kayıtları ve hesapları belirlenen esaslara göre defterlere işlenmeye, senetler kullanılmaya, bir düzen içinde olunmasına çalışılmıştır. Menafi Sandıklarının sermayelerinin idaresizlik ve Nizamnameye aykırı davranılarak çiftçi olmayanlara, memurlara dağıtılması yüzünden muhtaç çiftçiye verilecek para kalmamıştır. Menafi Sandıkları da gerekli olan tedbirleri alamadığından ve düzenli bir politika izleyememesinden dolayı ortadan kaldırılmıştır. Sonrasında, 1888 yılında Ziraat Bankası kurulmuştur.[396] Ziraat Bankası Nizamnamesi'nin yürürlüğe girmesinden sonra banka kesin olarak kurulmuş ve Menafi Sandıkları da Ziraat Bankasının şubeleri haline dönüşmüştür. Teşkilatlı zirai kredi tarihinde yeni bir sayfanın açılması, Ziraat Bankasının kuruluşuyla olmuştur. Memleket Sandıklarından Menafi Sandıklarına ve Ziraat Bankasına kadar uzanan zirai kredi hareketimiz ve kooperatifçilik ruhu zaman içerisinde daha da gelişme göstermiştir.

2.2. II. Meşrutiyet Yıllarında Kooperatif Düşüncenin Gelişimi

II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme bilincinin oluştuğu yıllardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, tarım ve sanayi konusunda uzlaştırıcı bir tavır almıştır. Tarımın ülke ekonomisi konusundaki öneminden sürekli söz eden *Osmanlı Çiftçileri Derneği*, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından örgütlenmiştir. İttihatçılara göre bilinçsiz bir şekilde yapılan sanayileşme hareketleri, ülke çıkarlarını etkilemektedir. İttihatçılar, bilinçsiz bir sanayileşme politikasının tarım sektöründen sanayiye doğru nüfus kaymasına neden olacağı düşüncesini taşımaktaydılar. Kırsal kesimde az olan iş gücü daha da küçültülecek ve sanayi sektörünün durumunun bozulmasına neden olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermaye karşısında yoksullaşması ve kötü duruma düşmesiyle birlikte kooperatifçilik, küçük üreticinin kooperatiflerde örgütlenmesini önererek XIX. yüzyıl kapitalizmine karşı bir tepki olarak doğmuştur. Bu yıllarda, köylünün tüccara, sarrafa yüksek faizlerle borçlanmasını ortadan kaldıran kooperatifçilik düşüncesi olmuştur. Üreticilerin yabancı ve gayrimüslim tüccara karşı korunması, II. Meşrutiyet yıllarının kooperasyon görüşünün temelini oluşturmuştur. Kooperatif düşüncenin gelişmesine katkıda bulunan, yazmış oldukları yazılarla ve ileri sürmüş oldukları

[396] Kocabaş, **age.**, s. 40.

fikirlerle bu düşünceyi destekleyenler, II. Meşrutiyet yıllarının önemli isimlerinden olmuşlardır.

II. Meşrutiyet yıllarında kooperatifçilik alanında çalışma yapanlardan birisi Ethem Nejat'tı. Ethem Nejat, ılımlı bir koruyucu gümrük politikasını yansıtan ve kayıtsız şartsız serbestliği reddeden Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi'nde kooperatifçilikle ilgili yazılar yazmıştır. Ona göre, yalnız başına yapılmış olan işlerden çok, büyük ve ortaklaşa yapılan işler yararlıdır. Sanayide, ziraatte ve ticarette gelişmenin bir bütün içinde olması gerekmektedir. Bu alanlarda faaliyet gösteren teşebbüsler, sermaye sağlamak durumundadırlar. Ethem Nejat'a göre, sermaye sağlamak için en gerekli olan kurumlar şirketlerdir. Osmanlı Devleti'nde şimendifer, tramvay, rıhtım, modern liman kumpanyaları adı altında Avrupa sermayelerinden oluşan şirketler bulunmaktadır.[397] Smyrna Fick Packers Limited ve İncir Şirketi gibi çeşitli kuruluşlarda bir araya gelen ihracatçılar, Yemiş Çarşısı'nda incir ve diğer ürünlerin piyasadaki kontrolünü tamamen ele geçirmişlerdi. Üretimden pazarlama aşamasına dek uzanan dönemde çiftçiler, binbir güçlükle yetiştirdikleri ürünlerini, ya önceden borçlanarak parasını aldıkları için ya da alivre satışlar sırasında çevrilen oyunlar yüzünden yok pahasına satmak zorunda kalıyorlardı. Sonuçta, sömürü ağını sistemli bir biçimde işleten tüccar-tefeci büyük kazançlar elde ederken üreticiler iyice borç batağına saplanarak mallarını kaybetmek zorunda kalıyorlardı. 1912 yılında hem bu sömürüye bir son vermek hem de geçimlik ekonominin terk edildiği, büyük ölçüde pazara dönük bir ekonomik yapının egemen olduğu Ege Bölgesi'nde gereksinim duyulan para ekonomisinin kurumlarını oluşturmayı hedefleyen İttihat ve Terakki Partisinin, "millî iktisat" politikasının sonucu olarak *Osmanlı Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Anonim Şirketi* kuruldu. Ege Bölgesi'nde üreticiyi örgütleyen kuruluş, Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifidir. Tariş adını alacak olan bu kuruluş Ege Bölgesi'nde tarım satış kooperatifçiliğinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. [398]

Ahmet Cevat Emre ve onun tarafından yazılmış olan "*İktisatta İnkılap İstihlak Teavün Şirketleri"* isimli kitap, kooperatifçilik hareketi açısından çok önem taşıyan bir kaynak eserdir. Halk arasında yapmış olduğu konuşmalar ve vermiş olduğu konferanslar kooperatif hareketin anlaşılmasında etkili olmuştur. Yazmış olduğu eserde üretim, tüketim ve yapı kooperatiflerini içine alan çok yönlü bir kooperatifçilik uygulamasının yapılmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Onun yazmış olduğu eserler ve yapmış olduğu konuşmaların

[397] Ethem Nejat, "Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler", **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, 14 Kanunusâni 1323 (1908), s. 252.

[398] Ayrıntılı bilgi için bk. **Tariş Tarihi (Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı**), Ayma Matbaası, İzmir 1993.

etkisiyle kooperatif şirketler kurulmaya başlamıştır. Hükûmetin kooperatif şirketleri desteklemesi ile sermayedarların vurgunculuklarına karşı halk daha iyi korunacak ve sermayedarların halkı sömürmesi bu yolla önlenmiş olacaktır. Halkın durumu kötüleşmeye, karaborsacılık artmaya, halk çaresiz kalmaya, yoksulluğa düşmeye başlarsa ortaya hemen kooperatifçilik hareketinin çıktığı görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında da İstanbul halkı hem ekonomik hem de sosyal açıdan kötü duruma geçmeye başlayınca çareyi kooperatif kurmakta aramışlardır. İstanbul'un pek çok semtinde *Millî Maişet Kooperatifi* adı altında binlerce tüketim kooperatifi kurulmuştur. Ahmet Cevat'ın konferanslarında ve yazılarında ifade ettiği gibi, İstanbul'un her tarafında millî namını taşıyan kooperatifler kurulmuş ve dükkânlar açılmıştır. Geçinme sıkıntısı yaşayan halkın sorunlarının çözülebilmesi için, bütün kooperatiflerin bir arada toplanmasını sağlayan Kooperatifler Birliği'nin oluşturulması gerekmektedir. Cevat, Kooperatifler Birliğinin kurulması için sermayenin kolayca toplanacağı, fiyatların yarı yarıya indirilmesiyle pahalılığın durdurulacağı belirtilenler arasındadır.[399]

II. Meşrutiyet Dönemi'nde kooperatifçiliği savunan kalemlerden biri olan Muhittin Birgen, bu konudaki düşüncelerini dönemin popülist yayın organlarından biri olan Halka Doğru dergisinde dile getirmiştir. Muhittin Birgen, "imece şirketleri" olarak adlandırdığı kooperatifler yardımıyla ticaretin ulusallaşabileceğini üreticinin, simsarların elinden kurtulabileceğini ve millî bir burjuvazi yaratılabileceğini savunmaktaydı.[400] Aynîzâde Tahsin Bey'in kooperatifçiliğe hizmetlerini ise iki devreye ayırmak mümkündür. Meşrutiyet yıllarında ve Cumhuriyet döneminde kooperatifçilikle ilgili hizmetleri olmuştur. İktisat ve Maliye müderrisleri (eğitimcileri) Aynîzâde Tahsin, Fazıl, Zühtü, Münir, Mithat, Muhlis Etem, Muğla Mebusu Yunus Nâdi ve İstanbul Mebusu Alaaddin Cemil Beyler Kooperatifçilik Cemiyetinin içinde yer alan isimlerdendir. Kooperatifçilik Cemiyetinin ilk beyannamesi Aynîzâde Tahsin Bey'in imzasını taşımaktaydı. İlk beyanname Darülfünunda, Mustafa Kemal Atatürk'ün İzmir İktisat Kongresi'ndeki nutuklarından alınan ilham ile hazırlanmıştı. Bu beyannamede bütün Darülfünun müderrisleri (eğitimcileri) ve ilk mektepler de dahil olmak üzere bütün okul öğretmenlerinin cemiyetin doğal azası sayıldığı, Türk kooperatifçiliği ile ilgili her kadın ve erkeğin cemiyete girebileceği, ders kitaplarına kooperatif fikrinin girmesine çalışılacağı ve kooperatifçiliğin temel davalarına temas edilmekteydi.[401] Aynizade Tahsin

[399] Kocabaş, **age.**, s. 78.

[400] Muhittin, "İktisâdi Hasbihal III, İmece Şirketleri", **Halka Doğru**, S 9, 6 Kasım 1329, s. 69-70; Muhittin, "İktisâdi Hasbihal II, Milli Himaye", **Halka Doğru**, S 7, 23 Mayıs 1329, s. 59.

[401] Aynîzâde Tahsin Bey'in "Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği"nde 26.12.1956 tarihli toplantısında yaptığı konuşma, Özlem Yıldırır Kocabaş, "Türkiye'de Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi",

Bey'in hem Meşrutiyet yıllarında hem de Cumhuriyet döneminde kooperatif harekete düşünce olarak önemli katkıları olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda kooperatifçilik hareketi çiftçinin, faizcilerin ve tefecilerin elinden kurtarılması ve itibar, yani kredi, konusundan doğmuştur. İtibar ise ticaretin ruhu olması nedeniyle halkı iktisada yöneltmiş, gelir sağlamış ve zaman zaman akçe (para) yerine geçmiştir. Celal Bey'e göre itibar olmasaydı, sermaye beş parasız kalacaktı. İtibar, sermayenin boş kalmasına engel olacak ve yarar sağlayacak bir araç olarak görülmekteydi. Ufak tefek sermayeleri bir yere toplayarak üretim kuvvetlerini arttırmakta ve girişimcileri çoğaltmaktadır. Dağınık ve küçük sermayeler yerine bu sermayelerin bir yerde toplanarak girişimde bulunulması daha anlamlıdır.[402]

2.3. Cumhuriyet Dönemi Kooperatifçilik Hareketi (1923-1950)

Cumhuriyet'in ilân edilmesiyle birlikte her alanda yapılan atılımlar gibi kooperatif alanında hem hukuksal hem de düşünsel açıdan ilerleme görülmüştür. Kooperatif hareketin bir düşünce olarak yerleşmesinde Atatürk'ün önderliğinin ve hareketi örgütlemesinin rolü büyüktür. Atatürk, kooperatifçiliği belli bir zaman aralığının sınırları içerisinde değil, yeni Türk devletinin başına geçmesinden ölümüne kadar sürekli olarak ele almıştır. Türk kooperatifçilik tarihi içerisinde önemli bir yer tutan İstihsal Alım Satım Ortaklık Kooperatifleri Nizamnamesi'nin çıkarılmasıyla birlikte, kooperatiflere İktisat Vekâleti bütçesinden yardım yapılması, Ziraat Bankası tarafından da kredi verilmesi öngörülmekteydi. Bu nizamnameye göre yaklaşık olarak 40 tane kooperatif kurulmuştu. Tütüncüler, sebze ve meyveciler, konserveciler, dokumacılar kooperatifleşmeye doğru gitmiştir. Kooperatiflerle ilgili olan bu nizamname, kooperatif kanunları arasında ilk yürürlüğe girmiş nizamname olması ve Mustafa Kemal Atatürk'ün desteği ile hazırlanması açısından önemlidir.[403] İlk yıllardaki kooperatifçilik bakımından önem taşıyan bu girişimler, daha sonraki yıllara da zemin hazırlamaktadır.

Türkiye İktisat Kongresi'nin, kooperatifçilik hareketi içerisindeki yeri ve önemi oldukça fazladır. 15-17 Şubat 1923 tarihinde açılan kongre ile ilgili olarak Ahenk gazetesinde kongreye, ticaret ve sanayi konusundaki söz sahibi temsilcilerin katılacağı ile ilgili haber yer almıştır. Kooperatifçiliğe önem verilmesi, kurulacak kooperatiflere çiftçilerin ortak edilmesi ve kuruluş sermayelerinin devlet tarafından karşılanması kararı son derece dikkat çekicidir.

Tarım Ekonomisi Dergisi, Turkish Journal of Agricultural Economics, Sayı/Volume 8, Mayıs (May) 2003, s. 20.

[402] Celal, **Mâlumat-ı Mücmile-i Ziraiye**, İstanbul 1317 (1902), s. 496-497.

[403] Nureddin, Hazar, **Atatürk ve Kooperatifçilik**, Ankara 1981, s. 23.

Türkiye İktisat Kongresi, kooperatifçilikle ilgili olarak da çok önemli görüşlere yer veren bir kongredir. Kooperatifçiliğin düşünülmüş olması, çiftçilerin kurulacak kooperatiflere ortak edilmesi, bu kooperatiflerin kuruluş sermayesinin devlet tarafından karşılanması kararı oldukça önemlidir. Atatürk, tarımsal bir kalkınma hareketi olan kooperatifçiliği ve çiftçiyi her zaman desteklemiştir.[404] Kongrede alınan kararlar gerek ülke gerekse Ege Bölgesi'nin ekonomik ve tarımsal geleceğinin belirlenmesinde etkin rol oynamıştır. Ege Bölgesi'ndeki 1911-1914 yılları arasında kooperatifçilik hareketinin öncülerinden olan ve Tarişin kurucuları arasında yer alan Kazım Nuri Çörüş, Çiftçiler Birliği temsilcisi olarak kayıtlarda geçmektedir[405].

19 Mart 1923 tarihinde Atatürk'ün bilgi ve onayı ile "Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi" tarafından çıkartılan *Kooperatif Şirketler* isimli kitap, Atatürk'ün ve o dönem yönetiminin karşı karşıya bulunduğu sorunlar arasında bile kooperatifçiliğe verdiği değeri bir kez daha belgelemektedir.[406] Atatürk'ün konuşmalarında "Hedef Kooperatifçilik" sloganını kullanması her zaman dikkat çekici olmuştur. Kooperatif kitaplarından alınacak bilgilerin özü, bu yapıtta kolaylıkla bulunabilir. Adı geçen kitabın giriş bölümünde, çiftçilerin, sanatkâr ve esnafın işlerinde ilerleyebilmeleri, çok kâr elde edebilecekleri girişimleri başarabilmeleri için en kestirme çare olarak kooperatif şirketlerinin memleketimizde de kurulmaları ve çoğalmalarının milletimiz için başlı başına bir iktisat zaferi oluşturacağı belirtilmektedir. Bu kuruluşa herkesten daha fazla ihtiyaç duyduğumuzun ortada olduğu, fakat buna rağmen, kooperatif şirketlerinin esnaf, çiftçi ve halka sağladığı büyük faydaların henüz memleketimizce takdir edilemediği vurgulanmıştır.[407]

Kooperatifçilikte bu gelişmeler yaşanırken Ankara'da da Âli İktisat Meclisi'nin toplanması, kadrosunun ülkenin ithalat, ihracat, kooperatifçilik, ticaret, sanat, bankacılık ile bunlara bağlı kuruluşlarda tecrübe ve ihtisas sahibi kişilerden oluşturulması önem taşımaktadır. Bu meclisin kurulmasıyla fabrikacılıkta, ticarette ve diğer bazı konularda ilerisi için önemli kararlar alınmaya başlamıştır.[408] Cumhuriyet yıllarında, Osmanlı sınırları içinde yer alan Kırım, Makedonya, Asya ve Arap ülkelerinden gelenlerin Anadolu'da girişimciliğin gelişmesinde önemli katkıları olmuştur. Tarım aletlerini

[404] Kocabaş, **age.**, s. 109.

[405] Özlem Yıldırır Kocabaş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında İzmir'de Yaşanan Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye İktisat Kongresi", **Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir**, Haz. Murat Alper Parlak, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 409.

[406] Ziya Gökalp, Mülayim, "Atatürk'ün Kooperatifçilik Konusundaki Görüşleri", **Bursa Uludağ Üniversitesi İktisâdi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, C III, S 1, Temmuz 1982, s. 232.

[407] **Kooperatif Şirketler**, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Yayınları, Ankara 1977, s. 13-14.

[408] "Âli İktisat Meclisi", **Anadolu**, 2 Mart 1928.

Anadolu'ya getirerek modern üretim faaliyetlerini başlatmışlardır. Dünyadaki ekonomik bunalım ile bir daralma meydana gelmiş, bu durum girişimciliği olumsuz etkilemiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkemizde özel girişimcilikten çok kamu girişimciliği ağır basmaktadır. Ülkemizde o yıllarda Etibank, Sümerbank gibi kuruluşlar bu rolü üstlenmişlerdir.[409] Savaştan çıkmış bir nüfus ve o zamanın koşulları nitelikli girişimci sayısına ulaşmayı zorlaştırmıştır.

1929 yılında ortaya çıkan ekonomik bunalım, ekonomi alanındaki politikaların tekrar gözden geçirilmesine neden olmuştur. Bir yandan devlet, kendisi için yeni bir ekonomi politikası üretmeye çalışırken diğer yandan da çeşitli kesimler ekonomik yaklaşımlar açısından yeni fikirler ileri sürmüştür. 1930'lu yıllar Türkiye'de çeşitli iktisadi düşüncelerin tartışıldığı, bunlara dayanılarak değişik fikirlerin oluştuğu bir dönemdir. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı, liberal iktisat düşüncesinin sarsılmasına neden olmuştur. Dünya ekonomik bunalımı ve Türkiye'nin ihracatındaki daralma, ülkeyi kapalı ve büyümeye ağırlık veren bir iktisat politikasına doğru itmiştir. Bu dönemde iç ticaret, tarımsal ürünler aleyhine önemli ölçüde bozulma göstermiştir. Tarımsal ürün fiyatlarının düşmesi, fiyat yapısının hızla bozulması, kaynak kullanımını sınırlamış ve üretimi azaltmıştır. Yaşanan bunalımlar çağdaş ekonomi düzeninin dengesizliklerinden ortaya çıkmıştı. Amerika'da başlayan buhran, tüm dünyayı içine almış ve II. Dünya Savaşı'na kadar devam etmişti.[410] 1929-1930 yıllarından başlayarak Dünya Ekonomik Buhranı'nın tarımsal fiyatlar üzerindeki etkisi, tarım sektörünü yıpratmakla kendini göstermiştir. Bu dönemde alınan en önemli önlem, 1 Haziran 1929 tarih ve 1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun çıkarılması olmuştur. Buhranın önlenebilmesi için başlıca tedbirlerden biri olan kooperatifçilik dışında, iç pazarı ve yerli malları korumak ve tüketimin arttırılması yönünde himayeci bir ekonomik politika izlenmiştir. Yerli malı kullanma teşvik edilmiş ve özellikle yerli sanayi malları tüketilmiştir.

1929 Dünya Ekonomik Buhranı sonrası, kapitalist ülkelerin uğradığı zarar, özel kesime güveni azaltmış, tarım ürünlerinin fiyatları hızla düşmüştür. 1930'lu yıllara gelindiğinde devletçi, korumacı ve kamu müdahalelerine daha geniş yer veren politikalar hakim olmuştur.[411] Türkiye'nin toprak ve iklim bakımından en uygun imkânlarını içinde toplayan Ege Bölgesi, zirai üretim alanlarının başında gelmektedir. İhracatımızda oldukça önemli bir yer tutan pamuk, çekirdeksiz üzüm, tütün gibi ürünler geniş sahalar halinde yetiştirilmiş, bu işleri düzenlemek

[409] Mahmut Tekin, **Girişimcilik Kendi İşini Kurma ve İşletme**, Damla Ofset, Konya 1999, s. 14-15.

[410] Alev Gözcü, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2013, s. 89-92.

[411] Mehmet Naci, **Ahenk**, 1929.

için de Manisa Üzüm Müstahsilleri Kooperatifi kurulmuş, daha sonraları da bu kooperatif Manisa Bağcılar Kooperatifi adını almıştır.

Atatürk, köylünün her konuda bilinçlenmesini istemekteydi. Yapmış olduğu bir konuşmada şu sözleri oldukça anlamlıdır: "*Ben de çiftçi olduğumdan biliyorum. Makinesiz tarım olmaz, el emeği güçtür. Birleşirseniz birlikte makinalar alırsınız. Yılda yüz dönüm çalışır, on katını eker, yüz katını elde edersiniz, bir de toprağın sevdiği tohumu bulup ekmelidir. Yurdumuz, çiftçi ülkesi olmağa henüz hak kazanmıştır. Tarım ülkesi olacağız. Bu da ancak makinalı tarımla olur.*" Atatürk, kooperatifçiliğin her yerde sevildiğini, satış ve kredi için yararlanıldığı gibi diğer konularda da yararlanılması gerektiğini sözlerinde belirtiyordu. Ekonomik konulara ağırlık verilmesi ile ilgili olarak yapmış olduğu şu öneri de oldukça anlamlıdır: "*Ticarete sâlim bir cereyan vermek için başka unsura istinat etmek zaruretindeyiz. Bu da ancak alım-satım kooperatifleri ile olabilir. Memleketi kooperatif şebekesinin ihata etmesi şayan-ı arzudur. Bu kooperatifler vücut buldukça dağınık bırakılmamalı, teşkilat altına alınmalıdır.*"[412]

Cumhuriyet'in ilk yılları, kooperatifçiliğin çeşitli yasalarda yer aldığı, bir örgütlenme biçimi olarak varlığını kabul ettirdiği yıllardır. Çıkarılan kanunlardan bir diğeri de "İtibar-ı Zirai Birlikleri Kanunu"dur.[413] İtibar-ı zirai birlikleri, köy halkını, bir kooperatif birliği içinde birbirine bağlamak fikri açısından iyi bir örnektir. Müstahsilin, kuvvetli bir ekonomik birleşmede toplanması bu kanunun ve birliklerin esas amaçlarındandı. İlk zamanlar bu kanunun, büyük başarı göstereceği düşünülse de sonraki yıllarda bu başarı gerçekleşememiştir. İtibar-ı Zirai Birlikleri Kanunu ile çiftçiler düşük faizle kredi bulabilecekler ve ürünlerini kolaylıkla satabileceklerdi.

Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun çıkarılmasını gerekli kılan nedenlerin başında, tarımın sanayiye hammadde sağlayacak bir konumda olmasından dolayı, tarımsal üretimi bir düzene sokmak gelmekteydi. Kırsal kesimdekilerin tüketim eğilimi içinde olmasından dolayı, bu kesimin desteklenmesini gerektirmekteydi. Sosyal sınıf çatışmalarının en aza indirilmesi ve çatışmaların bir süre için geciktirilmesi yolundaki önlemlerin başında 1470 sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun çıkarılması gelmektedir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda, Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldığı ülke ve ekonomik miras tam bir enkaz olduğundan I. Türkiye İktisat Kongresi'nde belirlenen amaçlara ulaşmak çok zor görünmekteydi. Türkiye yeni bir karar

[412] Gündüz Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir (Haberler-Belgeler-Yorumlar**), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 172-174.

[413] Özlem Yıldırır, "İtibar-ı Zirai Birlikleri Kanunu ve Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifinin Yeniden Canlanması", **Tariş Tarihi**, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı, İzmir 1993, s. 66-78.

almak durumundaydı. Atatürk, Türkiye'yi kendi koşulları içerisinde değerlendirerek devletçi sisteme geçti ve adını da "Mutedil devletçilik" koydu. 1931 yılında devletçilik bir ilke olarak belirirken, bunda Atatürk'ün devlet-birey anlayışı etkili olmuştur. Bu sayede demokrasiden uzaklaşmadan devlet ve özel girişim arasında uyumlu bir ekonomik sistem doğmuştur. Devletçilik ilkesi, korumacı bir ekonomik politika içerisinde, özel teşebbüsün de gelişerek ulusal sermaye birikiminin sağlanması yolunda çaba harcayacaktır. Sosyal alandaki devrimlerin gerçekleştirildiği 1923-1931 yılları arasındaki dönemde, devletçilik politikası içerisinde özel teşebbüs teşvik edilmiştir.

Atatürk'ün, 20 Temmuz 1936 tarihinde onaylanan Silifke Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifinin kurucusu ve 1 numaralı ortağı olması da tarım kredi kooperatifleri konusundaki yaklaşımını bize göstermektedir. Çıkarılan bu yasalarla kooperatif hukukumuzda önemli gelişmeler görülmüş, bu yasalara dayanarak ve Atatürk'ün önderliğinde kooperatif hareket, hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Türk devriminin gerçekleştirilmesi sırasında ekonomik açıdan gelişmeye, ilerlemeye, çağdaş uygarlığa erişmeye çok önem veren Atatürk'ün ortak olduğu bir diğer kooperatif de Ankara Memurlar İstihlak Kooperatifidir. Atatürk'ün ekonomik konulardaki görüşleri, kooperatiflerin ilk kurulduğu yıllarda ve daha sonraki dönemde temel noktayı oluşturmuştur. Türk kooperatifçilik hareketini destekleyen yayınlara 1930 yılı ve sonrasında rastlamaktayız. Kooperatifçilik, basınla birçok noktalarda benzerlik göstermektedir. Kooperatifçilik, toplumun kalkınmasına hizmet ettiği için toplumcu bir hareket olarak büyük önem taşımaktadır. Kooperatifler tek bir kişi için değil aynı amacı paylaşan insanlar tarafından kurulmuştur. Kamuoyunda sesini duyurmak isteyen kooperatif hareketin basınla iyi bir ilişki içerisinde olması gerekmektedir. Kooperatifçiliğin çok güçlü olduğu ülkelerde, kooperatifler kendi basın ve yayın organlarını kurarak kitlelere seslerini ve problemlerini duyurmaktadırlar. Geri kalmış veya az gelişmiş ülkelerde ise kooperatiflerin seslerini yeterince basına duyuramadıklarını ve bu yüzden problemlerini çözemediklerini görmekteyiz.[414]

Kooperatifçilik, Ahmet Hamdi Başar'ın düşüncesinde kalkınmacı ve sivil toplumcu amaçların önemli bir aracı olarak yer almaktadır. Başar, kalkınmanın gerçekleşebilmesi için liberalizme ve korumacı politikalara umut beslenmemesi gerektiği görüşündedir. Kooperatifçilik, toplumsal ihtiyaç esasına dayalı olduğundan ticari ve ekonomik örgütlenmeyi sağlamasının yanında sermayenin yarattığı sorunları da giderecektir. Başar'a göre Türkiye'nin kapitalizme ve Batı'daki anlamıyla bir kooperatifçiliğe geçmesi zordur. Kooperatifçiliğin

[414] İhsan Memiş, "Basın ve Kooperatifçilik", **Karınca Kooperatif Postası**, Y 53, S 602, 1987, s. 29-30.

iktisadi devletçiliğin amaçları doğrultusunda devlet tarafından zorla oluşturulacak bir kurumlaşma olduğu üzerinde durmaktadır.[415] Ahmet Hamdi Başar, 1932 yılında Atatürk'le birlikte çıktıkları yurt gezisinden sonra bir rapor sunmuş ve kooperatifçilik konusundaki düşüncelerini belirtmiştir.[416]

Nusret Namık Uzgören, görev yaptığı yerlerde kooperatifçilik çalışmalarına hız vermiş ve Halk Bankası yoluyla Türkiye Esnaf ve Kefalet Kooperatiflerinin teşkilatlanması ve merkez birliğinin kurulmasında büyük çaba göstermiştir. Uzgören'in kooperatif kuruculuğu yönüyle ön plana çıktığı diğer bir girişimi de Manisa Bağcıları Satış Kooperatifini kurması olmuştur. Ankara Bahçelievler Yapı Kooperatifi ve Demirtepe Halk İstihlâk Kooperatifi onun kuruculuğunu yaptığı diğer kooperatiflerdendir. Ankara Bahçelievler Yapı Kooperatifinin nasıl doğduğunu açıklarken yapı kooperatiflerinin en zayıf tarafının ilk kez kurulmuş olmasında yattığını belirtmiştir. Atatürk'ün ve İsmet İnönü'nün yapı kooperatiflerinin kurulmasının çok büyük önem taşıdığını belirten konuşmalarından örnekler vermiştir. Ankara Esnaf Kefalet Kooperatifinin kuruluşu ve Esnaf Kefalet Kooperatifleri Birliğinin ve Birlik Sigorta Kooperatifinin kurulmasında büyük görev üstlenmiştir.[417] Bu başarılarından dolayı, Türkiye Halk Bankasının altın başarı madalyasına, Türk Kooperatifçilik Kurumu ve Türkiye Esnaf ve Sanatkâr Kefalet Kooperatifleri Birliğinin üstün hizmet ve şükran plaketlerine sahiptir. Türk Kooperatifçilik Kurumunun kendi salonuna ve Türkiye Halk Bankasının da kurmuş olduğu tüketim kooperatifine *Uzgören* adının verilmesi oldukça anlamlıdır ve yerindedir.[418]

Kooperatiflerin sosyal ve ekonomik bakımdan sağladığı faydaların büyük olduğu üzerinde duran Uzgören, Birinci Dünya Savaşı'nda iaşe zorluklarını gidermek konusunda çok işe yaradıklarını gerek halk gerekse Hükûmet arasında büyük rağbet gördüğünü ve sayılarının günden güne çoğaldığını, kooperatiflerin vergilerden muaf tutulduğunu belirtmiştir. Nusret Namık Uzgören, Meşrutiyet'te başlayıp Cumhuriyet'te kök salan kooperatif hareketinin Avrupa ülkelerindeki gibi ilerleme gösteremediğini söylerken Filistin'de bile kooperatiflerin sayısının çok olduğunu özellikle dile getirmiştir. Herman Schulze-Delitzch ve Charles Gide'nin kooperatifçiliğe yaklaşımları, Nusret Namık Uzgören'in kooperatifçilik felsefesinde kendini göstermektedir. Kooperatiflere ekonomik ihtiyaçların ucuz ve kolay bir şekilde sağlanması olarak bakan Charles Gide, bir

---

[415] Mehmet Aslanoğlu, "Ahmet Hamdi Başar ve Kooperatifçilik", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, C 5, (Tarihsiz), s. 1278.

[416] Bk. Ahmet Hamdi Başar, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, İstanbul 1945.

[417] İrfan Ünver Nasrattınoğlu, "Türk Kooperatifçiliğinin Temeltaşı Uzgören'le Sohbet", **Karınca Kooperatif Postası**, S 542, 1982, s. 11-13.

[418] Ahmet Özçelik, "Uzgören Tüketim Kooperatifi", **Karınca**, Y 58, S 662, Şubat 1992, s. 13.

teşebbüsün başarılı olabilmesi için sermaye hâkimiyetinin şart olmadığını kooperatiflerin kanıtladığını belirtmiştir. G. Kessler'in kredi ve satış kooperatifleri dışında da bir kanun gerektiği görüşünü Uzgören de paylaşmaktadır.

2.4. İkinci Dünya Savaşı Yılları ve Sonrasında Kooperatif Hareket ve Gelişimi

1940'lı yıllarda İkinci Dünya Savaşı'nın ağır koşulları, Türkiye ekonomisini olumsuz yönde etkilemişti. Nüfusun %80'ini oluşturan köylü gerek ordunun gerekse şehirlerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra köylünün savaş içinde çektiği sıkıntıların bilincinde olan devlet, köylüyü toprak sahibi yapmak için Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu çıkardı. Bu kanun amacından saptırılmış, büyük toprak sahiplerini hiç etkilememiştir. Bu kanunun amacı, toprağı olmayan veya yetmeyen çiftçi aileleriyle, kanunun topraklandırılmalarını kabul ettiği diğer kişileri, aileleriyle birlikte geçimlerini sağlayacak ve işgüçlerini değerlendirecek toprağa sahip kılmak; yeterli toprağı olsa da kredi vermek ve toprakların sürekli işlemesini sağlamak olarak belirtilmektedir.[419] Bu kanun, 1945-1973 yılları arasında yürürlükte kalmıştır. Yürürlükte kaldığı yıllarda tarımda kurumsal yapıyı değiştirecek önemli gelişmeler olamamıştır.

Köy, kasaba ve şehirlerde yaşayan bütün vatandaşlar, daha iyi yaşamak için kooperatifleşmek mecburiyetindeydi. Her köyde cami ve okul gibi halkın himayesine sığınmış bir kooperatifin kurulması gerekmektedir. Köy Enstitülerinde son sınıflar için kooperatifçilik derslerinin öngörülmesi toplum kalkınmasının örgütsel boyutunda en etkin kuruluş olarak kooperatiflerin görülmesinden kaynaklanmaktadır. Enstitülerde birer kooperatif kurulması ve köy ilkokullarının çevresindeki halka da açık olması, kooperatifin yönetiminde öğretmenlerin yanında öğrencilerin ve halktan üyelerin de yer almasını sağlıyordu. 4274 sayılı Kanun'un 62. maddesi hükmü gereğince her köy enstitüsünde birer kooperatif kurulmuştur.[420] Akçadağ, Pazaören vb. Enstitülerde köylüler kurulmuş olan kooperatife ortak edilmiş ve II. Dünya Savaşı'nın kıtlık yıllarında köylüler birtakım ihtiyaçlarını ucuz olarak Köy Enstitülerindeki kooperatiflerden karşılamışlardır. Bu kooperatifler köylerde giderek artmış, köylüler de ortak yapılmış ve ihtiyaçlar topluca karşılanınca toplumsallaşma açısından önemli adımlar atılmıştır.

1940 yılında Ankara Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesinde açılan kurs, kooperatifçilik eğitimi ve öğretimi açısından önemli adımlardandır.

[419] Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, Der Yayınları, İstanbul 1983, s. 549-555.

[420] İsmail Hakkı Tonguç, **Öğretmen Ansiklopedisi ve Pedagoji Sözlüğü**, İstanbul 1950, s. 34.

Kooperatifçilik kursları, Ankara'da açıldıktan sonra diğer şehirlerde de hızla yayılmaya başlamıştır. İstanbul'da 1945 yılında bir kooperatifçilik kursu açılacağı konusuyla ilgili haberler basında yer almış ve bu kursla ilgili olarak, kimler tarafından idare edileceği hakkındaki tartışmalar da basına yansımıştır.[421] Kursların dışında İlk ve Ortaokullara, Liselere ve Öğretmen Okullarına Mahsus Okul Kooperatifleri Yasası da çıkarılmıştır. Yapılan açıklamalara göre bütün Avrupa ve Balkan yasaları incelenerek ihtiyaçlara uygun bir tarzda yapılmış modern bir yasadır. Bu yasada kooperatiflerde esas olan iş beraberliği, yardımlaşma ve faydaların ortaklara dağıtılması, kredi, istihsal ve istihlâk şekilleri bulunmakta ve yasanın içermiş olduğu hükümler, memleketin çeşitli bölgelerine göre ziraat, istihsal ve istihlâk kooperatiflerinin her türlüsünün kuruluş ve işlemesini uygun görmektedir.[422]

1947 yılı öğretim programında, Zirai İşletme ve Kooperatifçilik Bilgisi dersinin yerine Kooperatifçilik ve Kooperatif Sayışması adı ile yeni bir ders konulmuştur. Köy Enstitülerinde kurulan kooperatif kolunun amacı, öğrencilerin mezun oldukları zaman görev aldıkları köylerde de kooperatif kurabilmelerini sağlamaktı. Kooperatif faaliyetleri için enstitülerde ayrı bir oda olması kooperatifin eğitim amacına uygun olması açısından önem taşımaktadır. Zirai işletme ve kooperatifçilik derslerinin konması ile öğrencilerin uygulamalı eğitimle gittikleri köyler için staj yapmaları amaçlanmış, kooperatifler köylülerin de öğrencilerle birlikte kazanç sağladığı çalışmalar olarak görülmüştür.

Kooperatifçiliğe "uykudan uyandırılacak bir dava" gözüyle bakan Yeni Asır gazetesinde kooperatifçilikle ilgili yazılar paylaşan gazeteci Mutlu Tuncer, zirai kredinin ihtiyaçları karşılaması, ucuz olması, hesaplı verilmesi ve yerine göre harcanması gerektiği üzerinde durmaktadır. Krediyi ucuzlatmak, dağıtmak, nereye harcandığını kontrol etmek ve çiftçinin ayağına götürmek gibi amaçlarla kurulmuş olan kredi kooperatiflerinin, çiftçiye karşı Ziraat Bankası için tahsilat sandığı durumuna düşürüldükleri için bu görevlerden hiçbirini yapmadığı yorumunda bulunmuştur.[423] Kooperatifçiliği teşvik etmeye yönelik hareketlerin başında yasal düzenlemeler gelmektedir. Yasal düzenlemelerin dışında kooperatifçilik hareketinin ve düşüncesinin gelişimini etkileyecek raporların hazırlanıp sunulması da bu dönemde alınan tedbirler açısından önemlidir. Türk Ticaret Kanunu'nun 1926 yılında ayrıca Tarım Kredi ve Satış Kooperatifleri

[421] Ahmed Halil, "İktisadi Bahisler-Kooperatifçilik Kursu Açılırken Düşünceler", **Cumhuriyet**, 25 Eylül 1945; Kocabaş, **age.**, s. 208.

[422] Kocabaş, **age.**, s. 208-209.

[423] Mutlu Tuncer, "Milli Kalkınma- Kooperatifçilikte Gerçek İmkânlar Bulabilir", **Yeni Asır**, 13 Ocak 1945; Kocabaş, **age.**, s. 219.

Kanunu'nun 1935 yılında yürürlüğe girmesinden sonra, yeni bir kooperatif kanununun çıkarılmasıyla ilgili olarak, hukukçular, kooperatifçi yazarlar, yabancı uzmanlar tarafından çeşitli projeler üretilmiştir. Kooperatif kanununda yeni bir düzenleme yapılırken çeşitli kanun tekliflerinin ileri sürüldüğü görülmüştür.

Kooperatifçilik hakkındaki kanunların incelenmesi, gerekli değişikliklerin yapılması ve gerekirse bir kanun projesinin hazırlanması konusunda, çeşitli ülkelerdeki kooperatif hareket hakkında bilgisi bulunan bir uzmanın gönderilmesinin istendiği, 28.10.1949 tarihli Dışişleri Bakanlığına gelen bir mektupta belirtilmiştir. Maurice Colombain, Beynelmilel Büronun görevlendirmesiyle 11.01.1950 tarihinde Ankara'ya gelmiştir. Teşkilatlandırma ve Küçük Sanatlar Umum Müdürü Vedat Bayru tarafından karşılanmıştır. Adana, Yenice, Tarsus, Osmaniye, Gaziantep, İzmir, Ödemiş, Söke, Ortaklar, Ereğli, İncirliova, Koçarlı, Karacasu, Aydın, Bursa, Kestel, Gemlik, İstanbul, Yalova ve Pendik'e incelemeler yapmak için gitmiştir. Türk kooperatifçiliğini değerlendirirken kooperatiflerin içinde bu hareketi geliştirebilecek yetenekte tecrübeli kimselerin olduğunu belirtmiş ve ayrıca, görmüş olduğu hataları da bütün açıklığıyla göstermeye çalışmıştır. Bu hataların nedenlerinin yasalara, kooperatif fikrinin tam anlamıyla yansıtılamamasından kaynaklandığından ve çok geç olmadan hataların düzeltilmesi için gereken çabanın gösterilmesinin zorunluluğundan söz etmektedir.[424] Colombain'in sunmuş olduğu rapor ve projenin, diğer projeler üzerine etkisi ve katkısı da olmuştur. Eğitim konusunda yapılması gerekenleri sıralayan Colombain, kooperatifçiliğin ülkenin her yerinde kök salması ve canlı olması gerekiyorsa eğitimciler tarafından, çeşitli prensiplerle beslenmesi ve desteklenmesinin gerekliliği üzerinde durmaktadır. Kooperatif harekette propagandanın kadınlar, köy öğretmenleri tarafından yapılmasının gerekliliğinden ve konferanslar, kurslar düzenlenerek eğitim ve öğretimin yaygınlaştırılmasının öneminden söz etmektedir. Colombain'in 1950 yılında sunmuş olduğu raporda, acil olarak yapılması gereken, kooperatif fikrinin kanunlarda tam olarak ve gerçek anlamıyla yerleştirilmesidir. Ona göre, kooperatif hareket, gerçek sahibi olan kooperatifçilerin eline bırakılmalıdır. Bu yıllarda, bir kanun tasarısının Meclise sunulması özellikle basında yankı uyandırmıştır.[425]

Colombain'in sunmuş olduğu projeden sonra, İktisat ve Ticaret Vekâletinin Türk Ekonomi Kurumu ile birlikte kooperatifçilik kongrelerinde alınan kararlara göre hazırlamış olduğu Kooperatifler Kanunu Layihası, 1954 yılında Meclise

[424] M. Colombain, **Türkiye Kooperatifleri Hakkında Rapor ve Kanun Tasarısı**, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Yayınları, Ankara 1950, s. 3-6.

[425] Kocabaş, **age.**, s. 225.

sunulmuştur. On fasıl ve 94 maddeden oluşan bu tasarı, memleketteki istihsal, istihlâk, inşaat kooperatiflerinin gelişmesine büyük yararı olacak hükümleri içermektedir. Tasarıda yer alan hükümler gereğince birden fazla kooperatifin katılımıyla, kooperatif birlikleri oluşturabileceklerine dair maddeler de yer almaktadır. Tarım kredi ve tarım satış kooperatiflerinde yaşanan değişme ve gelişmenin yanında, tarım dışı kooperatiflerden Esnaf Kefalet Kooperatiflerinin 1951 yılında kurulması ve 1954 yılında da bir üst örgüt etrafında toplanmaları, önemli bir gelişmedir. 1969 yılında çıkarılan Kooperatifler Kanunu'na kadar, 1956 yılında değiştirilen Türk Ticaret Kanunu'nun kooperatiflerle ilgili hükümleri yürürlükte kalmıştır. 1960 yılı ve sonrasında da kooperatifçilikte bir hareketlenme yaşanmıştır.

1961 Anayasası'nda kooperatifçiliğe yer verilmesi, daha sonraki yıllarda bu hareketin gelişmesi açısından önem taşımaktadır. Kalkınma planı ve programlarında kooperatifçiliğin hukuksal bir ortam bulması, çeşitli kooperatiflerin kurulması, kooperatifçilik konularının değişik yerlerde gündeme gelmesi, kooperatifçiliğe karşı gösterilen eğilimlerin olumlu yönlerde olduğunu kanıtlamaktadır. Kooperatiflerin sosyal ve ekonomik kalkınmaya olan etkisi yönünden devlet kooperatif ilişkileri incelendiğinde, kooperatifçiliğin tanıtılması yanlış anlamaya meydan vermemesi bakımından önem taşımaktadır. Yine 1961 Anayasası'nda geçen, "Kooperatifçiliğin gelişmesi, daha iyiye ve daha güzele gitmesi eğitime bağlıdır. Devlet toplumun ve kooperatif yöneticileri ile ortakların eğitimini sağlamalı ve bu çeşit faaliyetlere önem vermelidir." hükmü de dikkat çekicidir. Kooperatiflerin kuruluş ve işleyişleri bakımından denetimi zorunlu olmaktadır. Kooperatiflerin denetimi kendi örgütleri tarafından yapılmakla birlikte, kamu teşkilâtı da kooperatifçilik ruhunu zedelemeyecek şekilde kooperatiflerin denetimine katılmalıdır.[426] Diğer bir hüküm, üretimin arttırılması, üretim girdilerinin kolay ve ucuz elde edilmesi, üretim pazarlaması yönünden örgütlemede devletten ilgi görmesi ile alakalıdır. Devlet, bu hükümlerde de belirtildiği gibi kooperatifçilik ilkelerini zedelemeyecek şekilde kooperatiflere maddi ve manevi yardımlarda bulunmalıdır. 1961 Anayasası'nda kooperatiflerle devlet arasındaki ilişkide devleti, kooperatif hareketin gelişmesinden sorumlu kılan temel bir hükmün yer aldığı bilinmektedir. Yeni anayasanın ışığı altında partilerin hemen hepsinin kendi sosyal ve ekonomik görüş açısından, seçim beyannamelerinde ve programlarında kooperatifçiliğe değişik ölçülerde de olsa yer vermeleri oldukça anlamlıdır. Satış ve kredi kooperatiflerinin geliştirilerek Türk köylüsünün ve üreticinin teşkilatlandırılmasına hız verileceği üzerinde de durulmaktadır.

[426] **Gelişmekte Olan Ülkelerde Kooperatifler ve Türk Tecrübesi**, TKK Yayınları, Ankara 1971, s. 46.

Köy kalkınmasında ilerlemenin sağlanması amacıyla, eğitim ve ekonomi alanında faaliyetler hızlı bir şekilde sürdürülmüştür. Almanya başta olmak üzere pek çok ülke, 1961 yılından itibaren ilk olarak sistemli bir şekilde Türkiye'den işçi almaya başlamıştır. Almanya'dan sonra Avusturya, Belçika, Fransa, Hollanda, İsviçre, İngiltere ve Somali gibi ülkeler de Türkiye'den işçi alımında bulunmuşlardır. 1961 yılında başlamış olan bu sevkiyat, 1965-1966 yılı sonlarına gelindiğinde 190.000'e ulaşmıştır. Memleketimizden yabancı ülkelere iş gücü sevkinin yapılmasıyla işsizlik azalmakta, döviz artışı olmakta, işçilerin mesleki eğitim görmeleri sağlanmakta, köy kalkınmasında önderlik edecek köy liderleri yetiştirilmektedir. Kooperatifçilerin eğitilmesi için Kooperatifçilik Dairesi, Köy İşleri Bakanlığı tarafından kurulmuştur. Yurt dışında çalışacak işçilerimizin seçilmesi, yabancı ülkelere gönderilmesi, yerleşmesi, teşkilatlanması, zararlı etkilerden korunması, millî çıkarlarımız yararına kendilerinden nasıl yararlanılacağı konularını inceleyip gerekli teklifleri yapmak ve tedbirleri almak üzere Çalışma Bakanlığının başkanlığında bir kurul oluşturulmuştur. 52 yerden başvuru yapılmasına karşılık, çalışmaları beğenilen 12 kooperatif seçilmiştir. Bu 12 kooperatiften biri de Urla-Bademler köyü kooperatifidir. 28 Aralık 1962 tarihinde kooperatifin defterleri, Noter'e tasdik ettirilmiş ve *Bademler Köyü Zirai İstihsal ve Satış Kooperatifi* adı ile tescil edilmiştir.[427]

1969 yılında çıkarılan 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu, bazı eksiklikleri ve yanlışlıkları olmasına rağmen, kooperatiflerin gelişmesine yardımcı ve yararlı olması bakımından, yenilikler getirmesi nedeniyle yeni bir dönem açmıştır. Kooperatifler Kanunu'nun en önemli özelliklerinden biri de bağımsız bir ana kanun niteliğinde olmasıdır. Köy kalkınma kooperatifleri, orman köyleri kalkınma kooperatifleri, çay kooperatifleri, balıkçılık kooperatifleri, toprak-su kooperatifleri, pancar istihsal ve satış kooperatifleri, hayvan üreticileri pazarlama ve tedarik kooperatifleri, toprak ve tarım reformu kooperatifleri, elektrik üretim kooperatifleri, esnaf kefalet kooperatifleri, tüketim kooperatifleri, nakliye kooperatifleri, temin ve tevzi kooperatifleri, istihsal ve satış kooperatifleri, küçük sanat kooperatifleri, yardım kooperatifleri, yapı kooperatifleri, sigorta kooperatifleri bu yasaya göre kurulan kooperatiflerdir.[428] 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu ve 2836 Sayılı Kanun'un yerini alan, 1972 yılında çıkarılan 1581 Sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu ile kredi kooperatifleri, önce bölge birlikleri ve daha sonra merkez birliği bünyesinde toplanmıştır. 1581 sayılı Kanun'un, Tarım Kredi Kooperatiflerine bölgesel

[427] Ayrıntılı bilgi için bk. Zeynel Kozanoğlu, **Mahmut Türkmenoğlu ve Bademler Kooperatifi**, Meltem Ofset, İzmir 1995, s. 327.

[428] Kocabaş, **age.**, s. 251.

düzeyde büyük işletmeler kurma olanağını sağlaması önemlidir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı içerisinde 1163 ve 1581 sayılı Kanunlardan yararlanan kooperatifler, üst düzeyde örgütlenmişlerdir. Bu kanuna göre, tarımsal amaçlı kooperatifler üç tane merkez birliği kurmuşlardır. Bu birlikler; Köy Koop, Hür Koop, Panko Birliktir. Köy-Koop hareketi, kooperatifçilik tarihimiz açısından önemli bir aşama olarak kabul edilmektedir.[429]

1950 yılına gelinceye kadar kooperatif düşüncede yaşanan hızlı gelişim, daha sonraki yıllarda kanunlarda ve planlarda kendini göstermeye başlamıştır. Kalkınma planlarında kooperatifçilik hareketine yer verildiği Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaşanan o hızlı gelişimin bu yıllarda daha az yaşandığı görülmektedir. 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu'nun çıkarılması ile hukuksal varlığı Ticaret Yasası'ndaki ortaklıklarla ilgili hükümlere göre sürdürülen kooperatifler, kooperatifçilikte önemli bir yeri olan üst örgütlenmeyle güçlenmeye başlamışlardır. Ayrıca "üretimi insan ihtiyaçlarına" göre planlayan işletmelere, yani "kooperatif girişimlere" ekonomi politikaları içinde daha fazla yer verilmelidir. Kooperatifler "üçüncü bir sektör" olarak her zaman hak ettiği yeri almalıdır. Cumhuriyet yıllarında yaşanan atılım, günümüzde de gereken önem ve değer verilerek sağlanmalıdır.

[429] Rahmetli Hocam Prof. Dr. Ayhan Çıkın'la yapmış olduğum görüşmede, Köy-Koop hareketi ile ilgili olarak yaptığı açıklamada kooperatifçilik hareketinde liderliğin öneminden söz etmişti. Kooperatif hareketin liderleri olarak gördüğü isimleri şu şekilde sıralayabiliriz: Mahmut Türkmenoğlu Bademler Köyü Kooperatifi, Ahmet Altun Samsun Milletvekili, Nedim Tarhan Adana, Erdoğan Konturak Kırklareli, Nurettin Almasulu Malatya, Çağatay Özcan Kokulu, Mustafa Başer Köy-Koop, Cevdet Kocaman, Ata Ünver. Bu isimler, kendi köylerinin liderleri olmuşlardır. Kocabaş, **age.**, s. 257.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İSMET İNÖNÜ DÖNEMİ TARIM POLİTİKASI (1938-1950)

Arzu Varlı Binagul*, Murat Koraltürk**

1. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA TARIM POLİTİKASI

1.1. Tarımsal Üretimi Etkileyen Koşullar

Türkiye'nin bütün baskılara rağmen İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalma iradesi büyük bir başarı olarak gösterilir. Bunda söz konusu dönemde İsmet İnönü'nün liderliğinde ülkeyi yöneten asker-sivil bürokrasinin savaşa dair acı hatıraları hâlâ hafızalarında canlı tutuyor olmalarının rolü olsa gerek. Bu etkenin yanı sıra Türkiye'nin savaşa girmemesinde, savaşan taraflarla yürütülen diplomasinin de önemli payı olduğu söylenebilir.[430] Ancak savaşa girmemiş olmak, özellikle ekonomide Türkiye'nin savaşın etkisini derin hissetmediği anlamına gelmez. Savaş nedeniyle olağan zamanlardakinden daha çok kişinin silahaltına alınması nedeniyle özellikle tarımda ortaya çıkan iş gücü açığı ve ithalatta yaşanan sorunlardan birçok sektör olumsuz etkilenir.

Eğitim kurumlarından, tohum ıslah istasyonlarına, mekanizasyon girişimlerinden numune çiftliklerine kadar ilk adımları 19. yüzyılda atılan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren hız kazanan tarımda modernizasyon girişimlerine rağmen, İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de tarım hâlâ büyük oranda ilkel denecek yöntem ve araçlarla yapılmaktadır.

Sanayi Devrimi'ni izleyen 19. yüzyılda ticari tarıma yönelik üretimin arttığı Batı Anadolu ve Çukurova gibi yerlerin dışında, tarımda küçük üreticilik ve geçimlik ölçekte üretim yaygındır. Daha çok sermaye gerektiren traktör ve diğer tarım aletlerini kullanamayan küçük üreticiler tarımsal faaliyetlerini büyük ölçüde yoğun emek ile gerçekleştirirler. Hâl böyle olunca savaş nedeniyle silahaltına alınanların önemli oranda tarımda istihdam edilen iş gücünden olmaları ve savaş koşullarında bakımı zorlaşan çift hayvanı miktarının da azalması daha az arazinin ekilmesi ve daha az ürün elde edilmesi anlamına gelir.

---

* Dr. Öğretim Üyesi, Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi, arzu.varli@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6586-7527.

** Dr. Öğretim Üyesi, Marmara Üniversitesi İktisat Fakültesi, mkoralturk@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7454-310X.

[430] Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Selim Deringil, **Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994; İlhan Tekeli vd., **Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, C 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2013. Ayrıca Savaş yıllarında Türkiye tarihi için bk. Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)**, C 1-2, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Bu koşulların belirleyici olduğu savaş yıllarında ekilen toprakların yaklaşık yüzde 90'ı ve üretim miktarı olarak da toplam üretimin yüzde 86'sı buğday ve arpa başta olmak üzere mısır, çavdar, yulaf, pirinç ve darı gibi ürünlerden oluştuğu, insanların ve hayvanların temel besini olan hububat üretiminin başta geldiği söylenebilir.[431]

Emek arzında yaşanan sorunların yanı sıra üretimin miktarı ve verimliliği üzerinde etkili olan gübre ve ilaç kullanımının yaygın olmaması ve mevsim koşullarının yani yağış miktarının da belirleyici rolü olduğunu ifade etmek gerekir. Özellikle sonbaharda ekinlerin yeterince yağış almaması çimlenmeyi geciktirmekte, ilkbaharda ise yağış az olduğunda üretim düşmektedir. İklime ilişkin bir diğer tehlike don olayıdır. İkinci Dünya Savaşı'nda silahaltına alınan nüfusun artmış olmasına karşın yani azalan iş gücüne rağmen, bazı yıllarda ekilen arazi miktarının büyümesinin köylerde yaşamayı sürdüren çoğu kadın, çocuk ve yaşlıdan oluşan nüfusun iş birliği yaparak çalışmasının bir sonucu şeklinde yorumlanır.[432]

1.2. Millî Korunma Kanunu ve Tarım Sektörü

Tarımsal üretimin yukarıda özetlenen koşullar çerçevesinde gerçekleştiği İkinci Dünya Savaşı yıllarında, Hükûmetler ekonomiyi "Millî Korunma Kanunu" (MKK) ve bu kanunun çerçevesini oluşturduğu bir mevzuatla yönetirler. Sıkı, hatta sert önlemler olarak nitelendirilebilecek hükümleri içeren MKK'nin hangi ihtiyaçlardan doğduğuna bakmak gerekir.

Türkiye, savaşa girmemesine rağmen özellikle ekonomide savaşın etkisini oldukça derin hisseder. Halkın gündelik hayatında özellikle beslenme ve ısınma ihtiyaçlarının giderilmesinde, yani gıda maddeleri ve yakacak temininde sorunlar yaşanır. Yeterince beslenemeyen nüfusun örneğin çocukların sağlığı risk altına girer. Nüfusu sıcak savaş değil, savaşın neden olduğu yetersiz beslenme, sağlık ve hijyen koşulları tehdit eder boyuta gelir. Özellikle beslenmenin, daha doğrusu yeterli ölçüde beslenememenin insanların sağlığını tehdit etmesinde ise başta hububat olmak üzere tarımsal üretimin ihtiyaçları karşılamak bakımından yetersiz kalması rol oynar.

Savunma harcamaları artarken üretim ve ithalatın gerilemesi ile ilgili iktisadi darlık ve savaşın tetiklediği enflasyonun etkisi altında geniş halk kitlelerinin geçimleri daha da zorlaşır. Hem bu kesimlerin hoşnutsuzluklarını gidermek hem ordunun iaşesinin önceliği vardır. Bu amaçla savaşa girmeyen bir

---

[431] İlhan Tekeli, Selim İlkin, **İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, C 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 236. Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 202-203.

[432] Tekeli, İlkin, **age.**, s. 258-259.

ülke olarak Türkiye, savaş ekonomisi araç ve uygulamalarından yararlanır. Türkiye'de İkinci Dünya Savaşı yıllarında Hükûmetlerin ekonomiyi yönetirken kullandığı politika araçlarının başında ise MKK gelir.[433]

MKK'nin hangi ihtiyaçlardan doğduğunu biraz daha açmakta yarar vardır. Bu ihtiyaçlardan biri tüketimi üretim imkânlarına uyumlu hale getirmek, bunun için tüketim mallarının dağıtımını yeniden düzenlemek; bunu yaparken hem tüketimi kısmak hem öncelikle ordunun iaşe ihtiyaçlarını gidermek gerekir. Diğeri ise tüketimi olabildiğince karşılayabilmek için zorla çalıştırma ve üretim araç-gereçlerine ve ürünlere el koyma gibi yöntemlerden de yararlanarak üretimi artırmak ve düzenlemektir. MKK, Hükûmete bu imkânları verir.

MKK'ye göre Hükûmet gerektiğinde tarımda çalışabilir herkesi, kendi işini aksatmamak koşuluyla yaşadığı yerin en fazla 15 kilometre uzağında bulunan resmî ve özel tarım işletmelerinde uygun ücretle çalıştırabilir. Aynı bölgede kişilere ait olan ve mutlak gerekli olmayan her türlü tarım araçlarını kiralayabilir. Kadınlar, yalnızca yaşadıkları köy, kasaba ve şehir sınırları içinde çalıştırılabilir (Madde 37). Hükûmet gerekli gördüğü yerlerde neyin üretilebileceğine karar verebilir (Madde 38) ve ekilmeyen beş yüz hektardan büyük araziyi kiraya verebilir (Madde 39). Hükûmet, tarıma elverişli sekiz hektar ve üstünde miktarda olan arazi sahiplerini, arazilerinin yarısına kadar hububat ekmeye veya ektirmeye zorunlu kılabilir. Bu zorunluluk toprak sahibinin sahip olduğu çift hayvanı miktarına ve her çift hayvanı için de dört hektar üzerinden hesaplanır. Her traktör, durumuna göre 15-30 çift hayvana denk görülür (Madde 40). Ekilen her dört hektar toprak için bir çift öküz Millî Müdafaa mükellefiyetinden istisna edilir (Madde 41). Hükûmet, her türlü tarım aletlerini, makinelerini ve araçlarını, tarım ilaçları ve tohumlarını gerektiği takdirde ücretsiz veya ödünç verebilir, kiralayabilir. Çiftçiye destek olmak üzere gerektiği halde borç para verebilir (Madde 42)[434]. Bu maddelerden de anlaşılacağı gibi MKK ile devlet üretimi artırmak için tarımsal faaliyetlere müdahale etmeyi sağlayacak yetkilerle donanır.

1.3. Üretimi Artırmak için Atılan Adımlar

Devlet, savaş yıllarında öncelikli olarak orduyu ve ardından kentli nüfusu beslemek için MKK ile sahip olduğu yetkilerin yanı sıra, çiftçilerin ihtiyaçlarının giderilmesine destek olmak ve hatta ekilmeyen hazine arazileri ve devlet çiftliklerini devreye sokarak üretimi artırmaya çaba gösterir. Bu bağlamda, Türkiye ekonomisinde ve tarım sektöründe savaştan sonraki yıllarda da önemli rol oynamaya devam eden bazı kurumlar faaliyete geçer. Bu kurumlar

[433] Milli Korunma Kanunu için bk. Tekeli, **age.**, s. 83 vd.

[434] Kanunun tam metni için bk. **Resmî Gazete**, 26 Ocak 1940, S 4417, Kanun No: 3780, s. 13215.

arasında anılması gerekenlerden biri savaş başlamadan önce 1937'de kurulan Zirai Kombinalar İdaresi ve çalışmalarıdır.[435] Zirai Kombinalar aracılığıyla savaş yıllarında devlet, tarımsal üretimi artırmak için özellikle hububat tarımında çiftçinin üretim faaliyetlerinin çeşitli aşamalarında yani nadas, ekim, hasat ve harman zamanlarında ihtiyaç duyduğu araç-gereç, gübre ve zararlılarla mücadele için ilaç yardımında bulunmaya başlar. İaşe sorununun büyümesi karşısında ise boş hazine arazilerinin ekimiyle bu sorunun çözümüne katkı sağlanmaya çalışılır. Öte yandan, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1937'de hazineye bıraktığı çiftlikler, 1938'de kurulan Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu tarafından işletilmeye başlanır. Savaş süresince 13 çiftlikte toplam 1 milyon 600 bin dönümden fazla toprak ekilerek elde edilen on binlerce ton hububatla iaşe sorunun aşılmasına destek olunur.[436] 1943'te ise her türlü tarım alet, makine, araç ve malzemesini, suni gübreleri, tarım ilâç maddelerini, tohumlukları iç ve dış piyasalardan tedarik, temin etmek ve bunları üretip satmak üzere Zirai Donatım Kurumu kurulur.[437]

1.4. Toprak Mahsulleri Ofisinin Kuruluşu

Savaş yıllarında devletin tarıma müdahale amacıyla kullandığı iktisat politikası araçlarından bir diğeri Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO)'dir. Daha TMO kurulmadan önce, 1920'lerin ikinci yarısında uluslararası piyasalarda tarım ürünleri fiyatlarının sert düşüşü ile yaşanan krizden, bir tarım ürünleri üreticisi olan ve ihracatının çok büyük bir bölümü de tarım ürünlerinden oluşan Türkiye'de hububat, özellikle temel gıda maddesi olan buğdayın üretimini güvenceye almak için 1932'de Ziraat Bankasına devlet adına çiftçiden buğdayı satın alma görevi verilir. Piyasaya en büyük alıcı olarak devletin girmesiyle fiyatların piyasada belirlenmesinin ve böylece küçük çiftçinin korunarak üretimin devamlılığını sağlamak amaçlanır. Bunun maliyeti yani söz konusu sübvansiyonun Ziraat Bankasının bilançosuna yansıyan zararı ise hazinenin karşılaması söz konusu olur. Ziraat Bankası bünyesinde bu alım işiyle uğraşan bir bölüm kurulmakla birlikte gerek artan iş yükü gerek satın alınan buğdayın depolanması için silo ve diğer tesislere duyulan ihtiyacın giderilmesinde

[435] Tekeli, İlkin, **age.**, s. 238 vd. Ayrıca bk. Nadir Yurtoğlu, "II. Dünya Savaşı Dönemi ve Sonrasında Zirai Kombinalar Tarihi Hakkında Bir İnceleme (1937-1949)", **History Studies Dergisi**, C 10, S 4, Samsun 2018, s. 219-242.

[436] Yurtoğlu, agm., s. 219. Bu iki kurum, 1949'da Devlet Üretme Çiftlikleri çatısı altında birleşirler. Ayrıca bk. Nadir Yurtoğlu, "Türkiye'de Kırsal Kesimin Kalkınmasında Önemli Bir Model: Devlet Üretme Çiftlikleri (1949-1960)", **Tarih Okulu Dergisi**, S 34, 2018, s. 587-632.

[437] Nadir Yurtoğlu, "Cumhuriyet Dönemi Ziraatte Makineleşme Sürecinde Türkiye Zirai Donatım Kurumunun (TZDK) Yeri ve Önemi (1943-1960)", **Tarih Okulu Dergisi**, S 29, 2017, s. 277-312.

karşılaşılan güçlükler yüzünden 1938 yılında çiftçiden buğday satın alma başta olmak üzere bütün bu operasyonu yönetmek üzere TMO kurulur.[438]

TMO, hububat fiyatlarının çiftçinin aleyhine olacak seviyede düşmesine karşı Hükûmetçe belirlenecek bir fiyattan satın almak, hububat fiyatlarının tüketicinin aleyhine olacak seviyede yükselmesine engel olmak amacıyla da buğday satmak için kurulur. İhtiyaç halinde yurt dışından hububat ithalatı yapma yetkisine de sahip olan TMO, hububat fiyatlarının uluslararası piyasalardaki seyrini izlemekle de yükümlü kılınır. Bunlara ilave olarak TMO hububatı temizleme, ilaçlama ve ayırma işleri yapmak, ambarlar ve silolar inşa etmek görevlerini de üstlenir. İhtiyaç halinde gerekli görülen yerlerde un ve ekmek fabrikaları kurulması, devletin uyuşturucu maddeler üzerindeki tekelinin idaresi de TMO'nun görevleri arasında yer alır.

Savaş yıllarında TMO, hububat politikasını Hükûmetlerin tercihlerine uygun olarak yürütür. Buna göre Temmuz 1942'ye kadar Refik Saydam'ın başbakanlığındaki Hükûmet döneminde çiftçi, elindeki bütün ürünü TMO'ya satmak zorundadır.[439] Bu zorunluluğu el koyma olarak da nitelemek mümkündür. Hükûmet böylece tek alıcı olarak topladığı hububatı tüketiciyi de koruyacak bir fiyattan piyasaya sürmeyi amaçlasa da uygulama tam da böyle olmaz. TMO'nun piyasa fiyatının altında bir fiyattan mahsule el koymak isteği karşısında özellikle siyasi gücü olan büyük çiftçiler ürünlerinin bir kısmını piyasaya karaborsadan satılmak üzere sürerler. Böylece küçük üretici bu süreçte zarar görürken büyük üretici savaşın yarattığı krizi fırsata çevirmiş olur. Ayrıca üretilen hububatın tamamı TMO tarafından devlet adına satın alınamadığından iaşe sorunu da derinleşir. Refik Saydam'ın vefatından sonra Şükrü Saraçoğlu'nun kurduğu Hükûmet bu uygulamada revizyona gider. Buna göre çiftçi ürününün yüzde 25'ini devlete satmaya zorunlu kılınır.[440] Böylece geri kalan ürünün piyasada satılmak üzere ortaya çıkacağı ve fiyat artışlarının da frenleneceği beklentisi doğsa da sonuç böyle olmaz. Küçük çiftçi daha da yoksullaşırken büyük çiftçinin sermaye birikimi artar. İaşe sorunu hâlâ çözüm beklemektedir. Yüzde 25 uygulamasından da vazgeçilir.

Saraçoğlu Hükûmetinin başvurduğu bir diğer yeni araç ise geçmişi hatırlatır niteliktedir. 1943'te uygulamaya giren Toprak Mahsulleri Vergisi'nin, hububat ve baklagillerden yüzde 8, diğer ürünlerden yüzde 12 oranında aynî olarak

[438] Toprak Mahsulleri Ofisi'nin kapsamlı tarihi için bk. Seyfi Yıldırım, **Toprak Mahsulleri Ofisi Tarihçesi (1936-2018)**, Toprak Mahsulleri Ofisi Yayını, Ankara 2019.

[439] Kanunun tam metni için bk. **Resmî Gazete**, 13 Temmuz 1938, S 4837, Kanun No: 3491, s. 10250-10252.

[440] Kanunun tam metni için bk. **Resmî Gazete**, 1 Ağustos 1942, S 5173, s. 3433-3437.

tahsili öngörülür.[441] 1944'te bu oran bütün ürünler için yüzde 10 olur ve 1946 yılında Toprak Mahsulleri Vergisi kaldırılır.[442]

2. ÇOK PARTİLİ SİYASAL SİSTEME GEÇİŞ ve TARIM POLİTİKASI

2.1. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

Savaş yılları Türkiye'de ticaret burjuvazisinin ve piyasaya dönük büyük toprak sahiplerinin aşırı güçlendiği ve zenginleştiği bir dönemdir.[443] Bu yıllarda izlenen ve ana hatları yukarıda çizilen tarım politikasından küçük çiftçiler oldukça olumsuz etkilenir ve iktidar bu kesimi deyim yerindeyse yeniden kazanmak ister.[444] Yoksulluğun ve geri kalmışlığın toprak mülkiyetinden kaynaklandığını vurgulayan ve buna göre şekillendiren Hükûmete karşın, aslında yapılan kimi çalışmalar topraksızlığın ve bundan kaynaklandığı düşünülen yoksulluğun aslında tarım sektörü açısından dikkate alınacak bir durum olmadığını ortaya koyar.[445] Bu tartışmalar arasında hemen savaş ertesi gündeme gelen toprak reformu girişiminin, savaş öncesi hatta Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren gündeme gelen ve tartışılan bir konu olduğu söylenebilir.

Türkiye'de toprak reformu tartışmaları sadece toprağın mülkiyetinin yeniden dağıtılması bağlamında değil siyasi tercihlerin de etkisiyle gerçekleştirilmeye çalışılır. Bu yüzden toprak reformu ile ilgili kanunlar İskân Kanunu ile birlikte anılır. Hükûmet, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çalışmalarını 1937 yılında başlatır ancak bu çalışmalar son şeklini 1945 yılında alır.

Osmanlı Devleti'nde 1858 Arazi Kanunnamesi ile toprak mülkiyeti tanımlanır; ancak savaşlar, iskân ve mübadeleler ile de toprak mülkiyeti Cumhuriyet Dönemi'nde tekrar net olmayan bir hal alır.[446] Cumhuriyet'in kurulmasının ardından topraklar miras paylaşımı yoluyla bölünür ve dağılır; bu şekilde toprak sisteminde oluşan tahribatı giderebilmek ve tarımsal üretimi

[441] Kanunun tam metni için bk. **Resmî Gazete**, 7 Haziran 1943, S 5423, Kanun No: 4429, s. 5241-vd.

[442] Kanunun tam metni için bk. **Resmî Gazete**, 26 Ocak 1946, S 6216, Kanun No: 4840, s. 10021-10022.

[443] Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007**, 13. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 95. 1945-1950 Dönemi Türkiye ekonomisi için bk. Cemil Koçak, **Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, C 4, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

[444] Gülden Çamurcuoğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Toprak Reformu ve Millî Burjuvazi Yaratma Çabası", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C 13, S 1-2, Ankara Haziran-Aralık 2009, s. 164.

[445] Çağlar Keyder, "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı", **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 257.

[446] Arzu Varlı, **"**Cumhuriyet Döneminde Devletin Mülkiyete Müdahale Biçimleri İskân Kanunu", **Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Haz. Erdem Ünlen, Cilt 2, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2017, s. 1744

arttırabilmek için yasal düzenlemelere ihtiyaç duyulur.[447] 1937 yılında toprak reformu ile ilgili anayasada yer alan ilgili maddeler üzerinde çalışılmaya başlanır ve bazı maddeler değiştirilir.

Özel mülkiyet ve kamulaştırma konuları 1924 Anayasası'nda net bir şekilde yer alır. 1924 Anayasası'na göre kamulaştırma, kamulaştırılacak toprağın değerinin sahibine peşin olarak ödenmesi şartına bağlıdır. Toprak mülkiyetini garanti altına alan bir diğer düzenleme de 1925 yılında kabul edilmiş olan Kadastro Kanunu'dur. Bu yasa ile vatandaşların toprak sahibi olması veya toprağa dayalı mülkiyet hakkı güvence altına alınır. Hem anayasal hem de kimi yasal düzenlemelerle güvence altına alınmış olan toprak mülkiyeti hakkına ilişkin değişiklikler yapılabilmesi için hukuki değişiklikler yapılması gerekir. Öncelikle kamulaştırmaya ilişkin anayasada yer alan madde değiştirilir, kamulaştırma bedelinin 20 yılda eşit taksitler halinde ödemesi hükmü getirilir.

1937 yılında yapılan anayasa değişikliğinde toprak reformu girişimlerinin çerçevesini çizen şu ilke kabul edilir: "Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanların istimlâk bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti, mahsus kanunlarla tayin olur." Hemen ardından aynı yıl içinde Topraklandırma Kanunu tasarısı hazırlanır ve toprak reformu çalışmaları başlar.

Tasarı, çok sayıda bakanlık temsilcisinden oluşan bir heyet tarafından hazırlanır. Tasarıyı hazırlayan çalışma grubu içinde yer alan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Sekreteri Şükrü Kaya, konu ile ilgili olarak 7 Kasım 1937'de toprak reformu ile göçün önüne geçileceğini, ülkenin ihracatına katkı sağlayacak ve üretim arttıracak büyük çiftliklerin gereğinden fazla bölünmeyeceğini belirtir.

Tasarıda bazı alanlar ortaya çıktıkça eleştirilir. Mülkiyetsiz topraklar konusu eleştirilerin yoğunlaştığı bir konudur. Özellikle tapu kayıtları içinde mülkiyetinin kime ait olduğu belirlenemeyen toprakların mülkiyetinin ispatlanması için tanınan 2 yıllık süre eleştirilir. Yine bu eleştiriden hareketle ortaya çıkan bir diğer eleştiri konusu, toprak mülkiyetinin toprağın sınırından hareketle değil de tapu kayıtlarından hareketle belirlenmesi kararıdır. Bunun özellikle küçük ve orta büyüklükteki toprak sahiplerini olumsuz etkileyeceği, toprak reformu uygulamalarına dönük önemli bir eleştiridir. Özellikle toprağın bölünmesiyle toprakların küçüleceği ve küçük mülkiyet yapılarının ortaya çıkacağı da belirtilir. Yine eleştirilerin çok kuvvetli bir biçimde dile getirildiği bir diğer konu da 17. madde yani "Çiftçi Ocakları" ile ilgili maddedir. Daha sonra toprak reformu kanun tasarısından çıkarılan bu maddede özellikle

[447] Yakup Kepenek, **Türkiye Ekonomisi**, 25. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012, s. 41.

çiftliklerin kamulaştırılması ve çiftçi ocakları uygulamasıyla yeni tip bir mülkiyetin oluşması fikri yoğun eleştirilere maruz kalmış konulardır.

Çiftçi Ocakları tasarısının amacı var olan tarım işletmelerinin miras yoluyla bölünmesini önlemektir. Yine bu tasarıyla 30-500 dönüm arasında çiftlikler kurulması amaçlanır ve toprak üzerindeki tasarruf hakları da sınırlanmak istenir. Çiftçi Ocakları ile toprağın bölünmesi, çiftlik statüsünde olan toprakların alınıp satılması, ipotek edilmesi ve el değiştirmesi önlenmek istenir; Çiftçi Ocağı olarak tanımlanmış toprakların piyasa ilişkileri dışında konumlandırılması hedeflenir ve Çiftçi Ocaklarıyla ziraat alanında emeği ve mülküyle rahatlıkla geçinmeyi sağlayan çiftçi ailelerinin iktisadi olarak varlıklarının devam etmesi amaçlanır.[448]

"17. Madde" olarak anılan Çiftçi Ocakları hakkındaki maddeye eleştirilerin en çok yoğunlaştığı nokta ise dağıtılacak topraklarla ilgilidir. Tasarıda yer alan nüfusun daha yoğun olduğu yerlerde kanunda belirtilmiş topraklar yetersiz kaldığında yarıcılar, kiracılar ve ırgatlar tarafından işletilmekte olan 2 bin ya da daha az dönüm olan toprakların da kamulaştırılacağı maddesi eleştirilerin hedefinde yer alır. Kamulaştırma için seçilen toprağın sahibine ilişkin olarak düzenlemede yer alan toprağın ¾'ü ya da 50 dönümden az olmayacak toprağın verilmesi, daha geniş toprakların bulunduğu yerlerde 5 bin dönümden daha az toprakların bulunduğu bölgelerde de 2 bin dönümü geçen toprakların kamulaştırılmasının kararlaştırılması nüfusun daha yoğun olduğu bölgelerde orta ölçekli toprak mülkiyetini ortadan kaldırılacağı şeklinde eleştirilir.[449]

Türkiye'de yürütülen iktisadi politikalar açısından tüm sektörlere yaklaşım aynı amaca yönelik olmuştur: Millî İktisat Politikaları. Tarım, sanayi sektörü fark etmeksizin yerli ve ulusal burjuvaziyi desteklemeye yönelik politikaları destekleyecek adımların atıldığı söylenebilir. Bu yüzden tarım sektörü açısından da yürütülen politikalar büyük ölçüde büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına uygun biçimlenir. Özellikle sanayiye ve ihracata dönük üretim yapan toprak sahipleri kendilerine sağlanan iktisadi teşviklerle desteklenmeye çalışılır. Ancak İkinci Dünya Savaşı boyunca Hükûmetin yürüttüğü politikalar özellikle topraksız çiftçiyi ve küçük toprak sahiplerini olumsuz etkiler, geniş bir kesimi oluşturan bu grubun devletten uzaklaşmasına ve bir kopuş yaşamasına neden olmasından dolayı özellikle aydın-bürokrat kesim devletin küçük toprak sahiplerini destekleyecek adımlar atmasını savunur.[450] Savaş dönemi uygulanan

[448] Ömer Lütfi Barkan, "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 453.

[449] Barkan, **age.**, s. 413-414; Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 208.

[450] Çamurcuoğlu, agm., s. 165.

politikalar, iktisadi anlamda müdahaleci olmanın yanında tarım sektörünün gerilemesine neden olduğu gibi tarımsal ürün fiyatlarında da düşüşlere neden olur. İkinci Dünya Savaşı yıllarında en çok çiftçi ve köylü olumsuz etkilenir, çift hayvanlarına ve ürünlerine jandarma tarafından el konulması köylü kesimi ile iktidar arasında kapanması zor bir kopuşa neden olur.[451]

Tarım sektöründe 1929 Krizi ile başlayan olumsuz gidişat, savaş yılları boyunca da devam eder. Şöyle ki; savaş koşullarından dolayı dış pazarlarla ulaşım ağı kopmuş ve üretim kesintiye uğramıştır. Bu da zaten 1929 Krizi ile başlayan durgunluğun devam etmesine yol açar. Yine sanayi sektörünü destekleyecek şekilde programlanmış olan tarım sektöründe yürütülen devletçi politikalara bağlı olarak düşen iç ticaret hadleri çiftçilerin aleyhine bozulur.[452]

İşte bu ortamda hazırlanan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, 11 Haziran 1945'te Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabul edilir. Kanun ile büyük toprak sahiplerinin gücü kırılmak istenir ve toprak mülkiyetini yaygınlaştırarak üretimin arttırılması hedeflenir. Toprakların sahiplik durumuna göre sınıflandırması yapılır ve bu husus kanunda şöyle belirtilir:

- Küçük Toprak Sahipliği: 500 dönüme kadar toprağı olanlar,
- Orta Büyüklükte Toprak Sahipliği: 500-5 bin dönüm arası toprağı olanlar,
- Büyük Toprak Sahipliği: 5 bin dönümden fazla toprağı olanlar.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nda kamulaştırılarak topraksız köylülere dağıtılacak topraklar ve toprak dağıtılacak köylüler sınıflandırılır:[453]

<u>Dağıtılacak topraklar:</u>

- Devletin tasarrufu altında olan ve kamu işlerinde kullanılmayan araziler,
- Sahipsiz bataklıkların kurutulması, kuruyan göl ve nehirlerin oluşturduğu ekime uygun olabilecek araziler.

<u>Toprak dağıtılacak köylüler:</u>

- Hiç arazisi olmayan ve başkalarına ait topraklarda kiracılık ve ortakçılık yapan köylüler,
- Toprağı kendisine yeter durumda olmayan çiftçiler,

---

[451] Çağlar Keyder, Faruk Birtek, "Türkiye'de Devlet-Tarım İlişkileri 1923-1950", **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 303-326.

[452] Varlı, agm., s. 1758-1759.

[453] **Resmî Gazete**, 15 Haziran 1945, S 6032, Kanun No: 4753, s. 8893-8897.

- Hiç toprağı olmadığı halde yaşadığı yerde geçmişten beri tarım işçisi olarak çalışanlar,
- Göçmenler, göçebe ve göçmek zorunda olan kişiler arasında çiftçilik yapanlar,
- Önceden çiftçi olmayan ancak toprak sahibi olursa çiftçilik yapacaklarına Tarım Bakanlığı tarafından kanaat getirilenler.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile kamulaştırma konusuna meşru bir zemin kazandırılır. Kamulaştırılacak alanlar ise 5 bin dönümden ve dar bölgelerde 2 bin dönümden fazla toprağı olanlar olarak belirlenir. Ama eğer kamulaştırılacak nitelikteki topraklar sahipleri tarafından düzenli bir şekilde işletiliyor ve sahipleri bu topraklar üzerinde tesisler kurmuşsa bu toprakların kamulaştırma dışında tutulması kararlaştırılır. Bu, piyasa talebine göre üretim yapan tesisler anlamına gelmektedir. Ancak bu kategoride olan işletme çok sayıda değildir.

Yapılan çalışmalar Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun amacına ulaşabilmesi için ekilebilir toprakların tamamının topraksız köylülere verilmesi halinde bile Türkiye'de ekilebilir toprakların topraksız köylülerin gerçek anlamda ihtiyacını karşılamasının mümkün olmadığını gösterir.[454] Çünkü köylü nüfusu 3 milyon olarak tahmin edilir ve verimsiz toprakların varlığından dolayı bir köylü ailesinin ekilebilir toprağa sahip olup kendi geçimini sağlayabilmesi için ihtiyaç duyduğu toprağın miktarının 10 hektar olduğu hesaplanır. Bu hesaplama ile tüm köylülerin geçimleri için ihtiyaç duyduğu toprak miktarının 30 milyon hektar olduğu anlaşılır. 1947 yılından itibaren Toprak Komisyonları kurularak toprak dağıtımına başlanır. (Bk. Tablo 1)

Tablo 1. Türkiye'de 1947-1950 Yılları Arasında Dağıtılan Topraklar (Dönüm)

Yıllar	Aile Sayısı	Dağıtılan Toprak	Aile Başına Düşen Toprak
1947	1.427	49.085	34,4
1948	4.313	238.656	35,33
1949	8.359	389.211	44,12
TOPLAM	**14.096**	**676.952**	**48,02**

(Kaynak: Suat Aksoy, **Toprak Reformunun Hukuki Esasları**, Ankara Basım ve Cilt Evi, Ankara 1964, s. 138.)

[454] Karpat, **age.**, s. 198-190.

Burada önemli ve dikkat çekici nokta, köylüye sadece toprak dağıtılmış olması, bu toprağı işleyecek malzeme ve araçların verilmemiş olmasıdır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, 28 yıl boyunca geçerli olmuş ve dağıtılan toprakların 13,2 bin hektarı vakıflardan, özel idarelerden ve Ziraat Bankasından kamulaştırılır. Kalan kısmı ise hazineye ait arazilerden dağıtılan topraklardan oluşur. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun özel mülklere ilişkin maddesi ise hemen hemen hiç uygulanmaz.[455] 17 Kasım 1947 tarihinde yapılan CHP Kurultayı'nda ise çiftlikleri kamulaştırma amacını taşıyan 17. madde kanundan çıkarılır.

Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren topraksız köylü konusu çözülmek istenen bir konu olarak Hükûmetlerin gündeminde olmuş, çeşitli adımlar atılmış ve bu amaçla düzenlemeler yapılmış olsa da topraksızlık sorununa ilişkin ciddi ve net çözümler ortaya konamamıştır. İkinci Dünya Savaşı sürecinde hoşnutsuzluğu artan ve geniş kitleyi oluşturan köylüler için savaş sonrasında Hükûmet, topraksız köylü problemini daha ciddi bir şekilde ele almış ve 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nu çıkarmıştır. Kanunla toprağı olmayan ya da az olan köylü/çiftçilere öncelikle kamu topraklarından ve büyük toprak mülkiyetine sahip kişilerden toprak dağıtılması amaçlanır. Ancak kanunun uygulamadaki başarısı tartışılır. Özellikle toprağın kime dağıtılacağı konusu bu anlamda öne çıkar. Toprak dağıtımında tarım işçisi, ortakçı ya da köylü olmanın gerekli olup olmadığının net olmaması kimi zaman tarımla ilgisi olmayan ama Ziraat Vekâletince çiftçi olma potansiyeline sahip kişilerin de toprak dağıtımından faydalanması anlamına gelir.

Kanunun eleştirilen bir diğer noktası ise yine toprağın çok küçük parçalara bölünmesine ve böylece tarımda hedeflenen verimliliğin düşüşüne neden olacağıdır. Miras yoluyla zaten bölünme riskine sahip olan tarım toprağının dağıtım yoluyla küçük parçalara bölünmesi sosyal problemlere çözüm üretebilse de iktisadi anlamda rasyonel bir karar olmadığı şeklinde eleştirilir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çerçevesinde dile getirilen eleştirilerden biri de sorunun topraksızlık değil sermaye yetersizliği olduğudur.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu iktisadi olarak bir değişime yol açmaz. Ancak Türkiye siyasi hayatında çok önemli bir değişime neden olur. Kanun nedeniyle yaşanan tartışmalar, siyasi muhalefetin gelişmesine yol açar. Türkiye'de çok partili siyasi hayatın başlamasına öncülük eder ve 1950'de iktidar değişikliği ile yeni bir sürecin başlangıcı olan Demokrat Partinin (DP) doğmasında rol oynar.

---

[455] Nevzat Evrim Önal, "Türkiye'de İktisadi ve Siyasi Tarihinde Toprak Reformu Tartışmalarının Rolü", **Memleket Siyaset Yönetim**, C 5, S 12, Ankara 2010, s. 14.

2.2. Tarım Sektörüne İlişkin Dış Yardımlar ve Uzman Önerileri

Dünya, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin (SSCB) temsil ettiği yeni bir düzene adım atar. Bu yeni iki kutuplu dünyada siyasi, toplumsal ve ekonomik politikalar da değişmeye başlar. Türkiye, savaş sonrası kurulan yeni dünya düzeninde kendi tarafını, başını ABD'nin çektiği Batı blokunda yer almaktan yana kullanır. Türkiye yer aldığı Batı blokunda, ABD ile yakın ve yoğun ilişkiler içinde bulunmaya başlar; Batı blokunun dâhil olduğu ve temsil ettiği uluslararası örgütlerde yer alır. ABD tarafını temsil eden Truman Doktrini, Marshall Yardımı ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization, NATO) üyeliği gibi ilişkiler ABD-Türkiye ilişkilerinin seyrini ve geleceğini etkiler.[456]

SSCB tehdidinin yani güvenlik sorunlarının yakınlaştırdığı iki ülke olan Türkiye-ABD, bu yakınlaşmanın içeriğini ekonomik yardımlaşmaya kadar genişletir. Bir yandan askerî gücün modernizasyonunu sağlayan bu ilişki ABD yardımlarıyla, tarım sektörünün de makineleşmesini sağlar. Türkiye-ABD ilişkilerinin yoğunlaşması, ABD yardımlarıyla hem ekonomik kalkınmanın yönünün belirlenmesine hem de askerî olarak Türk ordu sisteminin NATO'nun önemli bir gücü olmasını sağlayacak askerî modernizasyon hareketinin başlamasına sebep olur.

İktisadi olarak kalkınma politikalarının yönünü belirleyen ilk adım Truman Doktrini'dir. Truman Doktrini, dünya tarihi açısından İkinci Dünya Savaşı sonrası siyasi, ekonomik ve sosyal hayata damgasını vuran kavram olan "Soğuk Savaş" döneminin doğduğu zamandır. ABD Başkanı olan Harry Truman'ın yaptığı konuşmadan hareketle ismini alan Truman Doktrini, Yunanistan ve Türkiye'ye dair atfedilen önemin aynı derecede olduğunun altını çizer ve iki ülkeye dair yürütülecek yardım politikalarının içeriğini belirler. Başkan Truman Kongreden, savaş sonrası yeni dünya düzeninde Yunanistan ve Türkiye için şu üç konuda talepte bulunur:[457]

1) 30 Haziran 1948 tarihinde sona erecek şekilde Türkiye ve Yunanistan'a 400 milyon dolar yardımda bulunulması,
2) Her iki ülkede var olan ABD askerî ve sivil görevlilerin, iki ülkenin talebi doğrultusunda ülkelerin yeniden inşa işlerinde, ülkelere sağlanan yardımların kullanımlarının denetlenmesinde ve Yunanistan ve

[456] Marshall Planı için bk. Tolga Tören, **Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması**, SAV Yayınları, İstanbul 2007.

[457] Baskın Oran, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 492-493.

Türkiye'nin kendi personelinin eğitiminde görevlendirilmesi için yetkilendirilmesi,

3) Yunanistan ve Türkiye'ye transfer edilecek malzemelerin ulaştırılması için yetki belgesi verilmesi.

Truman Doktrini, ABD'nin Türkiye ve Yunanistan için hazırladığı bir yardım programıdır. Ekonomik yardımlardan daha çok bu doktrin askerî amaçların öne çıktığı bir programdır. Truman Doktrini'nin bir diğer önemli noktası bu doktrinden sonra Batı dünyasına şeklini verecek olan Marshall Planı'nın uygulanmaya başlamasıdır.

Marshall yardımları ABD Dışişleri Bakanı George Marshall tarafından 5 Haziran 1947 tarihinde başlatılır. Marshall Planı ile Türkiye'ye yapılan yardımlar hibe, borçlanma, dolaylı yardımlar ve teknik yardımlar şeklinde gerçekleşir. Türkiye savaş sonrasında öncelikli olarak tarım olmak üzere diğer alanlarda da yürüteceği iktisat politikalarını bu yardım programı ile belirlemek durumunda kalır, yardım alıyor olmanın kendisini uymak zorunda bıraktığı yükümlülükleri yerine getirmeye başlar. Türkiye Marshall yardımları ve bu yardımlara bağlı olarak yürütülecek plan çerçevesinde geri ödemesiz olarak 1948-1951 yılları arasında 62.376.000 dolar hibe ve ABD'den bu yardımların yanında ödünç olarak da 72.840.000 dolar da borç alır.[458] Dış yardım, yabancı sermaye ve dış ticaret konularında, dünya ekonomisi ile piyasa ilişkilerine, göreli olarak serbest ticaret ve piyasa koşullarına dayalı bir eğilim bu dönem boyunca devam eder.[459]

Savaş sonrasında özellikle ABD-Türkiye yakınlaşmasıyla teknik yardımlaşmanın da arttığı görülür. Türkiye'de tarımın geliştirilmesine yönelik katkıda bulunması amacıyla ziraat alanında eğitime yönelik ABD ile iş birliği yapılır. Eğitim konusunda yapılan iş birliği özellikle 1950'lilerden sonra daha görünür olmaya başlar; Ege, Atatürk, Çukurova Üniversitelerinde ziraat fakülteleri açılır. Eğitim almaları amacıyla ABD'ye yetiştirilmek üzere öğretim elemanları gönderildiği gibi ABD'den de Türkiye'deki üniversitelerde uzman yetiştirilmesine katkı sunmak için uzmanlar gelir.

Marshall yardımlarıyla birlikte Türkiye'de tarımda makineleşme artar. Gelen traktörlerden en fazla yararlanabilen kişiler 600 ve daha fazlası dönüme sahip olanlardır. Marshall Yardımları sonrasında traktör sayısının artmasına bağlı olarak işlenen tarımsal alan 1948 yılında yüzde 87,9, Marshall Planı'nın

[458] Burak Aydemir, "II. Dünya Savaşı Sonrasında (1945-1950) Türkiye'nin İktisadi Durumu ve Sosyal Hayatta Yaşanan Gelişmeler", **İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi**, C 5, S 1, 2021, s. 80.

[459] Boratav, **age.**, s. 99.

uygulanmasıyla 1952 yılında yüzde 23,5, 1956 yılında ise yüzde 57,9 artar.[460] 1946-1953 yılları arasında tarımın ortalama büyüme hızı yüzde 13,2 ve tarım kesiminin millî hasıla içindeki payı 1946-1947 ortalaması olarak yüzde 42 iken 1952-1953 yılları arasında aynı oran yüzde 45,2'ye çıkar.[461] Yeni traktörlerin kullanılması yoluyla gerçekleşen toprak ıslah süreci, toprak dağılımındaki eşitsizliği arttırır, az sayıda büyük toprak sahibinin topraklarını daha da genişletmesi sonucunu doğurur.[462] (Bk. Tablo 2)

Tablo 2. 1945-1954 Yılları Arasında Traktör Sayısı ve Traktör Yıllık Artış Oranı

Yıllar	Traktör Sayısı	Artış Oranı (%)
1945	1156	-
1946	1356	17,3
1947	1556	14,7
1948	1759	12,9
1949	9170	422,2
1950	16585	80,9
1951	24000	44,7
1952	21415	30,9
1953	35600	13,3
1954	37743	3

(Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1968**, Ankara 1969, s. 165.)

Marshall Yardımları sonrasında sadece traktör, tohum ve alet ile tarım desteklenmez. 8 Temmuz 1948 tarihinde çıkarılan 5254 Sayılı "Muhtaç Çiftçilere Ödünç Tohumluk Verilmesi Hakkında Kanun";[463] ile çiftçilere Ziraat Bankası tarafından faizsiz ve ödünç olarak tohum dağıtılması sağlanır; arpa, buğday, çavdar, mısır ve yulaf tohumlarının dağıtım işinin yapılmasında Tarım Bakanlığı yetkilendirilir.[464]

Tarımda makineleşmenin artmasından en çok etkilenen ürün pamuk olur. 1948 yılında Türkiye'deki şehirler içinde traktör dağılımına bakıldığında en yüksek traktör kullanımının ve 1951 yılında da yine traktör sayısı dağılımında

[460] Süleyman Karaman, Cemile Feyza Yavuz, "Marshall Planı Türkiye Tarımının Gelişmesinde Nasıl Rol Oynamıştır?", **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 35, S 1, Bursa 2016, s. 1-14.

[461] Boratav, **age.**, s. 101.

[462] Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 180.

[463] **Resmî Gazete**, 14 Temmuz 1948, S 6957, Kanun No: 5254, s. 4405-4406.

[464] Aydemir, agm., s. 85.

mekânsal endeksin en yüksek olduğu yer Adana'dır.[465] Marshall Planı sonrasında ürün bazında değerlendirilme yapıldığında en fazla artış pamuk üretiminde olur; Planı'nın başlangıç yılına göre pamuk üretimi 1,93 kat artar.[466]

Savaş ertesi dönemde Türkiye, dünya ekonomisiyle yeniden bütünleşme sürecine girer. Bu süreçte Türkiye'ye biçilen rol tarım ülkesi olmaktır. Bu da beraberinde tarıma dayalı bir sanayinin geliştirilmesi telkinlerini getirir. Kalkınma stratejisinde bir yol ayrımına geldiği anlaşılan Türkiye için bu süreçte yeni reçeteler veya yol haritaları olarak nitelendirilebilecek raporlar hazırlanır. Bunların ilki Hilts Heyeti Raporu'dur. Bu raporda karayolu öncelikli ulaştırma politikası önerilir. Bayındırlık Bakanlığına sunulan rapor, yol politikalarının belirlenmesinde etkili olur.[467] Hazırlanan diğer bir raporda da Türkiye'nin iktisadi, ticari ve zirai durumu detaylı incelenir. Bu rapor Max W. Thornburg tarafından hazırlanır. Thornburg'un raporu devletçilik politikalarının tasfiye edilmesini, özel girişimin desteklenmesini ve tarımın öncelikli olarak desteklenen sektör olmasını içeren tespitlerden oluşur; savaş öncesi döneme hâkim olan devletçilik politikaları ve devlet desteğiyle sanayileşmeye öncelik verilmiş olması eleştirilir.[468] Kısacası Thornburg raporunda, Türkiye'nin sanayileşmekten vazgeçmesi ve ithalata yönelmesini önerir. Sadece Marshall Yardım Programı değil NATO, Uluslararası Para Fornu (International Monetary Fund, IMF) ve Dünya Bankası gibi örgütler de Türkiye'de yürütülecek kalkınma programlarının niteliğini belirler. Özellikle kalkınma modelinin belirlenmesinde ABD'li uzmanlardan oluşan ve başkanlığını James Barker'ın yaptığı grupça hazırlanan kalkınma programı ekonomik önceliğin tarıma verildiği bir ekonomi modelini Türkiye'ye sunar.[469] Barker'ın raporu 1950 tarihinde hazırlanmış ve "Türkiye'nin Ekonomisi" başlığını taşımaktadır. Barker da raporunda, Thornburg'un raporuna benzer şekilde, özel sektör öncülüğünde tarıma öncelik verilmesini önceleyen kalkınma programını önerir.[470]

---

[465] Karaman, Yavuz, agm., s. 8.

[466] Karaman, Yavuz, agm., s. 11.

[467] Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, s. 161. Bu raporların toplu bir değerlendirilmesi için bk. Sami Güven, **1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerikan Kalkınma Reçeteleri**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 1998.

[468] İlhan Tekeli, "1950'li Yıllar: Kendini Yeniden Üretemeyen Popülist Modernleşme", **Modernizmin Yansımaları: 50'li Yıllarda Türkiye**, Haz. R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zürcher, Efil Yayınları, Ankara 2021, s. 35. Thornburg raporu için bk. Max Weston Thornburg, **Türkiye Nasıl Yükselir**, Çev. Semih Yazıcıoğlu, Nebioğlu Yayınları, İstanbul 1950; Max Weston Thornburg, **Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi**, Çev. Nail Artuner, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara 1950.

[469] Oya Köymen, **Kapitalizm ve Köylülük Ağalar, Üretenler, Patronlar**, Yordam Kitap, İstanbul 2008, s. 135. Barker raporu için bk. Murat Koraltürk, Nadir Eroğlu, "Barker Raporu", **75 Yılda Çarklardan Chip'lere**, Tarih Vakfı Yay., İstanbul 1999, s. 158-163.

[470] Taner Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2003, s. 97.

Türkiye ekonomisinde İkinci Dünya Savaşı yılları ve savaş ertesi DP iktidarı öncesi dönem oldukça kısa, ancak egemen olan koşullar, izlenen politikalar açısından bakıldığında önemli farklılıkları barındıran iki ayrı alt evre olarak değerlendirilebilir.

Tarım politikası bağlamında İkinci Dünya Savaşı yıllarına bakıldığında iş gücü açığı, öncelikle beslenmesi gereken silahaltında, teyakkuz halinde tutulan ordunun önceliğe sahip olması, tüketimi üretime uygun hale getirme kaygısıyla devletin Millî Korunma Kanunu'ndan aldığı güç ile ekonomiye ve tabii tarım sektörüne sert ve yoğun müdahaleriyle hatırlanırken hemen savaş ertesi dönem bu durumun ve tutumun değişme ve gevşeme göstermeye başladığı bir dönem olarak nitelendirilebilir. İkinci Dünya Savaşı ertesi izlenen tarım politikasının, 1950'den itibaren DP'nin izleyeceği politikanın aslında ana yörüngesini oluşturduğu da söylenebilir.

ALTINCI BÖLÜM

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİ'NDE TARIM (1950-1960)

Nadir Yurtoğlu*

1. ZİRAİ ÖRGÜTLENME

14 Mayıs 1950'de Demokrat Parti (DP)'nin iktidara gelmesiyle birlikte zirai örgütlenmede önemli bir aşama gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda 26 Şubat 1954 tarih ve 6287 sayılı Kanun'la, Ziraat Vekâleti merkez teşkilatı uhdesinde *Tetkik ve İstişare Heyeti* teşkil edilmiştir.[471] 15 Mayıs 1957'de yürürlüğe giren 6967 sayılı Kanun'la da Başvekâlete bağlı Meteoroloji Genel Müdürlüğü, Ziraat Vekâleti bünyesine alınmıştır.[472] Aynı tarihte çıkarılan 6968 sayılı Kanun ile *Zirai Mücadele ve Zirai Karantina Umum Müdürlüğü* hizmete girmiştir.[473] Ayrıca 27 Şubat 1960 tarih ve 7457 sayılı Kanun ile *Toprak Muhafaza ve Zirai Sulama İşleri Umum Müdürlüğü* (TOPRAKSU) ihdas edilmiştir.[474]

1.1. Tarım Bakanlığı ve Zirai Bütçeler

Tarımsal örgütlenme, ziraat meslek grupları, Ziraat Vekâleti ve ziraat fakültelerinin eşgüdümlü olarak iş birliğini zorunlu hale getirmiştir.[475] Bu örgütlenmede adı geçen Vekâlete tahsis edilen bütçenin artırılmasının payı büyük olmuştur. CHP'nin iktidarda yer aldığı 1948'de 1.380.246.150 lira olan genel bütçenin 31.212.301 lirası ve 1.371.740.427 lira bulunan 1949 bütçesinin 36.303.070 lirası, Tarım Bakanlığına ayrılmıştır.[476] 1950'ye gelindiğinde 1.487.218.563 lira olan genel bütçeden Tarım Bakanlığına tahsis edilen ödeneğin 45.000.000 liraya çıkarıldığı görülmektedir.[477]

Tarım Bakanlığı ödeneğinin yeterli olmadığını savunan DP yöneticileri, 19 Şubat 1951'de gerçekleştirdikleri bütçe görüşmelerinde 1.580.286.362 liralık

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, nyurtoglu@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7478-3149.

[471] **TBMM Kanunlar Dergisi** (**TBMM KD)**, Dönem (D) 9, Cilt (C) 36, 26.02.1954, s. 285; **Resmî Gazete**, 2 Mart 1954, Sayı (S) 8647, Kanun No: 6287, s. 8375.

[472] **TBMM KD**, D 10, C 39, 15.05.1957, s. 852; **Resmî Gazete**, 23 Mayıs 1957, S 9614, Kanun No: 6967, s. 17154.

[473] **TBMM KD**, D 10, C 39, 15.05.1957, s. 860; **Resmî Gazete**, 24 Mayıs 1957, S 9615, Kanun No: 6968, s. 17157.

[474] **TBMM KD**, D 11, C 42, 27.02.1960, s. 354; **Resmî Gazete**, 29 Şubat 1960, S 10444, Kanun No: 7457, s. 715.

[475] Bahri Yörükoğlu, "Teknik Ziraat Teşkilatı Toplantısı"*,* **Ziraat Dünyası**, Sayı (S) 28, Yıl (Y) 3, Mayıs 1952, s. 10.

[476] **TBMM Tutanak Dergisi** (**TBMM TD)**, Dönem (D) 8, Toplantı (T) 3, Cilt (C) 16, 21.02.1949, s. 292.

[477] **TBMM TD**, D 8, T 4, C 24, 13.02.1950, s. 488-494; Nadir Yurtoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017, s. 35-36.

genel bütçeden adı geçen Bakanlığa ayrılan tahsisatı 100.000.000 liraya yükseltmiştir.[478] DP iktidarı 1951-1954 yıllarındaki tarım çalışmalarına toplamda 578.000.000 lira ayırmıştır. Üretim hizmetlerine 4 yıl süresince tahsis edilen bu ödenek CHP iktidarının son dört yıllık verileriyle karşılaştırıldığında %98 oranında bir artış anlamına gelmektedir.[479]

1.2. Zirai Vergi

DP döneminde Tarım Bakanlığına tahsis edilen ödeneğin artırılmasına ilave olarak ziraat kesiminden tahsil edilen vergi oranları da düşürülmüştür. Bu dönemde sektörler itibarıyla hizmetlerden %12.5, gayrimenkul iradından %8.20, ticaretten %7.92, sanayi ve inşaattan %4,76, ulaşımdan %2,24 oranında vergi elde edilirken, tarımın vergi geliri %1.78'dir. Bu rakamlara bakıldığında %12.5 oranıyla en fazla vergi, hizmet gelirlerinden temin edilmiş, millî gelirdeki payı %40'ın üzerinde yer alan ziraat sektöründeki oran, tarımın gelir vergisi kapsamı dışında bırakılması sebebiyle %1.78'le diğer kesimlerin gerisinde kalmıştır.[480] Ziraat kazançlarının vergiye tabi olması, 31 Aralık 1960 tarihinde kabul edilen 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'yla temin edilebilmiştir.[481]

1.3. Toprak Mülkiyeti Çalışmaları

DP döneminde tarımın gelir vergisi dışında tutulmasının yanı sıra toprak reformu faaliyetlerine de girişilerek köylüleri arazilendirme çalışmaları yapılmıştır.[482] 11 Haziran 1945 tarih ve 4753 sayılı Kanunla çiftçiler topraklandırma kapsamına alınmıştır.[483] DP'nin iktidara gelmesiyle birlikte

---

[478] **TBMM TD**, D 9, T 1, C 5, 19.02.1951, s. 201-211.

[479] **TBMM Zabıt Ceridesi** (**TBMM ZC**), Devre (D) 9, Toplantı (T) 4, Cilt (C) 28, 18.02.1954, s. 529; 1923-1950 yılları arasındaki zirai durumun DP dönemine etkisi ve bu dönemin farklılığıyla ilgili bilgi almak için bk. Mehmet Kayıran, **Türk Tarımında Modernleşme Çabaları (1923-1950)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995, s. V-VI.

[480] M. Orhan Dikmen, Kenan Bulutoğlu, "Türkiye'nin İktisadi Gelişmesi ve Devlet Maliyesi", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 20, S 1-4, Y Ekim 1958-Temmuz 1959, s. 118.

[481] **Milli Birlik Komitesi Kanunlar Dergisi** (**MBK KD)**, Dönem (D) 1, Cilt (C) 43, 31.12.1960, s. 449; **Resmî Gazete**, 6 Ocak 1961, S 10700, Kanun No: 193, s. 2945; Haluk Cillov, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1965, s. 542.

[482] Kadri Oğuz, "Köy Kalkınma Davamız, Topraksız Köylü", **Köy Postası**, S 100, Y Kasım 1952, s. 3; Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti, 1946-1960**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004, s. 341.

[483] 4753 sayılı Çiftçiyei Topraklandırma Kanunu'nun ayrıntıları için bk. **TBMM KD**, D 7, C 27, 11.06.1945, s. 696; **Resmî Gazete**, 15 Haziran 1945, S 6032, Kanun No: 4753, s. 8893-8897; **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, S 33, Yıl: 22, 9 Şubat 1945, s. 187; Ragıp Ziya Mağden, "Milli İstihsal, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Bazı Hükümleri", **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 6, Y 2, Mart 1948, s. 12; Gülten Kazgan, **Tarım ve Gelişme**, Der Yayınları, İstanbul 1983, s. 549-550; Hilmi Uran, **Meşrutiyet**, **Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım** (**1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007, s. 348-349; Yahya S. Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi** (**1923-1950)**, Yurt Yayınevi, Ankara 1982, s. 353; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK Yayınları, 8. Baskı, Ankara 2000, s. 468.

toprak ve iskân işlerinin sağlıklı bir çerçeveye oturtulması amacıyla, 20 Mart 1951 tarih ve 5613 sayılı Kanun'la İskân ve Toprak İşleri Genel Müdürlükleri, *Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü* adı altında Tarım Bakanlığına bağlanmıştır.[484]

Ayrıca 10 Ağustos 1951 tarih ve 5840 sayılı Kanun'la Adalet Bakanlığı uhdesinde bulunan Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü ile Tarım Bakanlığı bünyesinde yer alan Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlığa bağlanmıştır.[485] DP Hükûmeti, 20 Mayıs 1955 tarihinde yürürlüğe koyduğu 6603 sayılı Kanun'la bir yandan 4753 sayılı Kanun'un 41 ve 43. maddelerine yeni fıkralar ilave ederken öbür yandan geçici 45. maddede değişiklik yapıp 55. maddeyi de uygulamadan kaldırmıştır.[486]

DP yönetimi yapılan bu yasal düzenlemelere ilave olarak 1950-1959 yılları arasında 4.085 köyde, 322.061 aileye 16.060.587 dönüm arazi tevdi etmiştir. Bu suretle her bir köye 3.931 dönüm, her bir aileye ise ortalama 50 dönüm arazi tahsis edilmiştir. DP Hükûmetleri, toprak dağıtımı konusunda farklı iktidarlara göre daha başarılı olmalarına rağmen, halka tevdi ettiği arazi miktarları ihtiyacı karşılayamamıştır.[487] Genellikle hazine toprağı verilirken devlet arazisinin bulunmayıp yoğun tarımın yetersiz kaldığı, Karadeniz kıyılarında fazla dağıtım gerçekleştirilememiştir.[488]

1.4. Zirai Eğitim Faaliyetleri

DP Hükûmetleri, çiftçiye toprak dağıtımının yanı sıra tarım eğitim kurumlarının geliştirilmesine de özen göstermiştir. Bu dönemde Ziraat Vekâletine bağlı, lise seviyesinde hizmet veren eğitim kurumları; bölge ziraat okulları, teknik ziraat ve teknik bahçıvanlık okulları ve ziraat makinist okulları adı altında üç gruba ayrılmıştır.[489]

---

[484] **TBMM KD**, D 8, C 32, 20.03.1950, s. 1240; **Resmî Gazete**, 24 Mart 1950, S 7465, Kanun No: 5613, s. 18151.

[485] **TBMM KD**, D 9, C 33, 10.08. 1951, s. 970; **Resmî Gazete**, 15 Ağustos 1951, S 7885, Kanun No: 5840, s. 1803.

[486] **TBMM KD**, D 10, C 37, 20.05.1955, s. 1061; **Resmî Gazete**, 27 Mayıs 1955, S 9013, Kanun No: 6603, s. 11942.

[487] İstatistik Genel Müdürlüğü (İGM), **1959 İstatistik Yıllığı**, s. 250.

[488] Çağlar Keyder, "Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi 1946-1960", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 169; Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, 3. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul 2007, s. 175.

[489] Tarık Rona, "Yurdumuzda Tarım Öğretiminin 127. Yıldönümü Vesilesiyle Bazı Düşünce ve Gerçekler", **Başak (Özel Sayı)**, Ocak 1973, s. 16; Tahir Aydıngöz, "Türkiye'de Zirai Öğretim", **Ziraat Dergisi (Özel Sayı)**, S 178, Y 18, Şubat 1959, s. 123.

1.4.1. Bölge Ziraat Okulları

Ortaöğretim statüsündeki bölge ziraat okullarının amacı; tarımda teorik ve pratik bilgiye sahip elemanlar yetiştirmek, araştırma yapmak, kurslar açmak ve çevre çiftliklerin ihtiyacını karşılamak maksadıyla damızlık hayvanı üretmektir. Üç yıl öğretimi bulunan bu okullara, 14-18 yaş grubu arasında, sınavı kazanmış ortaokul mezunu Türk vatandaşlarından öğrenci alınıp ücretli, ücretsiz ve yatılı halde okutulmuştur.[490] Türkiye'de Bursa, Adana ve İstanbul'daki 3 bölge ziraat okulu eğitim-öğretim sürecine katkı sağlamıştır.[491]

1.4.2. Teknik Tarım ve Teknik Bahçıvanlık Okulları

Bu çerçevede açılan çeşitli okullar tarımsal yapının geliştirilip güçlendirilmesi ve çiftçilerin ilkel çalışma şartları ve elverişsiz işletme yöntemlerinden kurtarılması maksadıyla teşkil edilmiştir.[492] Üç yıl eğitim veren bu kurumlara, 17 yaşından gün almamış ve giriş sınavını kazanmış, ilkokul mezunu Türk vatandaşları kabul edilmiştir.[493] Teknik Tarım ve Teknik Bahçıvanlık Okullarında uygulamalı eğitim yapılmış, meslek dersleri dışında genel kültür dersleri de okutulmuştur.[494]

Bu okullar, ABD Tarım Bakanlığının Extension Servisinden (Fenni Buluşları Halka Yayma Teşkilatı) etkilenerek kent dışında varlığını sürdüren halkın bilgilerini artırmak ve hayat standartlarını ileri bir seviyeye getirmek için meydana getirilmiştir. Bu nedenle okulların hizmete girmesinde Amerikan eğitim sistemiyle tarım uzmanlarının tavsiyeleri etkili olmuştur.[495] Teknik Tarım ve Teknik Bahçıvanlık Okulları; İstanbul'da Çayırova Teknik Bahçıvanlık, Konya'da Konuklar Teknik Tarım, Mersin'de Alata Teknik Bahçıvanlık, Amasya'da Gökhöyük Teknik Tarım, Niğde'de Koçaş Teknik Tarım ve

---

[490] Ragıp Ziya Mağden, **Zirai Öğretimde 110 Yıl**, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara 1959, s. 103; Yurtoğlu, **age.**, s. 54.

[491] Sait Tahsin Tekeli, "Memleketimizde Ziraat Öğretimi", **Ziraat Dergisi (Özel Sayı)**, S 176-177, Y XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 81; Mağden, **a.g.e.**, s. 103.

[492] Süreyya Özek, "Ziraat Tedrisat İşini Neden Beceremedik", **Türk Ekonomisi**, S 133, Y 12, Temmuz 1954, s. 205; Hakkı Yıldızer, "Teknik Ziraat Okullarının Zirai Hamlemizdeki Önemi", **Ülkü**, C 10, S 111, 1 Mayıs 1946, s. 17.

[493] **TBMM KD**, D 7, C 25, 19.07.1943, s. 710; Yıldızer, agm., s. 17; Mağden, **age.**, s. 105.

[494] Nuri Benlioğlu, "Ziraatta Öğretim", **Türkiye Ziraat Mecmuası**, S 26, Ağustos 1955, s. 23.

[495] Numan Kıraç, "Çiftçilere Teknik Ziraat Bilgisinin Ulaştırılması", **Türk Ekonomisi**, S 130, Y 12, Nisan 1954, s. 111. Bu dönemde çiftçilerin bilgilerini artırmak maksadıyla Teknik Ziraat Müdürlükleri bünyesinde tarım eğitimi ile ilgili çeşitli film gösterimleri yapılmıştır. **Yeni Kastamonu**, 7 Ocak 1960, No: 673.

Manisa'da da Beydere Teknik Tarım olmak üzere altı okuldan meydana gelmiştir.[496]

1.4.3. Makinist Okulu

Tarım alet ile makinelerini kullanabilmek ve bakımlarını yapıp parçalarını değiştirebilecek elemanları yetiştirmek maksadıyla 1952'de Konuklar Teknik Ziraat Okulu uhdesinde teşkil edilmiştir.[497] Yaşları 14-17 arasındaki ilk ve ortaokul mezunlarından Türkçe ve matematik sınavını geçenler, parasız ve yatılı halde bu okula yerleşmeye hak kazanmıştır. Paralı ve yatılı kontenjanından müracaatların arttığı yıllarda sınav zorunluluğu getirilmiştir.[498]

1.4.4. Ziraat Fakülteleri

DP döneminde tarım alanındaki eğitim kuruluşlarından biri de ziraat fakülteleri olmuştur. Bu fakültelerde öğretimin dışında araştırma ve yayın faaliyetleri de yürütülmüştür. Türkiye'de tarımın bilimsel boyut kazanmasına ziraat fakülteleri katkı sağlamıştır. Bu eğitim kurumları, diğer kuruluşlarla eşgüdümlü olarak tarım çalışmalarını yerine getirmiştir.[499]

Ziraat fakülteleri mezunları, yüksek ziraat mühendisi diplomasıyla devlet kurumu, anonim şirket, iktisadi devlet teşekkülü ve özel teşebbüs kuruluşlarında görevlendirilmiştir.[500] Türkiye'de ziraat fakülteleri Ege, Atatürk ve Ankara Üniversiteleri bünyesinde faaliyetlerini sürdürmüştür.

30 Haziran 1948 tarihinde kabul edilen 5234 sayılı Kanun ile Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, Ziraat Fakültesi adı altında Ankara Üniversitesine bağlanmıştır.[501] Enstitü bünyesindeki Orman Fakültesi ise İstanbul Üniversitesine tahsis edilmiştir.[502] Ayrıca 20 Mayıs 1955 tarih ve 6595 sayılı

---

[496] Mağden, **age.**, s. 105; Turgut Yazıcıoğlu, "Memleketimizde Ziraat Öğretiminin Tarihçesi ve Bugünkü Zirai Öğretim Kurumlarımız", **Ziraat Dergisi (Özel Sayı)**, S 176-177, Y XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 6.

[497] Ziraat Vekâleti, **Öğretim Müesseseleri**, Güven Matbaası, Ankara 1990, s. 33; Mustafa Salkaya, "Zirai Öğretimin 110. Yıldönümü Münasebetiyle Radyolarımızda Yapılan Konuşmalar", **Ziraat Dergisi**, S 178, Y XIX, Şubat 1959, s. 99; Mağden, **age.**, s. 106; Yazıcıoğlu, agm., s. 6. Bu dönemde tarım alet ve makinelerini kullanarak, bakım ve tamirlerini yapabilecek elamanları yetiştirmek amacıyla Konuklar Makinist Okulu başta olmak üzere, Bölge Ziraat Okulları ve Teknik Ziraat Okulları uhdesinde 16-30 yaşlarındaki çiftçilere 4 ay kurs verilmiştir. **Doğrusöz**, 17 Mayıs 1951, S 1420.

[498] Ziraat Vekâleti, **age.**, s. 33.

[499] Özbek, agm., s. 30; Kemal Gökçora, "Yüksek Ziraat Mühendislerinin Ziraat Sahasındaki Faaliyetleri", **Ziraat Dergisi (Özel Sayı)**, S 176-177, Y XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 18.

[500] Yazıcıoğlu, agm., s. 10.

[501] **TBMM KD**, D 8, C 30, 30.06.1948, s. 652; **Resmî Gazete**, 7 Temmuz 1948, S 6951, Kanun No: 5234, s. 14329.

[502] Yazıcıoğlu, agm., s. 6; Nedim Til, "Tarım Eğitiminin 127. ve Halkalı Ziraat Okulunun 80. Yıldönümü Münasebetiyle", **Başak (Özel Sayı)**, Ocak 1973, s. 10; http://www.agri.ankara.edu.tr/tanitim-2/, Erişim Tarihi: 10.08.2022.

Kanun ile Ege Üniversitesine bağlı Ziraat Fakültesi teşkil edilmiştir.[503] 10 Mart 1954 tarihinde kabul edilen 6373 sayılı Kanun ve 31 Mayıs 1957 tarihinde çıkarılan 6990 sayılı Kanun ile de Erzurum Atatürk Üniversitesinin kuruluşunun ardından 17 Kasım 1958'de Ziraat Fakültesi öğretime açılmıştır.[504]

1.5. Zirai Araştırma Çalışmaları

1.5.1. Ziraat Kongreleri

DP Hükûmeti, tarım eğitiminin yanı sıra araştırma faaliyetlerine de özen göstermiştir. Bu dönemin tarım araştırma çalışmalarından biri de ülke içi ve dışında yapılan kongrelerdir. 17 Eylül 1951'de Amsterdam'da düzenlenen *Dünya Tütün Kongresi*'ne Ekonomi ve Ticaret Bakanı Müsteşarı Faruk Sünter başkanlığında 10 kişilik bir heyet katılmıştır.[505] Amerika'da toplanan *Uluslararası Ziraatçılar Kongresi* ise Tarım Bakanı Müsteşarı İbrahim Sargut'un iştirak ettiği kongrelerden bir diğeri olmuştur.[506]

Tarım sorunlarına çözüm aranması maksadıyla 31 Mart 1952 tarihinde öğretim elemanları, Amerikan Müşavere Heyeti üyeleri, Vekâlet merkez teşkilatı müdür ve uzmanlarının iştirak etmesiyle Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesinde, bir kongre daha düzenlenmiştir.[507] Ayrıca köy ve çiftçilikle ilgili farklı problemlere çözüm yolları bulunması maksadıyla 1952 yılında Amerikalı yetkililer ve Tarım İşleri Genel Müdürü Necati Turgay'ın katılımıyla Adana'da bir Ziraat Kongresi gerçekleştirilmiştir.[508]

15 Aralık 1952'de 500 katılımcının iştiraki ile Mersin'de yapılan *I. Narenciye Kongresi*, DP iktidarı dönemi kongrelerinden biri olmuştur.[509] 17

---

[503] **TBMM KD**, D 10, C 37, 20.05.1955, s. 1052; **Resmî Gazete**, 27 Mayıs 1955, S 9013, Kanun No: 6595, s. 11940; Turgut Yazıcıoğlu, "Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi ve Memleketimizde Yüksek Ziraat Öğretiminin Tarihçesi", **Kuruluşundan Yirmi Beşinci Yılında Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi**, Türk Ziraat Mühendisleri Birliği Neşriyatı, Ankara 1958, s. 9; https://agr.ege.edu.tr/tr-1083/tarihce.html, Erişim Tarihi: 10.08.2022. Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesinin İzmir'de teşkil edilmesinin avantajları ile bu şehre sağlayacağı getiriler için bk. Mehmet S. Erem, "Ege Üniversitesi Açılırken", **Ziraat Dünyası**, S 69, Y 5, Ekim 1955, s. 2-3.

[504] **TBMM KD**, D 9, C 36, 10.03.1954, s. 1105; **Resmî Gazete**, 20 Mart 1954, S 8663, Kanun No: 6373, s. 8725; **TBMM KD**, D 10, C 39, 31.05.1957, s. 932; **Resmî Gazete**, 7 Haziran 1957, S 9627, Kanun No: 6990, s. 17246; https://birimler.atauni.edu.tr/ziraat-fakultesi/tarihce/, Erişim Tarihi: 10.08.2022.

[505] Nazmi Çelikel, "Ayın Ekonomik Olayları Kronolojisi", **Türk Ekonomisi**, S 101, Y 9, Kasım 1951, s. 344.

[506] **Tarım Davaları**, S 8-9, Y 1, Şubat-Mart 1952, s. 9.

[507] **Tarım Dergisi**, C 1, S 2, Y 1 Nisan 1952, s. 110.

[508] **Köy Postası**, S 99, Ekim 1952, s. 33.

[509] **Ayın Tarihi**, Aralık 1952, No: 229, s. 26.

Mayıs 1954 günü Ankara'da düzenlenen *Pamuk Kongresi*'nde ise ihracat, standardizasyon ve üretim hususlarında önemli hamleler kat edilmiştir.[510]

1954 yılı içerisinde İstanbul'da uluslararası bir kongrenin tertip edilmesiyle toplantılara bir yenisi daha eklenmiştir. Almanya, Belçika, Finlandiya, Fransa, Avusturya, Mısır, Cezayir, İspanya, Yunanistan, İtalya, Lübnan, Hollanda, Fransız Fas'ı, İspanyol Fas'ı, Tunus, Suriye, İsviçre ve Türkiye delegelerinin katılımıyla 22 Eylül 1954'te toplanan *Üçüncü Kredi Konfederasyonu Kongresi*nde tarımsal finans konuları üzerinde durulmuştur.[511]

Ayrıca Giresun'da, 7 Kasım 1955'te başlayıp dört gün devam eden bir *Fındık Kongresi* tertip edilmiştir.[512] Tarımda haşerelerle yapılan savaşta zirai mücadele kongrelerinin ayrı bir önemi vardır.[513] Farklı organizasyonlarla çeşitli illerde sürdürülen ziraat mücadele kongrelerinin altıncısı, Tarım Bakanı Esat Budakoğlu'nun da katılımıyla Bursa'da yapılmıştır.[514]

1.5.2. Yabancı Ülkelere Tarım Uzmanı İhtiyacı İçin Öğrenci Gönderilmesi

DP döneminde gerçekleştirilen ziraat kongrelerine ek olarak 1951 yılından itibaren ABD, Fransa, Almanya ve Macaristan'a ihtisas yapmaları için tarım öğrencileri de gönderilmiştir.[515] Ayrıca ormancı, veteriner ve ziraatçılardan müteşekkil 39 yöneticinin 3 ay; 41 teknik yetkilinin ise bir yıl süreyle, uzmanlaşmak maksadıyla 1955'te ABD'ye gönderildiği bilinmektedir.[516] Dahası bu ülkenin farklı üniversitelerinde faaliyette bulunarak mesleki deneyimini artırmak amacıyla 14 Haziran 1956 tarihinden itibaren 6 ay müddetle Ziraat Mühendisleri Odası Başkanı Prof. Dr. Kerim Ömer Çağlar'ın vazifelendirildiği görülmektedir.[517]

---

[510] **Yeni İstanbul**, 18 Mayıs 1954, No: 1616. İzmir Pamuk Tarım Satış Kooperatifinin 17 Kasım 1954 tarihli yıllık olağan kongresinin faaliyet raporlarında; 14 milyon kg pamuğun dış ülkelere satılması karşılığında 2.080.840 liralık gelir sağlandığı bildirilmiştir. **Zafer**, 18 Kasım 1954, No: 2114.

[511] **Türk Ekonomisi**, S 134, Y 12, Ağustos 1954, s. 240.

[512] **Ziraat Dünyası**, S 71, Y 5, Aralık 1955, s. 8; **Tomurcuk**, C 5, S 49, Y 5, Ocak 1956, s. 18.

[513] H. Nahit Teoman, "Zirai İlaçlar Müessesesine Doğru", **Tomurcuk**, C 6, S 63, Y 6, Mart 1957, s. 20.

[514] **Tomurcuk**, C 6, S 61, Y 6, Ocak 1957, s. 24.

[515] **Ziraat Dünyası**, S 53, Y 4, Haziran 1954, s. 13; **Ziraat Dergisi**, S 142-143, Y 16, Şubat-Mart 1956, s. 31. Tarım teşkilatının uzman eleman ihtiyacını karşılamak üzere yurt dışına gönderilen bu genç ve dinamik elemanlara, incelemelerde bulunmak amacıyla akademisyenlerin de zaman zaman katıldığı bilinmektedir. **Bülten**, S 8, Y 1, 1 Temmuz 1956, s. 12.

[516] **Ziraat Dergisi**, S 142-143, Y 16, Şubat-Mart 1956, s. 31.

[517] **Bülten**, S 8, Y 1, 1 Temmuz 1956, s. 12.

1.5.3. Dış Ülkelerden Gelen Heyetler ve Düzenlenen Raporlar

Tarım araştırmalarında bulunup rapor hazırlamak maksadıyla Avrupa ve ABD'den Türkiye'ye uzmanlar da getirilmiştir.[518] İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan ekonomik ve politik yakınlaşmanın, bu daveti etkilediği kabul edilmektedir.

Türkiye'ye çağrılan Chicago'lu bir şirket idarecisi ve alım-satım müşaviri James M. Barker, ülkenin iktisadi gereksinimleriyle kaynaklarını ele almak ve ilerlemesine rehberlik etmek maksadıyla 1950 yılı içerisinde 13 kişilik bir grupla gelip incelemelerde bulunmuştur.[519] Bu incelemelerin bitirilmesi akabinde *Barker Raporu* ortaya konmuştur.[520]

Türk tarımıyla ilgili araştırmalar için Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) tarafından görevlendirilen yabancı uzmanlardan bir diğeri olan Prof. Dr. Fritz Baade, altı kısım ve bir de ek bölümden meydana gelen çalışmasını raporlamıştır.[521] Ülkeye çağrılan uzmanlardan Prof. Dr. Fritz Alten, 3-22 Eylül 1952 arasında Tarım Bakanlığı bünyesinde Türkiye'nin 22 yerleşim birimine seyahat ederek zirai üretim potansiyeli ve problemleri hakkındaki çalışmasını iki rapor halinde tamamlamıştır.[522]

1.5.4. Diğer Araştırma Çalışmaları

Tarımın geliştirilmesine yönelik ülkeye uzmanlar davet edilmesiyle birlikte farklı araştırma çalışmalarında da bulunulmuştur. FAO'nun ziraat alanındaki toplantılarına DP Hükûmetlerinin rağbet etmesi bu araştırma çalışmalarına katkı sağlaması bakımından önemli bir kilometre taşı olmuştur.[523]

---

[518] **Ziraat** Dergisi, S 142-143, Y 16, Şubat-Mart 1956, s. 31; **Bülten**, S 10, Y 1, 1 Ağustos 1956, s. 12.

[519] Muhsin Zekai Bayer, "Barker Raporu ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Projeleri", **Türkiye Ziraat Mecmuası**, S 3, Y Temmuz 1953, s. 61.

[520] Erdoğan Alkin, **Kurumlarla Yakın Ekonomi Tarihi**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2010, s. 90.

[521] Turgut Fazlı Gelegen, "FAO, Birleşmiş Milletler Gıda ve Ziraat Teşkilatı", **Toprak Mahsulleri Ofisi Dergisi**, S 2, Y 1, Mayıs 1955, s. 51; **FAO Türkiye Raporu**, T.C. Ziraat Bankası 100. Yıldönümü Yayını, Ankara 1962, s. 2.

[522] Yurtoğlu, **age.**, s. 79-80. Fritz Alten'in birinci ve ikinci raporu için bk. Fritz Alten, "Prof. Dr. Fritz Alten'in Birinci Raporu", Çev. Nihat Basri Somel, **Tarım Dergisi**, C 1, S 7, Y 1 Ocak 1953, s. 16-27; Fritz Alten, "Prof. Dr. Fritz Alten'in İkinci Raporu", Çev. Nihat Basri Somel, **Türkiye Ziraat Mecmuası**, S 1, Y Nisan 1953, s. 28-34.

[523] Gerek FAO'nun teşkil edilmesi ve gerekse üye ülkelerle Türkiye'nin müşterek noktaları hakkında bilgi almak için bk. Mehmet Ali Bağana, "Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Organizasyonu FAO", **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 7, Y 2, Nisan 1948, s. 4. FAO'nun Türk Hükûmetleriyle ilişkileri ve teknik yardımları hakkında ayrıntılı bilgi almak için bk. **BCA**, 30-18-1-2/118-96-12, Tarih: 27.01.1949; **BCA**, 30-18-1-2/137-99-10, Tarih: 03.12.1954; **BCA**, 30-18-1-2/142-16-20, Tarih: 20.02.1956.

İşlettiği topraklar 3,5 milyon dekarın üzerinde bulunan 21 Devlet Üretme Çiftliği de araştırmalara ve ülke endüstrisine destek olmuştur.[524] DP iktidarı zamanında bir yandan *tarım standardizasyonu*na özen gösterilirken, öbür yandan 14 vilayette Zirai Araştırma Kurumu hizmete alınmış, altısının da açılış çalışmaları bitirilmiştir.[525] Ayrıca 1950 Kasım'ında Türkiye'de modern ölçekte icra edilen ilk büyük genel tarım sayımında; ihtiyar heyetlerinin yardımıyla 3.406 şehir muhtarlığı ile 34.702 köy sayımı yapılmıştır.[526]

2. ÇİFTÇİ DESTEKLERİ VE ZİRAİ TEKNOLOJİ GELİŞİMİ

2.1. Kredi Desteği

DP döneminde farklı tarım araştırmalarının yanı sıra çiftçi destekleri ve zirai teknoloji alanında gelişmeler de yaşanmıştır. Çiftçiye tarımsal kredi desteği, kooperatifler ve Ziraat Bankası tarafından sağlanmıştır.

Tarım kesiminde çoğunluğu meydana getiren küçük ölçekli köylülere modern ziraata geçme ve pazara açılma hususunda verilen en önemli strateji, kooperatifler vasıtasıyla örgütlenmeleri olmuştur. Küçük çiftçilerin kooperatifleri kullanarak kredi imkânlarından faydalanmaları, DP Hükûmetlerinin öncelikli hedefleri arasında yer almıştır.[527] Bu kapsamda tek parti döneminde yürürlüğe giren 2836 sayılı Kanun ile Tarım Kredi Kooperatifleri ihdas edilmiştir.[528]

---

[524] Ragıp Ziya Mağden, "Devlet Üretme Çiftlikleri", **Ziraat Ansiklopedisi**, C 2, İstanbul 1958, s. 249; Sait Tahsin Tekeli, "Devlet Çiftliklerimizdeki Gelişmeler", **Ziraat Dünyası**, S 54, Y 4, Temmuz 1954, s. 3; Remzi Ayözger, "Zirai Kombinalar", **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 3, Y 1, Aralık 1947, s. 4-5. Devlet Üretme Çiftliklerinin teşkiliyle ilgili 5433 sayılı Yasanın ayrıntıları için bk. **TBMM KD**, D 8, C 31, 07.06.1949, s. 925-935; **Resmî Gazete**, 13 Haziran 1949, S 7231, Kanun No: 5433, s. 16329-16332. Devlet Üretme Çiftlikleri Genel Müdürlüğünün, haralarda merinos yetiştirimiyle ilgili çalışması için **BCA**, 30-18-1-2/149-39-14, Tarih: 28.07.1958.

[525] Nedim Ökmen, "Ziraatta Çok Büyük İnkişaflar Kaydedildi", **Türk Ekonomisi**, S 128, Y 12, Şubat 1954, s. 50; Fethi Açıl, "Zirai Mahsullerde Maliyet Hesabı", **Ziraat Dergisi**, S 139, Y 15, Kasım 1955, s. 8.

[526] İGM, **1950 Ziraat Sayımı Neticeleri**, s. III.

[527] Yurtoğlu, **age.**, s. 89; Serdar Turgut, **DP Döneminde Türkiye Ekonomisi, Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme**, Ankara 1991, s. 159. 1949 ve 1950'deki kuraklık nedeniyle çiftçilerin tarım kredi kooperatiflerine olan borçlarının bir yıl süre ile ertelenmesi hakkındaki Karar için bk. **BCA**, 30-18-1-2/123-52-2, Tarih: 21.06.1950; **BCA**, 30-18-1-2/124-87-20, Tarih: 24.11.1950.

[528] **TBMM KD**, 21.10.1935, s. 764-765; **Resmî Gazete**, 2 Kasım 1935, S 3146, Kanun No: 2836, s. 5756; Attila Bayramgil, "Tarım Kredi Kooperatiflerini Tanıyalım", **Tarım ve Ticaret**, C 4, S 46, Y 4, Ekim 1973, s. 7. 2836 sayılı Yasa'nın dördüncü maddesi gereğince, Ekonomi Bakanlığınca düzenlenen ana sözleşme, 19 Mart 1936'da Bakanlar Kurulu tarafından yürürlüğe sokulmuştur. **BCA**, 30-18-1-2/63-22-6, Tarih: 19.03.1936.

Tablo 1. Tarım Kredi Kooperatiflerinin Durumu (1950-1960)[529]

Yıllar	Kooperatif Sayısı	Üye Sayısı	Verdiği Kredi (Milyon TL)
1950	900	438.410	225.8
1951	984	490.216	290.2
1952	1.187	617.353	414.6
1953	1.300	720.804	544.6
1954	1.356	773.739	549.7
1955	1.425	820.469	675.6
1956	1.488	861.639	694.2
1957	1.521	891.112	766.3
1958	1.546	904.127	870.8
1959	1.560	919.914	881.2
1960	1.572	937.894	1.000.7

Tablo 1'e göre, 1950'de 900 olan kooperatif sayısı 672 artışla 1960 yılında 1.572'e, 438.410 olan üye sayısı 499.484 artışla 937.894'e, 225,8 milyon lira olarak verilen kredi miktarı 774,9 milyon lira artışla 1960'da 1 milyar 700 bin liraya yükseltilmiştir. Böylece 10 yıllık süreçte kooperatif sayısında %74.66, üye sayısında %113.93 ve kredi tutarında %343.17 oranında bir artış kaydedilmiştir. Ayrıca 2834 sayılı Kanun ile teşkil edilen Tarım Satış Kooperatifleri, kredi ortaklığını yerine getirmek ve köylülerin satış işlerine destek sağlamak maksadıyla görevini sürdürmüştür.[530]

DP Hükûmeti zamanında çiftçiye kredi veren işletmelerin başında Ziraat Bankası gelmiştir. Bankanın yıldan yıla yardım edip tarım kesiminin kredi politikasında değişikliğe gitmesi, verilen kredilerde artışlara neden olmuştur.[531] Bu bağlamda 1950 Mayıs'ında verilen 324.000.000 liralık kredi, 1953 Şubat'ında 1.071.000.000 liraya yükseltilmiştir.[532]

---

[529] **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (1949-1957)**, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara 1957, s. 29; Bayramgil, agm., s. 7.

[530] **TBMM KD**, D 5, C 15, 21.10.1935, s. 757; **Resmî Gazete**, 2 Kasım 1935, S 3146, Kanun No: 2834, s. 5754; Süheyb Nizami, "Zirai Kredi Kooperatiflerinin Dördüncü Yılı", **Karınca**, S 7, Y 1, İlk Kanun 1934, s. 2; DP iktidarı yıllarında Ziraat Bankasının Tarım Kredi ve Satış Kooperatiflerine ayırdığı kredi tutarları için bk. **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1949-1957**, s. 33; **Cumhuriyetimizin 50. Yılında T.C. Ziraat Bankası (1923-1973)**, Bilmen Basımevi, İstanbul 1973, s. 278.

[531] Cihad Baban, **Politika Galerisi, Büstler ve Portreler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970, s. 153; Haluk Cillov, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1965, s. 206; Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Sevinç Matbaası, Ankara 1970, s. 98. Sel felaketi yaşayan Van, Gevaş halkının kredi imkânlarından yararlandırılmasıyla ile ilgili bilgiler için bk. **BCA**, 30-1-0-0/107-674-10, Tarih: 08.03.1952.

[532] **Türk Ekonomisi**, S 116, Y 11, Şubat 1953, s. 46. Ziraat Bankasının 1953'ün Şubat ayı hariç köylülere dağıttığı kredi tutarları için bk. Ziya Tataç, "Olaylara Bakış, Kasım 1953, Maliye Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 127, Y 12, Ocak 1954, s. 28. DP döneminde Ziraat Bankasının köylülere verdiği kredi tutarları için bk. İGM, **İstatistik Yıllığı 1951**, s. 353; İGM, **İstatistik Yıllığı 1952**, s. 364; İGM,

Tablo 2. Ziraat Bankasının Verdiği Krediler (1950-1960)[533]

Yıllar	Tarım Kredi Kooperatiflerine Açılan Krediler	Çiftçilere Verilen Krediler
1950	54.592.000	412.197.000
1951	88.964.000	646.506.000
1952	213.671.000	1.067.665.000
1953	187.864.000	1.212.842.000
1954	290.186.000	1.497.157.000
1955	283.710.000	1.554.339.000
1956	587.669.000	1.887.795.000
1957	769.133.000	2.108.182.000
1958	889.603.000	2.161.302.000
1959	904.172.000	2.313.280.000
1960	926.675.000	2.392.097.000

Tablo 2'ye göre 1950'de Ziraat Bankasının Tarım Kredi Kooperatiflerine açtığı 54.592.000 liralık kredi 872.083.000 lira artışla 1960'da 926.675.000 liraya, 412.197.000 lira olan çiftçilere verdiği kredi 1.979.900.000 lira artışla 1960'da 2.392.097.000 liraya çıkarılmıştır. Böylece 1950'den 1960'a kadar, bankanın Tarım Kredi Kooperatiflerine açtığı kredi tutarında %1597.45, çiftçilere verdiği tutarda ise %480.32 oranında bir artış temin edilmiştir.

2.2. Yardım Desteği

Kooperatif ve Ziraat Bankası desteklerine ilave olarak köylülere dış yardımların da gerçekleştirileceğini 4 Temmuz 1948 tarihinde, ABD ile yapılan anlaşma kapsamında Türkiye'nin *Marshall Planı* çerçevesine dâhil edilmesinden anlıyoruz. 8 Temmuz 1948 tarihinde yürürlüğe giren 5253 sayılı Kanun ile de bu anlaşmanın onaylanıp uygulanmaya başlandığı görülmektedir.[534] Gerçekleştirilecek iktisadi desteğin esasını, İkinci Dünya Savaşı'yla harap hale gelen Avrupa'nın, gıda ve temel ihtiyacını Türkiye'nin gidermesi teşkil etmektedir.[535]

İstatistik Yıllığı 1953, s. 518; İGM, **1959 İstatistik Yıllığı**, s. 248-249; Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, s. 361; Memduh Yaşa, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980, s. 150.

[533] DİE, **1959 İstatistik Yıllığı**, s. 248-249; İbrahim İnci, **Türkiye'nin Tarım Politikası (1946-1960)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004, s. 162.

[534] Mehmet Gönlübol, Haluk Ülman, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, **1919-1973**, C 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1982, s. 229-230; **TBMM KD**, D 8, C 30, 08.07.1948, s. 768; **Resmî Gazete**, 13 Temmuz 1948, S 6956, Kanun No: 5253, s. 14398.

[535] Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Demokrasiye Geçiş 1946-1950**, C 4, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 263; Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi (1900-1960)**, İmge Yayınları, Ankara 2003, s. 337. Avrupa ve Türkiye'ye Marshall Planı'yla verilen yardımlar için bk. Çağrı Erhan, "Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı", **Ankara**

Tablo 3. Marshall Yardımından Türkiye'ye Yapılan Destekler (Milyon Dolar) [536]

Yardım Alanları	Dönemi		
	1948-49	**1949-50**	**1950-51**
Tarım	22	14	11
Diğer İşler	27	103	64
Toplam	**49**	**117**	**75**

Tablo 3'e göre, ABD'nin Türkiye'ye yaptığı Marshall Yardımı yıllara göre farklılık arz etmektedir. Bu yardım 1951 Haziran'ına kadar 241 milyon dolara (675 milyon TL) ulaşmıştır. Bunun 47 milyon doları (132 milyon TL) tarım makinaları alanında kullanılmış, çoğunluğu çeşitli sektörlere tahsis edilen meblağlar ise diğer işler adı altında harcama kalemleri içerisinde gösterilmiştir.

Tarımın modernleştirilmesi maksadıyla yurt dışından çeşitli türde makine ve aletlerin getirildiği bilinen bir gerçektir. Bu aletlerin Türk tarımına kazandırılmasında Marshall Yardımı'nın katkısı büyük olmuştur.

Tablo 4. Marshall Yardımı ile Getirilen Tarım Alet ve Makine Sayıları (1952 Kasım)[537]

Tarım Alet ve Makinaları	Sayı
Traktör	31.284
Traktör Pulluğu	32.949
One-Way	3.289
Diskharrow	10.030
Kültivatör	6.033
Pamuk Mibzeri	5.414
Hububat Mibzeri	9.243
Çayır ve Orak Makinesi	9.866
Biçerdöver	3.548
Çapa Makinesi	3.395
Harman Makinesi	2.489
Moto-Pomp	5.630
Treyler	10.451

Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, C 51, S 1, Y 1996, s. 287; Athanase J. Sbarounis, "Marshall Planı ve Karşılıklı Güvenlik Programı Ekonomisi", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, S 3-4, Y Nisan-Temmuz 1951, s. 94; Fuat Köprülü, "Direkt ve Endirekt Marshall Yardımları", **Türk Ekonomisi**, S 108, Y 10, Haziran 1952, s. 174-175; **BCA**, 30-1-0-0/80-506-8, Tarih: 13.11.1948; **BCA**, 30-1-0-0/80-508-6, Tarih: 00.00.1952; **TBMM TD**, D 9, T 2, C 15, 23.05.1952, s. 311; **Ayın Tarihi**, S 219, Y Şubat 1952, s. 105.

[536] Refii Şükrü Suvla, "Ziraatımıza Makine Girerken Göz Önünde Tutacağımız Meseleler", **Cumhuriyet**, 6 Aralık 1950, No: 9460.

[537] **BCA**, 30-1-0-0/80-508-6, Tarih: 00.00.1952.

Tablo 4'e göre, 1952 Kasım'ı sonuna kadar Türkiye'ye getirilen tarım makinalarından 32.949'unu traktör pulluğu, 31.284'ünü traktör, 10.451'ini treyler, 10.030'unu diskharrow, 9.866'sını çayır ve orak makinası ve 9243'ünü ise hububat mibzeri teşkil etmiştir. Bu alet ve makinaları kültivatör, motopomp, pamuk mibzeri, biçerdöver, çapa makinesi, one-way ve harman makinesi sırayla takip etmiştir. Bu suretle, 1952 Kasım'ı bitimine kadar Marshall Yardımı'ndan Türkiye'ye getirilen tarım alet ve makina sayısı 133. 621'i bulmuştur.

2.3. Zirai Teknoloji Gelişmeleri

DP'nin iktidara gelmesinden itibaren ülkenin en önemli zirai politikalarından biri de makineli tarıma geçme yolunda mesai sarf etmek olmuştur.[538] Motorlu tarım araçlarından traktör ve biçerdöverin insan ve hayvan gücü yerine kullanılması, ziraatta makineleşme ve modern tarıma geçiş sürecinin en çarpıcı uygulamaları arasında yer almıştır. Bu bağlamda 1950'de 16.585 olan traktör sayısı 1960'da 42.136'ya çıkmıştır.[539] Ayrıca 1952'de 3.222 olan biçerdöver sayısının 3.370 artışla 1958'de 6.592 çıkması, %101.44 oranında bir artışı ortaya koymaktadır.[540] DP döneminde gerek makineli tarıma geçiş sürecinin hızlanması gerekse traktör sayılarında yaşanan artış, işlenen arazi miktarında artışları da tetiklemiştir.

Tablo 5. Türkiye'de Traktör Sayısı ve İşlenen Arazi Miktarı (1945-1960)[541]

Yıllar	Traktör Sayısı	İşlenen Arazi (Hektar)
1945	1.156	12.664.000
1946	1.356	13.093.000
1947	1.556	13.575.000
1948	1.756	13.900.000
1949	9.170	13.264.000
1950	16.585	14.542.000
1951	24.000	15.272.000
1952	31.415	17.361.000
1953	35.600	18.812.000

[538] Makineli tarıma geçiş yolunda Başbakan Adnan Menderes ve Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın TBMM'de yaptığı konuşmalar için bk. **TBMM ZC**, D 10, T F, C 1, 24.05.1954, s. 30; **TBMM TD**, D 9, T 2, C 10, 01.11.1951, s. 6; **TBMM TD**, D 9, T 3, C 17, 01.11.1952, s. 8; **Tarım Dergisi**, S 6, Y 1 Aralık 1952, s. 3.

[539] DİE, **Zirai İstatistik Özetleri (1940-1961)**, s. 3; DİE, **İstatistik Yıllığı (1960-1962)**, s. 209.

[540] TÜİK, **İstatistik Göstergeler 1923-2011**, s. 206.

[541] DİE, **Zirai İstatistik Özetleri**, **1940-1961**, s. 3; DİE, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1968**, s. 165; DİE, **İstatistik Göstergeler 1923-1990**, s. 142; DPT, **Kalkınan Türkiye**, **(Rakamlarla 1923-1968)**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969, s. 43.

Yıllar	Traktör Sayısı	İşlenen Arazi (Hektar)
1954	37.743	19.616.000
1955	40.282	20.998.000
1956	43.727	22.453.000
1957	44.144	22.161.000
1958	42.527	22.765.000
1959	41.896	22.940.000
1960	42.136	23.264.000

Tablo 5'e göre, 1945'ten 1948'e kadar ülkede her yıl yaşanan 200 traktör artışı, düşük bir rakamı ifade etmektedir. 1948 yılına gelindiğinde 1.756 olan traktör sayısı 7.414 artışla 1949 yılında 9.170'e çıkmıştır. Bu yükselişe Marshall Yardımı'ndan gelen dövizler de etki etmiştir. Bu sıçrama 1950'den sonraki süreçte de devam etmiştir. DP'nin yönetime geldiği 1950'de 16.585 olan traktör sayısı 25.551 artışla 1960 yılında 42.136'ya yükselirken bu aynı zamanda %154,06 oranında bir artışı da ortaya koymaktadır.

Bu dönemde traktör sayılarının yükselişine paralel olarak işlenen arazi miktarında da yükselişler kaydedilmiştir. 1945'te 12.664.000 hektar olan işlenen arazi miktarı 10.600.000 hektar artışla 1960'da 23.264.000 hektara çıkmıştır. Bu suretle, 1945'ten 1960'a %83.70, 1950'den 1960 ise %59.97 oranında işlenen arazi miktarında artışlar yaşanmıştır.

3. ZİRAİ ÜRETİM GELİŞMELERİ

3.1. Teknik Üretimde Gelişmeler

DP döneminde tarımda makineleşmenin yanı sıra üretim tekniğinde gelişmeler de kaydedilmiştir. Bu gelişmeler sayesinde biyolojik ve kimyasal unsurlardaki ilerleme ortaya konmuş, bunların da devreye sokulmasıyla gübreleme, tohum ıslahı ve ilaç kullanımı gerçekleştirilmiştir. Kısaca tarımda tohum ıslahı ve makineleşmenin yanı sıra gübre, su ve ilaç kullanımı, üretim tekniğindeki gelişmeleri ifade etmektedir.[542]

DP döneminde ziraatta biyolojik ve kimyasal faktörlerden birincisi tohum ıslahı olmuştur. Tarım Bakanlığı, ülkenin belirli çevrelerinde faaliyete geçirdiği

[542] Çelik Aruoba, "Tarımda Teknolojinin Değişmesinin Gelir Dağılımına Etkisi", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar, 1923-2000**, Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 197; Ali Özgüven, **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, Bursa Üniversitesi Yayınları, Bursa 1977, s. 106.

tohum temizleme evlerindeki *selektör makineleri* yardımıyla üreticilerin tohumunu bedelsiz olarak arındırıp olgun ve ağır taneli hâle getirmiştir.[543]

Ziraatta kimyasal ve biyolojik faktörlerin bir diğeri de sulama olarak bilinmektedir. Türkiye'de ekilebilir topraklara su verilmesi, bataklıkların ortadan kaldırılarak üretime elverişli duruma getirilmesi ve taşkınlara karşı önlemler alınması işlemleri de yapılmıştır.[544] DP'nin iktidarda kaldığı yıllarda bataklıktan kurtarılan, taşkından korunan ve sulanan topraklarla sele karşı teşkil edilen tesislerde önemli gelişmeler meydana getirilmiştir.[545]

Biyolojik ve kimyasal faktörlerden üçüncüsünü ise gübreden yararlanma teşkil etmiştir. Randımanı artırmak amacıyla, bitkisel ve kimyasal unsurlarla hayvan artıklarının toprağa verilmesi gübrelemeyi oluşturmaktadır.[546] Tarım üretiminde verimini yitirmiş toprağın gücünü yükseltip daha fazla performans sağlanması maksadıyla gübreden faydalanmaya özen gösterilmiştir.[547]

Biyolojik ve kimyasal unsurlardan dördüncüsünü ilaç kullanımı meydana getirmiştir. İnsanların ektiğinden çok, hastalık ve haşerelerden kalanı temin etmelerinin hakikat olduğu Türkiye'de, ziraat mahsullerinin zararlılardan muhafaza edilmesinde tarımsal savaş gerekli kılınmıştır.[548] Türkiye'de hastalık ve haşereler sebebiyle yılda %15-20 nispetinde bir üretim kaybının ortaya

---

[543] Fuat Halis Eren, "En İyi Tohum Nasıl Seçilir?", **Köy Postası**, S 27, Y Haziran 1946, s. 14; Emin Mutaf, "Tohumluğumuzu Niçin Temizleriz", **Köy Postası**, S 107, Y Haziran 1953, s. 36. Tohum ıslahı çalışmaları için bk. Kahraman Nizamoğlu, "Yeni Mezopotamyalar", **Tomurcuk**, C 6, S 62, Y 6, Şubat 1957, s. 5; Zühtü Kutulmuş, "Devlet Üretme Çiftlikleri Umum Müdürlüğünün Kuruluş Gayesi ve Memleket Ziraatındaki Rolü", **Ziraat Dergisi Zirai Öğretimde 110.Yıl (Özel Sayı)**, S 176-177, Y 19, Aralık-Ocak 1959, s. 58.

[544] Yaşar Aytın, "Orta Anadolu Ziraatında Toprağın Beslenmesi ve Su Problemi", **Ziraat Dünyası**, S 32, Y 3, Eylül 1952, s. 11; Sungurlu'nun Karaçay köyü muhtarı 1950'de yaşadığı sel afeti nedeniyle devlet yetkililerinden tohumluk isteğinde bulunmuştur. Konu ile ilgili Bk. **BCA**, 30-1-0-0/80-507-4, Tarih: 08.12.1950.

[545] Türkiye'de su çalışmalarının inkişafıyla ilgili bilgi almak için bk. Rıfkı Salim Burçak, **On Yılın Anıları, 1950-1960**, Ankara 1998, s. 764-765; **TBMM ZC**, D 11, T 3, C 12, 23.02.1960, s. 249.

[546] Kazım Bayraktar, "İşletme Gübrelerinin Önemi ve Sebzecilikteki Yeri", **Çiftçi**, C 3, S 25, Y 3, Ekim 1947, s. 40.

[547] Suphi Rıza Doğukan, "Gübre", **Köye Doğru**, C 4, S 91, Y 15 Nisan 1944, s. 14. 1950-1960 yıllarında yararlanılan gübre miktarlarıyla ilgili bilgi almak için bk. **TBMM ZC**, D 10, T 2, C 8, 01.11.1955, s. 9; Nurinnisa Özbek, "Zirai İstihsalin Artırılmasında Gübrelemenin Önemi", **Ziraat Dergisi (Özel Sayı), Zirai Öğretimde 110. Yıl**, S 176-177, Y 19, Aralık-Ocak 1959, s. 122-123; Suat Aksoy, **100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gerçek Yayınları, İstanbul 1969, s. 82-83.

[548] H. Nahit Teoman, "Zirai İlaçlar Müessesesine Doğru", **Tomurcuk**, S 63, Y 6, Mart 1957, s. 20.

çıkması, mekanik ve biyolojik aletler aracılığıyla mücadeleye tutuşulup randımanın yükseltilmesi zorunluluğunu meydana getirmiştir.[549]

Tablo 6. Zararlılarla Mücadele Çalışmaları (1950-1957)[550]

Yıllar	Öldürülen Çekirge (Kg)	İlaçlanan Kımıl Alanı (Dekar)	Fareli Alanın Temizlenmesi (Dekar)	Kışlakta Yakılarak İmha Edilen Süne (Kg)	Toplatılan Süne(Kg)	İlaçlanan Süne Alanı (Dekar)
1950	3.863.456	-	4.330.034	166.015	141.321	-
1951	4.460.865	-	7.374.069	152.030	985.004	-
1952	1.755.798	-	7.904.230	85.750	486.087	-
1953	6.566.676	-	5.616.993	38.090	63.666	-
1954	1.413.435	-	5.964.395	8.119.029	497.212	-
1955	1.452.522	-	9.249.794	6.920.587	670.855	246.600
1956	1.252.238	33.428	5.413.271	8.275.058	746.361	508.697
1957	1.334.530	429.192	3.216.049	3.311.563	2.414	683.576

Tablo 6'ya göre, 1950-1957 yılları arasında fare, çekirge, süne ve kımıl zararlılarıyla kapsamlı bir mücadeleye girişildiği görülmektedir. Bu mücadelede, 22.099.520 kg çekirge imha edilirken 27.068.122 kg'ı yakılıp 3.592.920 kg'ı da toplatılmak suretiyle 30.661.042 kg süne zararlısı yok edilmiştir. Ayrıca ekili araziler ilaçlanarak 49.068.835 dekar fareli, 1.438.873 dekar süneli ve 462.620 dekar kımıllı alanın temizliği gerçekleştirilmiştir.

3.2. Hava Koşullarının Zirai Faaliyetlere Uygun Olması

DP döneminde Türkiye'de üretim tekniğinde yaşanan gelişmelerin yanı sıra hava şartlarında da gelişmeler kaydedilmiştir. 1951, 1952 ve 1953 yıllarındaki hava koşullarının hububat üretimine uygun seyretmesi, tarım rekoltesinin artmasını tetiklemiştir.[551] Bu aynı zamanda, mahsullerin dış ülkelere satış

[549] Münif Akmanoğlu, "Zirai Mücadele ve Eğitim", **Tarım ve Ticaret**, C 4, S 43, Y 4, Temmuz 1973, s. 10; Cevdet Sevintuna, "Mücadelede Kullanılan İlaçlar", **Koruma**, C 3, S 27, Yıl: 15 Ağustos 1962, s. 14. DP döneminde haşere ve hastalıklarla mücadele faaliyetleri hakkında bilgi almak için bk. Mesude İleri, "Zirai Mücadelede, Yüksek Ziraat Mühendislerinin Rolü", **Ziraat Dergisi**, S 146, Y 16, Haziran 1956, s. 5. Tarımda gerekli ilaç malzemesini temin etmek amacıyla İstanbul'da 200.000 lira sermaye ile kurulan *Koruma Tarım İlaçları Anonim Şirketi* hakkında bilgi almak için bk. **BCA**, 30-18-1-2/124-96-16,Tarih: 13.01.1951.

[550] **Tomurcuk**, C 6, S 70, Y 6, Ekim 1957, s. 4-5.

[551] Numan Kıraç, "1953 Yılı İyi Bir Mahsul Yılı Olacak", **Türk Ekonomisi**, S 115, Y 11, Ocak 1953, s. 14.

potansiyelini de yükseltmiştir.[552] Havanın üç yıllık süreçte mevsim normallerinde ve yağışlı geçmesi, buğdaydan alınan randımanda artışlara yol açmıştır. Bu bağlamda, 1951'de buğdaydan hektar başına elde edilen 1.169 kg'lık verim, 1952'de 1.194 ve 1953'te ise 1.248 kg'a çıkmıştır. Bu rakamlardan 1953'te hektar başına alınan randımanın en üst seviyeye ulaştığı görülmektedir. Bu artışta, ziraatta makineleşmenin ve yeni üretim tekniklerinden yararlanmanın da payı vardır. Ancak hava koşullarının 1954, 1955 ve 1956'da değişime uğrayıp hektar başına alınan randımanda kayıplar meydana getirdiği, 1953'te 1.248 kg'lık buğday veriminin, 1954 yılında 765'e, 1955'te 977'ye ve 1956'da 872 kg'a düşmesinden anlaşılmaktadır.[553]

Tablo 7. DP Döneminde Türkiye'de Buğday Üretim ve Verimi (1950-1960)[554]

Yıllar	Üretim Miktarı (Ton)	Bir Hektardan Alınan Verim (Kg)
1950	3.871.926	864
1951	5.600.000	1.169
1952	6.447.000	1.194
1953	8.000.000	1.248
1954	4.900.000	765
1955	6.900.000	977
1956	6.400.000	872
1957	8.300.000	1.159
1958	8.550.000	1.147
1959	7.852.000	1.042
1960	8.450.000	1.097

Tablo 7'ye göre, DP döneminde buğday üretimi ve verimi yıldan yıla farklılık arz etmektedir. Buna göre 1950'de 3.871.926 ton olan buğday rekoltesi 4.578.074 ton artışla 1960'da 8.450.000 tona, 864 kg olan hektar başına alınan verim, 233 kg artışla 1.097 kg'a ulaşmıştır. Böylece 1950'den 1960'a buğday üretiminde %118.23, veriminde ise %26,96 oranında bir artış sağlanmıştır.

[552] Necdet Serin, **Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası**, **1923-1973**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1975, s. 37.

[553] İGM, **1959 İstatistik Yıllığı**, s. 211; DİE, **Zirai İstatistik Özetleri**, **1940-1961**, s. 4; DİE **İstatistik Göstergeler 1923-1998**, s. 226; DİE, **İstatistik Göstergeler 1923-2002**, s. 222; DİE, **Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı**, s. 118; TÜİK, **İstatistik Göstergeler 1923-2011**, s. 187.

[554] İGM, **1959 İstatistik Yıllığı**, s. 21; İGM, **Zirai Bünye ve İstihsal 1959**, s. 12; DİE, **İstatistik Yıllığı 1960-1962**, s. 210; TÜİK, **İstatistik Göstergeler 1923-2006**, s. 196; TÜİK, **İstatistik Göstergeler 1923-2012**, s. 165; DİE, **Zirai İstatistik Özetleri**, **1940-1961**, s. 4; DİE, **1963 Türkiye İstatistik Yıllığı**, s. 198.

Buğday rekoltesi 8.450.000 ton ile 1960 yılında, hektar başına alınan verim 1.248 kg ile 1953'te en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Üretim ve verim artışını, mevsim şartlarının elverişliliğine ek olarak makineli tarıma geçiş ve ekilen arazideki artış da tetiklemiştir.

3.3. Uygun Pazar İmkânlarının Ortaya Çıkması

Ziraatta başarının en önemli kriterlerinden biri de uygun pazar koşullarının meydana getirilmesidir. Bu koşulların belirlenmesinde zamanın iç ve dış konjonktürü etkili olmuştur. Kore Savaşı (1950-1953) bu konjonktürlerden birini teşkil etmiştir. Bu savaş dünya pazarlarını etkileyerek hammaddenin uygun fiyat ve talep şartlarını meydana getirmiştir. Savaşta hammadde fiyatlarında oluşan artış, dış ticaret imkânlarını Türkiye'nin lehine döndürmüştür.[555] Sonuçta, buğday, pamuk ve yün ihracatı artmaya başlamıştır.[556]

1949 Kasım'ında 62.000.000 lira olan pamuk ihracı 1950'nin aynı döneminde 150.000.000 liranın üzerinde seyretmiştir.[557] Benzer şekilde 6.000.000 lirayı bulunan iplik, yün, kıl ihracı 22.600.000 lira artışla 28.600.000 liraya çıkmıştır. Bu durum, dış satımı iki buçuk kat artan pamuğun altı lira; dört buçuk kat yükselen yünün 5.50 liraya yükselmesine yol açmıştır. Fiyatların yüksek düzeylerde alıcı bulması, İstanbul halkının ihtiyaç fazlası yataklarını piyasaya sürmesine neden olmuştur.[558]

Tablo 8. Türkiye'de Pamuk İhracı (15 Eylül 1953)[559]

Ülkeler	İhracat Miktarı (Kg)	İhracat Tutarı (TL)
B. Almanya	27.791.899	63.071.328
İtalya	22.599.450	49.504.832
Fransa	15.350.251	34.135.615
Macaristan	6.904.499	16.018.494

[555] Halil İmre, **Bir Ömür Üç Kitap**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1976, s. 256; Osman Okyar, "Dış Ticaret ve Tediye Durumumuz", **Türk Ekonomisi**, S 139, Y 13, Ocak 1955, s. 16; Zafer Toprak, "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar**,**1923-2000**, Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 19.

[556] İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 98.

[557] 1 Ekim 1950-31 Ocak 1951 tarihleri arasında İzmir'den dış ülkelere sevk edilen pamuğun kilogram miktarı hakkında bilgi almak için bk. **Yeni Asır**, 7 Şubat 1951, No: 14412.

[558] Gıyas Akdeniz, "Harp Ekonomisi ve Dış Ticaretimiz", **Yeni İstanbul**, 4 Şubat 1951, No: 432.

[559] **BCA**, 30-1-0-0/ 85-534-5, Tarih: 08.12.1955; Nadir Yurtoğlu, "Üretim ve Ticaret Bağlamında Menderes Döneminde Türkiye'de Pamuk Tarımı (1950-1960)", **Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi**, S 68, Bahar 2021, s. 690-691.

Ülkeler	İhracat Miktarı (Kg)	İhracat Tutarı (TL)
Japonya	6.544.458	14.502.696
Çekoslovakya	5.479.731	12.190.539
Yugoslavya	4.574.748	10.694.005
Polonya	2.392.757	5.343.834
Finlandiya	1.728.771	4.280.033
Avusturya	1.606.052	3.699.410
Hollanda	1.459.862	3.304.986
İsrail	937.965	2.011.368
İsveç	932.671	2.180.786
İngiltere	797.482	1.652.330
İspanya	504.991	1.402.051
Belçika	351.937	765.245
Danimarka	20.000	41.712
İsviçre	10.000	22.400
Toplam	**99.987.524**	**224.821.664**

Tablo 8'e göre, 15 Eylül 1953 itibarıyla 18 ülkeye gerçekleştirilen 99.987.524 kg pamuk satışından 224.821.664 liralık döviz elde edilmiştir. Bu ihracatta Batı Almanya 27.791.899 kg ve 63.071.328 lira ile ilk sırada bulunurken İtalya 22.599.450 kg ve 49.504.832 lira ile ikinci, Fransa 15.350.251 kg ve 34.135.615 lira ile üçüncü sırada yer almıştır. Bu üç ülkeye 65.741.600 kg pamuk satışından 146.711.775 liralık bir gelir temin edilmiştir. Diğer 15 ülkeye yapılan ihracat ise 6.904.499 kg, 16.018.494 lira ile 10.000 kg, 22.400 lira arasında değişmektedir.

3.4. Zirai Gelirlerin Artırılmasına Yönelik Tedbirler

3.4.1. Destek Alımları

DP Hükûmetleri, tarımın pazar sorunlarının yanı sıra fiyat oluşumu sorunlarıyla da karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde artan problemlere çözüm yolu bulabilmek için alınabilecek önlemler yetersiz olduğu için devlet bu alana da el atmıştır. DP'nin yönetime gelmesinin ardından hububat fiyatlarının yeniden yapılandırılıp üreticilerin desteklendiğini 1949'da 21-27 kuruş civarında bulunan buğdayın 30-45 kuruşa çıkmasından anlıyoruz.[560] Bu suretle çiftçinin ürünlerini satarak ilk kez bol para kazanması, onu yıllardır süregelen borçlarından kurtardığı gibi üretimi özendirip tüketimi de artırmıştır.[561]

[560] Cem, **age.**, s. 328.

[561] Muhlis Ete, "Avrupa İktisat Konferansı ve Türkiye", **Türk Ekonomisi**, S 127, Y 12, Ocak 1954, s. 4.

4. ZİRAİ MAHSULLERİN PAZAR FAALİYETLERİ

4.1. İç ve Dış Pazar İmkânlarının Teşkil Edilmesi

Değişik mevsimlerde tarım ürünlerine ihtiyaç duyulmasının üretim kapasitesi ve sürekliliğini etkilemesi pazar sorunlarıyla karşılaşmamak için iç piyasa şartlarının belirlenmesi zaruretini ortaya koymuştur. Bu nedenle mahsullerin fiyatlarını düzenleme ve koruma ile iç pazar koşullarını tespit etme yetkisi Toprak Mahsulleri Ofisine (TMO) tevdî edilmiştir. 1946-1950 döneminde 550.000 ton olan TMO hububat alım ortalamasının 1950-1954 devresinde 1.300.000 tona yükseldiği bilinmektedir. Bu dört yıllık süreçte, hububat ihracının ise 2.830.000 tona ulaştığı gözlemlenmektedir.[562]

1947-1948'de 440.840 ton hububat alımı yapan TMO, önemli bir gelişme kaydederek DP'nin iktidarda bulunduğu 1952-1953'de 1.540.374 ton; 1953-1954'te ise 1.929.561 ton alım gerçekleştirmiştir.[563] Bu dönemde tarım mahsullerinin dış piyasada fazla talep görmesi bunların yabancı ülkelere satımı karşılığında milyonlarca liralık döviz kazanılmasının da önünü açmıştır. 1945'te 39.244 ton olan zahire ve ürünleri ihracı, DP'nin iktidarda bulunduğu süreçte muazzam bir atılım kaydederek 1952'de 808.339 ton, 1953'te 954.918 ton ve 1954'te ise 1.088.468 tona ulaşmıştır.[564]

4.2. Zirai Mahsullerin Pazara Sürülmesini Kolaylaştıran Yol Çalışmaları

4.2.1. Denizyolları

DP döneminde zirai ürünlerin piyasaya sürülmesini kolaylaştıran ulaştırma vasıtalarından ilkini denizyolları oluşturmuştur. Yetersiz deniz araç ve gereçlerinin satın alınarak yabancı uzmanlardan yararlanılması, bu dönemin belli başlı amaçları arasında yer almıştır.[565]

---

[562] **TBMM ZC**, D 10, T 2, C 8, 01.11.1955, s. 15. TMO'nun kuruluşu ve görevleri hakkında bilgi almak için bk. **BCA**, 30-18-1-2/88-91-15, Tarih: 19.09.1939; **TBMM KD**, D 5, C 18, 24.06.1938, s. 1015-1020; **Resmî Gazete**, 13 Temmuz 1938, S 3958, Kanun No: 3491, s. 10250-10252; Ali Rıza Oktay, "Toprak Mahsulleri Ofisinin Memleket Bünyesinde ve Devlet Ekonomisindeki Rolü", **TMO Dergisi**, S 7, Y 1, Ekim 1955, s. 3; A. Samim Karkın, "Toprak Mahsulleri Ofisi ve Faaliyetleri", **TMO Dergisi**, S 10, Y 1, Ocak 1956, s. 7; Suphi Rıza Doğukan, "Hububat İstihsalcisi Türkiye'de İstihsalin Korunması ve İstihlakin Düzenlenmesi", **Çiftçi**, C 3, S 33-35, Y 3, Haziran-Ağustos 1948, s. 338.

[563] Yurtoğlu, **age.**, s. 184.

[564] Bu dönemin istatistik rakamları için bk. İGM, **1959 İstatistik Yıllığı**, s. 257-266; DİE, **1963 Türkiye İstatistik Yıllığı**, s. 245.

[565] **BCA**, 30-18-1-2/125-36-3, Tarih: 24.05.1951.

Liman ve iskelelerin inşa ile deniz ticaretine uygun hale getirilmesi, bu zamanın diğer bir hedefi olarak göze çarpmaktadır.[566] Bu maksatla her yıl düzenli halde artırılan liman ve iskele ödeneklerinin 1959 yılında 135.650.000 liraya çıkarıldığı görülmektedir.[567] Ayrıca 1950'den 1961'e kadar liman ve iskele inşası için devlet bütçesinden yapılan harcamaların tutarı 642.000.000 lirayı bulmuştur.[568]

Türkiye'de mal taşıyan gemi sayısının artırılması, tarım mahsullerinin nakliyat işlerinin kolay ve ucuz olarak yapılmasının önünü açmıştır. Bu dönemde insan ve hayvan beslenmesinde önemi bilinen tahıl ve yem taşımacılığı, Türkiye'nin ticaret politikalarının da esasını oluşturmuştur. Tarım mahsullerinin piyasaya sürülmesinde önemli bir işlevi yerine getiren TMO'nun Devlet Denizyollarına müracaat etmesi, bu kuruluşun taşımacılık sektörüne sağladığı desteği gözler önüne sermiştir.[569]

4.2.2. Demiryolları

Tarımsal ürünlerin pazarlamasını kolaylaştıran vasıtalardan ikincisini demiryolları meydana getirmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında demiryollarına ağırlık vererek ülkenin uzak yerlerini merkeze bağlayan bir şebeke kurulmuşsa da karayollarının ilkel ve yetersiz kalışı, bu alanın verimli işletilmesini engellemiştir.[570] Bu nedenle DP dönemi'nde ulaşım sektörü içerisindeki en az gelişimin demiryollarında görüldüğünü 7.671 km olan 1950 yılı ray uzunluğun 1960'da 7.895 km'ye çıkarılmasından anlıyoruz.[571] Dahası, karayollarında yolcu ve yük nakliyatına artan rağbet, taşımacılığın bu alana kaymasının da önünü açmıştır.[572] Ancak bu durumun demiryolu nakliyat payını azaltmadığı, 8.680.820 ton olan 1950 yılı yük sevkiyatının, 1959'da 16.291.007 tona yükselmesinden anlaşılmaktadır.[573]

4.2.3. Karayolları

DP döneminde tarım ürünlerini piyasaya süren ulaştırma araçlarından üçüncüsü ve en önemlisini karayolları oluşturmuştur. Ülkenin kan damarları olarak bilinen karayolları, çiftçilerin kalkınması, üretim kapasitesinin

---

[566] Türkiye'de 1949'dan 1957'e kadar denizcilik faaliyetleri için bk. "Türkiye Nasıl İlerliyor? Denizcilik İşleri,1949-1957", **Yeni Kastamonu**, 17 Aralık 1957, No: 70.

[567] **TBMM ZC**, D 11, T 2, C 7, 20.02.1959, s. 436.

[568] Cillov, **age.**, s. 393.

[569] Yurtoğlu, **age.**, s. 219.

[570] Yaşa, **age.**, s. 271.

[571] DPT, **age.**, s. 82.

[572] Ercümend E. Talu, "Tren Kamyon Rekabeti", **Son Posta**, 24 Mart 1951, No: 5637, 1786.

[573] İGM, **1959 İstatistik Yıllığı**, s. 485; DİE, **İstatistik Yıllığı 1960-1962**, s. 623.

yükselmesi ve refah seviyesinin artmasında önemli bir işlevi yerine getirmiştir.[574]

DP Hükûmetleri, endüstrinin geriliğini, ulaştırma yetersizliği ile pahalılığa bağladığından karayollarına önem vermiştir. Bu kapsamda, anayolların merkezden idaresini esas kılan bir planın hazırlanması, bucak ve köy yollarının hızla inşası ve büyük karayolu ağının teşkil edilerek tamirinin yapılması, DP Programı'nın 77. ve 78. maddelerinde tespit edilmiştir.[575]

Tarım kesimi ve devlet sektörlerini ilgilendirmesi nedeniyle, yol ağının geliştirilmesi gerektiğini düşünen Başbakan Adnan Menderes, özellikle karayoluna önem verileceğini Birinci Hükûmet Programı'nda dile getirmiştir.[576] İkinci Hükûmet Programında da bu yolları iyi bir düzeye eriştirmeyi hedefleyen Menderes, köy yollarını ayrı bir branş halinde bütün yollarda uyum içinde değerlendirip yürütmekle yarar sağlayacaklarını ifade etmiştir.[577]

DP döneminde ulaştırma sektörleri içerisindeki en önemli gelişmeyi karayolları kaydetmiştir. Bu gelişmede Hükûmetin yol çalışmalarına tahsis ettiği ödenekleri düzenli bir şekilde yükseltmesi etkili olmuştur. ABD yardımları ve ek ödenekler sayesinde 1950'den 1954 yılı sonuna kadar karayolları için toplam harcanan tutar 827.000.000 lirayı bulmuştur. 1955 bütçesine teklif edilen tahsisatla bu rakamın 1.129.000.000 lirayı aştığı bilinmektedir.[578]

Karayollarına ayrılan ödeneğin yıldan yıla artırılması, 1949 yılı sonuna kadar 2.630 km olan stabilize yol uzunluğunun, 1954 Kasım'ı itibarıyla 22.000 km'ye ulaşmasına yol açmıştır. Ayrıca 1950'de 19.000 km olan bakım altındaki yol uzunluğu, 1954 sonunda 36.000 km'ye yükselmiştir. Dahası 1956'da 4.500 km yol bakım altına alınırken 1.430 km standart yol şebekesi tamamlanmış ve 1.850 km yol asfaltlanmıştır. Böylece 1950'den 1956'ya 17.465 km'lik dört mevsim geçit veren yol uzunluğu 33.000 km'ye; 1.624 km'lik asfalt yol uzunluğu ise 3.500 km'ye çıkarılmıştır.[579]

---

[574] Ali Süer, "Köy ve Köylü", **Ziraat Dünyası**, S 48-49, Y 4, Ocak-Şubat 1954, s. 8. Karayollarının tarım mahsullerinin yanı sıra mal ve insan nakliyatındaki işlevi hakkında bilgi almak için bk. Necmi Çelikel, "Türkiye'de Karayolları ve Nakliyeciliği", **Türk Ekonomisi**, S 103, Y 10, Ocak 1952, s. 23.

[575] **DP Programı**, Ankara 1946, s. 22.

[576] **TBMM TD**, D 9, T Olağan, C 1, 29.05.1950, s. 28-29; İsmail Arar, **Hükümet Programları**, **1920-1965**, Burçak Yayınevi, İstanbul 1968, s. 219-220; **Yeni Sabah**, 30 Mayıs 1950, No: 4008.

[577] **TBMM TD**, D 9, T 1, C 6, 30.03.1951 s. 64; **Milliyet**, 31 Mart 1951, No: 329.

[578] **TBMM ZC**, D 10, T 2, C 5, 18.02.1955, s. 211; **Türk Ekonomisi**, S 141, Y 13, Mart 1955, s. 74; **Türkiye İktisat Gazetesi**, 21 Şubat 1955, No: 110; Yurtoğlu, **age.**, s. 204-205. DP döneminde vilayet ve köy yollarına tahsis edilen ödenekler hakkında ayrıntılı bilgi almak için bk. **BCA**, 30-18-1-2/151-73-6, Tarih: 02.02.1959; **BCA**, 30-18-1-2/151-78-14, Tarih: 26.02.1959; **BCA**, 30-18-1-2/152-16-5, Tarih: 13.04.1959.

[579] **TBMM ZC**, D 10, T 3, C 14, 01.11.1956, s. 6.

YEDİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TARIM POLİTİKALARI VE UYGULAMALARI (1960-1980)

Nedim Yalansız*

1. 27 MAYIS ASKERÎ DARBESİ SONRASI-MİLLÎ BİRLİK KOMİTESİ HÜKÛMETLERİ DÖNEMİ (1960-1961)

27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi Demokrat Parti iktidarına karşı yapıldı. Darbeyi gerçekleştiren 38 subay Millî Birlik Komitesi (MBK) adını aldı. MBK'nin başkanlığına eski Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel getirildi. Cemal Gürsel, aynı zamanda devlet başkanlığı ve büyük bölümü teknokratlardan oluşan 17 kişilik Millî Birlik Komitesi Hükûmetinin başbakanlığını üstlendi. MBK, darbe sonrası parlamenter demokrasiye geçmeyi isteyen ılımlılar ve askerî yönetimin bir süre devam etmesini isteyen radikaller olmak üzere iki gruba ayrıldı. Bu anlaşmazlık darbe yönetiminin çeşitli konularda sertleşmesine neden olurken 13 Kasım 1960'ta 14 subaydan oluşan radikal grup tasfiye edildi. Bu tasfiye anayasayı hazırlayacak Kurucu Meclisin oluşturulmasını, 1961 Anayasası'nın kabulünü ve yeni siyasi partilerin kurulması sürecini hızlandırdı. 1961 Anayasası, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu olmak üzere iki meclisli parlamento; Anayasa Mahkemesi ve Devlet Plânlama Teşkilatı gibi yeni kurumlar getirdi. 27 Mayıs Darbesi öncesinde var olan Cumhuriyet Halk Partisi ve Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi siyasi faaliyete devam ederken darbe sonrası 29 Eylül 1960'ta kapatılan Demokrat Partinin seçmenine hitap eden Adalet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi gibi yeni partiler, 1961 yılı başında kuruldu. 15 Ekim 1961 seçimleri sonrası kurulacak koalisyon hükûmetine kadar, ülkeyi Cemal Gürsel'in başbakanlığındaki I. ve II. Millî Birlik Komitesi Hükûmetleri yönetti.[580]

1.1. Hükûmet Programı'nda Tarım Meselesi

27 Mayıs 1960 darbesi sonrası 30 Mayıs 1960'ta kurulan ve 5 Ocak 1961'e kadar görevde kalan ilk Millî Birlik Komitesi Hükûmeti'nin programı kısa bir programdı. Tarım ile ilgili konular da bu nedenle sınırlı tutuldu.

Programda, her yıl yaklaşık 1 milyona yakın artan Türkiye nüfusunun yiyeceğinin sağlanması ve ihracatın %90'ını oluşturan döviz kaynaklarının genişletilmesi için tarımsal üretimin artırılması ve tarım ürünlerinin

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi-Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü, nedim.yalansiz@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1231-1503.

[580] Nedim Yalansız, **Türkiye'de Koalisyon Hükümetleri 1961-2002**, Büke Yayınları, İstanbul 2006, s. 26-70.

niteliklerinin iyileştirilmesine önem verileceği yer almaktadır. Orman varlığından akılcı bir işletmeyle daha yüksek gelir sağlanması olanakları üzerinde durulacağı belirtilmektedir. Erozyon nedeniyle büyük kayıplara uğrayan toprakların korunmasına, su kaynaklarının düzenlenmesine ve bunlardan faydalanılmasına çalışılacağı; millî ekonomiyi oluşturan köylü ve çiftçi vatandaşların yaşam koşullarının iyileştirilmesi ve gelirlerinin arttırılması için her türlü çabanın sarf edileceği açıklanmaktadır.[581]

II. MBK Hükûmeti, 5 Ocak 1961-20 Kasım 1961 tarihleri arasında görev yaptı ve çok partili yaşama geçiş hazırlıkları nedeniyle yeni program getirmedi ve aynı programa devam etti.[582]

1.2. Ara Rejim Döneminde Tarımın Sorunları

1960 Nüfus Sayımı'na göre tarımla uğraşan nüfus 19 milyondur. Bu da genel nüfusun %71'ine karşılık gelmektedir. Tarımdan gelen gelirlerin, millî gelir içerisindeki yeri %40'ın üzerindedir. Dış ticaret dengesi de tarım ürünlerine dayanmaktadır. Türkiye'nin sanayileşmesinde, ekonomik kalkınmasında ve sosyal düzeninde tarımın yerinin önemli olması, tarım problemine siyasi partilerin ve Hükûmetlerin öncelik vermesine neden olmaktaydı.[583]

27 Mayıs Darbesi'nden önce "*toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesi, toprak etüt ve haritalarının yapılması, toprak sınıflarının belirlenmesi, arazilerin kullanım kabiliyetlerinin tespit edilmesi amacıyla*", 27 Şubat 1960 tarihinde çıkarılan bir kanunla Tarım Bakanlığına bağlı olmak üzere TOPRAKSU Genel Müdürlüğü kuruldu."[584]

TOPRAKSU Genel Müdürlüğü aynı zamanda halkın projelere katılımını destekleyecek, benimsenen projelere mali ve teknik yardım sağlayacak, toprak reformunun başarıya ulaşmasında etkili olacak arazi sınıflandırması, arazi iyileştirmesi, reform sahalarında sulamanın geliştirilmesi, arazi toplulaştırılması gibi hizmetler de verecektir.[585]

---

[581] **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 2, TBMM Yayınları, Ankara 2013, s. 1313.

[582] **Age.**, s. 1319.

[583] **Cumhuriyet Halk Partisi 1965 Milletvekili Genel Seçimleri Seçim Bildirgesi**, Rüzgârlı Matbaası, Ankara 1965, s. 74; **Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1961)**, s. 12; **Adalet Partisi Program (Prensip Maddeleri) 1961**, Orijinal Matbaası, Ankara 1961, s. 9-10; **Yeni Türkiye Partisi Tüzüğü ve Programı (1963)**, s. 39-41.

[584] Pınar Topçu, **Tarım Arazilerinin Korunması ve Etkin Kullanılmasına Yönelik Politikalar**, T.C. Kalkınma Bakanlığı Uzmanlık Tezi, Ankara 2012, s. 9.

[585] **Köy İşleri Bakanlığının Kuruluşu, Prensipleri ve Amaçları**, Güneş Matbaası, Ankara 1965, s. 57.

1953 yılında tarımdaki önemli verim artışından sonraki dönemde kurak yılların gelmesi, hububat üretiminin yetersiz kalması hem yiyecek hem de yem açısından sıkıntıların yaşanmasına neden oldu.[586]

31 Aralık 1960 tarihinde Millî Birlik Komitesi Hükûmeti, 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nu çıkardı. Bu kanunla tarımla ilgili kazançların da vergilendirilmesi düzenlendi.[587] Buna göre:

> "Yeni kanun zırai kazançlardan bir vergi döneminde ve toplamı 10 bin liraya kadar olan meblağın 5 bin lirasını vergiden muaf tutuyordu. Kanunun 12. maddesinin her zırai branş için ayrı ayrı tespit ettiği işletme büyüklüğü ölçülerinden daha azına sahip olan çiftçiler 'küçük çiftçi' sayılıyor ve vergi muafiyetinden istifade ediyorlardı. Bu işletme büyüklüğünün en büyük haddini 150 dönüm arazi toplamı ile hububat, afyon, ay çiçeği ekilen arazi, en küçüğünü ise 15 dönümle meyva ve mahsul zıraatinde kullanılan arazi teşkil etmekteydi. Büyük baş hayvan sayısı 25 adedi veya küçükbaş hayvan sayısı 100 adedi aşmayan zırai işletmeler de vergiden muaf tutulmuşlardı. 13. Maddeye göre ise küçük çiftçi muaflığından istifade edebilmek için zırai mahsullerin bir takvim yılı içindeki satış bedellerinin 15 bin lirayı geçmemesi lâzım gelmekteydi."[588]

Adalet Partisi, 1961 seçimleri öncesinde tarım politikasını üç ana temele dayandırmaktaydı: Köylüyü ve çiftçiyi kıymetlendirmek; Üretimi, iç piyasa ihtiyacı, dış ticaret ve döviz kaynağı olarak artırmak; İç piyasayı kıymetlendirmek. Sulu tarımda tekniğe dikkat etmek, bölge şartlarına uygun gübre kullanımı, üretimin %15-20 civarında azalmasına neden olan bitki hastalıkları ve zararlıları ile mücadele, dönemin belli başlı sorunları olarak öne çıkmaktadır. Ekime açılacak arazilerin arttırılması, dönüm başına verimin arttırılması, tarım fiyat politikası, tarım kredisi, tarım sigortası, vb. partilerin tarım politikalarının önemli başlıklarıdır.[589]

---

[586] **Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1961)**, s. 12-13.

[587] https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc045/kanuntbmmc045 /kanuntbmmc04500035.pdf. Bu kanunun tarımsal kazançlarla ile ilgili bölümlerinin yürürlüğü, 35 sayılı Kanun'la 28 Şubat 1962'de ertelendi. 19 Şubat 1963'te 202 sayılı Kanun'la değişikliğe uğradı ve yeniden yürürlüğe girdi. 26 Haziran 1964 tarihinde 484 sayılı Kanun'la yeniden değiştirildi. Bk. **Türkiye'de Zirai Vergiler**, Haz. Reşat Aktan vd., TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları, (Tarihsiz), s. 16. Ayrıca bk. https://www.zmo.org.tr/yayinlar/kitap_listesi.php.

[588] **Düşünen Adam**, S 2, 11 Ocak 1961, s. 20-21.

[589] **Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1961)**, s. 13-17; **Yeni Türkiye Partisi Tüzüğü ve Programı (1963)**, s. 39-41.

27 Mayıs Darbesi sonrasında hazırlanan 1961 Anayasası'nda 37. madde toprak mülkiyeti ile ilgili hükümleri içermektedir. Topraksız köylüye toprak dağıtımına işaret eden bu madde önemlidir:

> "Devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini gerçekleştirmek ve topraksız olan veya yeter toprağı bulunmıyan çiftçiye toprak sağlamak amaçlarıyla gereken tedbirleri alır. Kanun, bu amaçlarla, değişik tarım bölgelerine ve çeşitlerine göre toprağın genişliğini gösterebilir. Devlet, çiftçinin işletme araçlarına sahip olmasını kolaylaştırır. Toprak dağıtımı, ormanların küçülmesi veya diğer toprak servetlerinin azalması sonucunu doğuramaz."[590]

Millî Birlik Komitesi Hükûmeti, 2 Ocak 1961 tarihinde toprak reformu planının esaslarını açıkladı.[591] Bu Hükûmetler döneminin son zamanlarında da Tarım Bakanlığı Meclise toprak reformu tasarısı getirdi. Bu tasarıda kamulaştırılan araziden toprak sahibine asgari 20 bin dönüm bırakılıyordu. Bu durum tasarının yasalaşmasını ve uygulanmasını engelleyecek derecede ağırdı ve alelacele hazırlandığını gösteriyordu. Nitekim CHP-AP koalisyonu kurulduktan sonra bu tasarı yasalaşmadan yerine yeni bir toprak reformu tasarısı hazırlığı başladı.[592] Özellikle boş devlet arazilerinden topraksız köylüye arazi dağıtımına ilişkin toprak reformu birçok parti programında yerini aldı.[593]

Millî Birlik Komitesi Hükûmeti, 3 Ocak 1961 tarihli ve 206 sayılı Kanunla arazi vergisinde düzenlemelere gitti. Arazi vergilerine zam yapıldı. Partilerin itirazları sonucu Hükûmet, vergilerde indirim yapmak amacıyla yeni bir tasarıyı Nisan 1961'de Temsilciler Meclisine sunmak zorunda kaldı. Yeni tasarının kabulünden sonra vergilerde bir miktar indirime gidildi.[594]

1960 yılında fındık ve pamuk rekoltesi düşük oldu. Bu nedenle de bu ürünlerde ihracat sınırlamaları getirildi. Öncelikle serbest dövizin geçerli olduğu ülkelere ihracat önceliği verilirken bunun dışındaki ülkelerin ihracat talepleri reddedildi.[595]

---

[590] **Resmî Gazete**, 31.05.1961, S 10816.

[591] **1962 Türkiye Yıllığı**, Haz. Oğuz Akkan, Ercan Matbaası, İstanbul 1962, s. 12.

[592] Nevzat Evrim Önal, **Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü**, Yazılama Yayınları, İstanbul 2010, s. 112-113.

[593] **Yeni Türkiye Partisi Tüzüğü ve Programı (1963)**, s. 39; **Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Programı**, Ankara 1961, s. 18.

[594] **Düşünen Adam**, S 26, 28 Haziran 1961, s. 4-5.

[595] **YÖN**, Y 1, S 1, 20 Aralık 1961, s. 6-7. Aynı yazıda, eski Ticaret Bakanı'nın adı geçen tarım ürünlerinin ihracatında tek bir firmaya ayrıcalık tanıdığı, bu sınırlamaları göz ardı ettiği konusunda görevini kötüye kullandığı ithamları da yer almaktadır.

Millî Birlik Komitesi Hükûmetlerinin taban toprağa tütün ekimini yasaklamasından sonra tütün üretiminde de düşüş yaşandı. Tütünün kalitesinin yükselmesine ve TEKEL idaresinin yüksek baş fiyatlar vermesine rağmen, tütün üreticilerinin gelirinde belirgin bir yükselme olmaması nedeniyle üreticinin beklentisi karşılanmıyordu.[596] Ekici tütünleri satış piyasalarını desteklemek üzere Hükûmetin hazırladığı 196 sayılı "Ekici Tütünleri Satış Piyasalarının Desteklenmesine Dair Kanun" 2 Ocak 1961'de Mecliste kabul edildi.[597]

2. İLK KOALİSYON HÜKÛMETLERİ DÖNEMİ (1961-1965)

2.1. Hükûmet Programlarında Tarım Meselesi

2.1.1. CHP-AP Koalisyon Hükûmeti (20.11.1961-25.06.1962)

CHP-AP Koalisyon Hükûmeti, Türkiye Cumhuriyeti tarihindeki ilk koalisyon Hükûmeti olması nedeniyle koalisyon protokolü de hazırladı. Koalisyon protokolünde, karma Hükûmet programının AP ve CHP parti programları ve seçim beyannameleri doğrultusunda hazırlanacağı açıklanmaktaydı. Koalisyon protokolü ayrıntılı bir metin olmadığı için tarımla ilgili dikkat çeken tek konu tarım arazisinden, arazi vergisi alınmasının kaldırılmasıdır. Tarımsal üretimden alınan gelir vergisindeki sorunları gidermek için de önemli bir şekilde iyileştirme yapılması hedeflenmektedir.[598]

CHP-AP Koalisyon Hükûmeti Programı'nda nüfusun büyük çoğunluğunun köylü ve çiftçiden oluştuğu, Türkiye'nin millî gelirinin ve ihracatının en büyük bölümünün tarım ürünlerinden sağlandığı, tarım alanında kalkınmanın "temel dava" kabul edildiği vurgulanmaktadır.[599]

Programa göre Türkiye'nin ekilebilir alanları sınırına varmıştır. Bu nedenle, tarımsal üretimi arttırmak için yapılacak en önemli iş, dekar başına verimi arttırmak olmalıdır. Verimi arttırmak için de sulama, toprağı besleme ve koruma, tohumluk ihtiyacını tam olarak karşılama, hastalık ve haşerelerle

---

[596] **YÖN**, Y 1, S 5, 17 Ocak 1962, s. 6.

[597] Fahri Yavuz, **Tarım Politikası Ders Notları**, Atatürk Ü. Ziraat Fakültesi Yayınları, Erzurum 2015, s. 114; bk. **Resmî Gazete**, 7.01.1961, S 10701. "Planlı dönemin başlangıcı olan 1963 yılına gelinceye kadar, bazı özel amaçlarla bir dizi tarımsal politikalar takip edilmiştir. Şekerpancarı ve çay gibi ürünlerin üretiminin ülkede yaygınlaştırılması ve bu ürünlere ait sanayiinin kurulması yoluyla ekonomiye katkılarının sağlanması amacıyla, tarımsal destekleme ve fiyat politikaları takip edilmiştir. Uluslararası ticarette gerekli olan döviz talebini karşılamak yani gerek yatırıma yönelik teknoloji ve gerekse zorunlu tüketim ürünlerini satın almak için gerekli olan yabancı parayı temin etmek için, fındık, kuru üzüm, kuru incir ve zeytinyağı gibi ürünler desteklenmeye başlanmıştır. Ayrıca haşhaş ve tütün gibi kendine has özelliği olan ürünlerin üretiminin sınırlanması ve planlanması yönünde politikalar takip edilmiştir." Yavuz, **age.**, s. 111.

[598] **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 3, TBMM Yayınları, Ankara 2013, s. 1325.

[599] **Age.**, s. 1329.

mücadele konuları Hükûmetin izleyeceği tarım politikalarının esaslarını oluşturmaktadır. Hükûmet, ayrıca üreticiye gereksinimlerini karşılayacak kadar tarımsal krediyi uygun şartlarda vermeyi hedeflemektedir. Toprak reformu ile ilgili kanunların 1961 Anayasası'nın ruhuna, Türkiye'nin ekonomik ve tarımsal yapısına uygun ve dengeli bir şekilde hazırlanacağı taahhüt edilmektedir. Hayvancılığın gelişmesi, hayvansal ürünlerin değerlendirilmesi için gereken önlemlerin alınacağı, ormanların korunması ve orman köylülerinin geçim ve çalışma şartları üzerinde çalışılacağı ifade edilmektedir. Tarım sigortası konusu da Hükûmet programında yer almakta ancak gerçekleştirilmesi uzun zamana bağlı ve zor bir konu olduğu vurgulansa da ilk hazırlıklara CHP-AP Hükûmeti Dönemi'nde başlanacağı açıklanmaktadır. Tarımsal kalkınmada başlıca unsur olan küçük ve büyük sulama işlerinde bayındırlık çalışmaları yürütüleceği belirtilmektedir.[600]

Ürünlerin dış piyasalara iletilmesi ve değerlendirilmesi konusu üzerinde durulacağı, kredi olanaklarının sağlanacağı, üreticilerin ihracata teşvike yöneltileceği ve her alanda kooperatifçiliğin geliştirileceği CHP-AP Koalisyon Hükûmeti tarım politikalarının diğer esaslarıdır.[601]

2.1.2. CHP-CKMP-YTP-Bağımsızlar Koalisyon Hükûmeti (25.06.1962-25.12.1963)

CHP-CKMP-YTP-Bağımsızlar Koalisyon Hükûmeti programında da bir önceki Hükûmet programında olduğu gibi tarımda saha genişletme yönteminin sınırına gelindiği, bu nedenle birim alan başına verimi arttırma yoluyla üretimi arttırma üzerine çalışmalar yapılacağı, hazırlanmakta olan tarım planında gerekli önlemlerin yer alacağı, planda belirtilen verimi ve üretimi arttıracak önlemlerin başlıcaları olarak sulama, iyi tohumluk, damızlık, fidan, gübreleme, tarımsal hastalık ve zararlılarla mücadele, hayvanların daha iyi bakılması ve beslenmesi işlerine önem verileceği vurgulanmaktadır. Hükûmet tarım kredisi ve tarım sigortası konusuna da önem vermekte, bu konulardaki çalışmalara devam edileceğini açıklamaktadır. Toprak, orman ve mera gibi doğal kaynakların korunması ve üretim güçlerinin arttırılmasında anayasa ilkelerinin dikkate alınacağı, yine orman köylerinin durumlarının iyileştirilmesine önem verileceği belirtilmektedir.[602]

CHP-CKMP-YTP-Bağımsızlar Koalisyon Hükûmeti programında toprak reformu zorunluluğu dile getirilmekte, bunun için bir ön proje hazırlandığı, toprak reformu kanunu son şeklini aldıktan sonra Millet Meclisinin incelemesine

[600] **Age.**, s. 1329.

[601] **Age.**, s. 1330.

[602] **Age.**, s. 1490-1491.

ve onayına sunulacağı ifade edilmektedir. Programda son olarak tarımla ilgili devlet kurumlarının tarım politikasının uygulanmasında daha etkili hale getirilmesi için üreticilerle sıkı bir işbirliği yapmasına önem verileceği üzerinde durulmaktadır.[603]

2.1.3. CHP-Bağımsızlar Koalisyon Hükûmeti (25.12.1963-20.02.1965)

CHP-Bağımsızlar Koalisyon Hükûmetinin programında tarım politikası tarım ve toprak reformunu öne çıkarmaktadır. Bu reformun hızlı bir şekilde ve cesaretle gerçekleştirilmesi gerektiği eğer bu konu geciktirilirse yakın zamanda ekonomik ve sosyal sorunların çözümünü zorlaştıracağı vurgulanmaktadır. 1961 Anayasası'nda yer aldığı şekilde topraksız köylüye toprak dağıtılması, yoksul çiftçinin toprağı işleyebilecek araçlara sahip olmasının sağlanması, çok bölünmüş toprakların ekonomik işletmeye elverişli olacak şekilde toplanması üzerinde durulmakta, tarımda üretkenliğin arttırılması, sulama işlerinin hızlandırılması, her geçen gün artan nüfusun beslenmesinin güvence altına alınması, ekonomik kalkınmanın geliştirilmesi ve sosyal adaletin sağlanması, toprak reformunun adil ve başarılı olabilmesi için kadastro çalışmalarının yapılması amaçlanmaktadır. Bunların yanında tarımsal ekonomide önemli yeri olan hayvancılığın geliştirilmesine çalışılacaktır.[604]

2.1.4. AP-CKMP-YTP-MP-Bağımsızlar Koalisyon Hükûmeti (20.02.1965-27.10.1965)

AP-CKMP-YTP-MP-Bağımsızlar Koalisyon Hükûmeti Programı'na göre nüfusun %70'i tarımla uğraşmaktadır. Tarımdaki fazla nüfus bir yük oluşturmaktadır. Bu nedenle tarımdaki fazla nüfusun bir kısmını sanayiye aktarmak zorunluluğu doğmakta, bunun için sanayileşmeye hız vermek gerekmektedir. Topraksız köylüye toprak vermek ve modern tarım yapabilmesini sağlamak için bir toprak reformu zorunluluk olarak Hükûmetin önünde durmaktadır. Daha önce hazırlanan ve Meclise gelmiş olan toprak reformu kanun tasarısının geciktirilmeden Mecliste görüşülmesi ve uygulanması için gayret gösterileceği ifade edilmektedir. Hükûmet, hayvansal ürün tüketiminin artması ve tarımdaki mevsim işsizliğini önlemek için tarımsal ekonomide hayvancılığın önemli yeri olduğunu düşünmektedir. Hayvancılık alanında hayvan ürünleri endüstrisini ve ihracat olanaklarını geliştirmek Hükûmetin hedefleri arasındadır. Ormanların korunması ve orman köylülerinin

[603] **Age.**, s. 1491.

[604] **Age.**, s. 1739-1740.

sorunlarının giderilmesi için çaba gösterilecektir. Tarım kredilerinin yerindeliği, yeterliliği ve zamanında verilmesine gereken önem verilecektir.[605]

Tarım alanındaki verimi artırmak için sulama işleri ile ilgili olanaklar iyileştirilecektir. Köye daha iyi hizmet götürebilmek için Köy İşleri Bakanlığı ile ilgili yeni kanun tasarısı Meclise getirilecektir. Tarımsal reform açısından çok önemli olan tapulama ve kadastro çalışmaları üzerinde durulacaktır.[606]

Tütün ekimi ve verimi artmakla birlikte, kalitesinin korunması ve pazar darlığı nedeniyle yeni pazarların bulunması Hükûmet için bir zorunluluktur. Tüccarın elinde stoklar bulunmakta, bunların hızla ihraç edilmesi için Hükûmet tarafından çaba gösterilecektir. Çay yaprağı üretimi giderek artmakta, bu ürünün işlenmesi için yeni fabrikalar kurulması hedeflenmektedir. Yurtiçi tüketimde artan çayların da ihracına önem verilecektir.[607]

2.2. İlk Koalisyon Hükûmetleri Dönemi'nde (1961-1965) Tarımın Sorunları ve Uygulamaları

1961 yılında tarımsal üretimde düşüş yaşandı. Doğu'da açlık tehlikesi baş gösterdi. Çiftçinin nakdi geliri düştü. Tütün ve pancar fiyatlarında indirimlerin yapılması da bu ürünleri üreten çiftçilerin gelirlerinin azalmasına neden oldu. Buğday fiyatlarına yapılan zamma rağmen tarımsal gelirlerde yükselme olmadı. Tarım kredisi hacminde de düşüş gözlendi.[608]

Bu dönemde Dünya Bankasının hazırladığı raporlardaki Türkiye öngörüleri eleştirilmektedir. Tarımsal üretimle ilgili olarak raporların aksine 1960-1970 arasında pamuk üretiminde bir artış olabileceği, fındık dışındaki kuru meyveler ve tütün için dış piyasa imkânlarının sınırlı olduğu, bu nedenle kuru meyveler ve tütün üretiminin arttırılamayacağı, pancar üretiminin azaltılması gerektiği, taze meyve ve sebze üretiminde ve ihracatında artış olsa bile Baade Raporu'ndaki abartılı rakamlara ulaşılamayacağı ifade edilmektedir.[609]

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisinde görüşüldükten sonra 21 Kasım 1962 tarihinde kabul edildi. 3 Aralık 1962 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.[610]

---

[605] **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 3, s. 1949.

[606] **Age.**, s. 1950-1953.

[607] **Age.**, s. 1954.

[608] **YÖN**, Y 1, S 2, 27 Aralık 1961, s. 12.

[609] **YÖN**, Y 1, S 2, 27 Aralık 1961, s. 13.

[610] **Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)**, DPT Yayınları, Başbakanlık Devlet Matbaası, Ankara, 1963, s. 3. Ayrıca bk. http://ekutup.dpt.gov.tr/plan1.pdf; Özlem Yıldırır Kocabaş, **Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi**, Libra Kitap Yayınları, İstanbul 2010, s. 231.

1960 yılında yapılması gereken tarım sayımı, aynı yıl nüfus sayımı olması nedeniyle önce 1961'e sonra 1963'e ertelendi.[611] 1963 Tarım Sayımı tarımın o günkü durumunu göstermesi açısından önemlidir.

1963 Tarım Sayımına göre topraksız çiftçi aile sayısı 308.899 olarak tespit edildi. Toprağı 100 dönümden az olan çiftçi ailelerin oranı %85.5'tir. [612] Toplam 3.100.850 ailenin dahil edildiği 1963 sayımında 1.268.818 çiftçi ailesi, 1-20 dönüm araziyi işlemektedir. İşledikleri toprak, toplam toprakların %15'idir. 15.082 çiftçi ailesi de 500 dönüm ve üzeri toprağı işlemektedir. Büyük toprak sahiplerinin işledikleri toprakların, toplam işlenen arazi içindeki oranı %10'u geçmektedir. Toplam çiftçi ailelerinin %0.4'ünü oluşturmaktadırlar.[613]

Bu dönemde arazi parçalanması artmıştır. Bu durum verimsiz küçük tarım işletmelerinin doğmasına neden oldu. Bu da tarım kesiminde gelir dağılımında ve toprak mülkiyetinde dengesizlik yarattı. Tarımsal üretimde verim düşerken tarımsal ürünlerin değerlendirilmesinde sıkıntılar yaşandı. Kırsal nüfus artışı bu sorunlarla birleşince köyden kente göç hızlandı.[614]

Toprak reformu bu dönemde sıkça tartışılmaktadır. Sosyalistler toprakların dağıtılmasını savunurken muhalif olanlar toprakların bölünmesinin yarar yerine zarar getireceğini savunmaktadırlar.[615] Yine partilerin 1965 seçim beyannamelerinde toprak reformu üzerinde önemle durulacaktır.[616]

Ana Muhalefet Partisi, Adalet Partisi Senato Gurubu adına Cumhuriyet Senatosundaki CHP-Bağımsızlar Koalisyon Hükûmeti Programı görüşmelerinde söz alan İhsan Sabri Çağlayangil toprak reformunu gerçekleştirmenin zorluklarını şu şekilde ifade etmiştir:

> "Toprak reformu çok eski bir problemdir. Her devrimde ortaya çıkar. Fikri muhtevası yoktur. Memleket muhitine uyar. Bir de artan sanayi mamullerine pazar bulmak ihtiyacı, köyden çıkıp şehre gelen nüfusun zirai sahada bırakacağı boşluğun giderilmesi, dış ticaret dengesi için ihracat imkânlarının çoğaltılması, istikrarlı bir köylü sınıfı yaratılabilmesi gibi sebepler toprak reformunu zaruri kılar.

---

[611] https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TM__/d00/c006/b091/tm__000060910341.pdf.

[612] Suat Aksoy, **100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gerçek Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1971, s. 102.

[613] Sevgi Korkut, **Toprak Reformu ve Türkiye**, TBMM Yayınları, Ankara 1984, s. 32.

[614] **Cumhuriyet Halk Partisi 1965 Milletvekili Genel Seçimleri Seçim Bildirgesi**, s. 75-76.

[615] "Demagojilerle Beslenen Bir Davamız: Toprak Reformu", **Barış Dünyası**, S 17, Ekim 1963, s. 452-454.

[616] **Cumhuriyet Halk Partisi 1965 Milletvekili Genel Seçimleri Seçim Bildirgesi**, s. 76-79; **Adalet Partisi Seçim Beyannamesi 1965**, Doğuş Matbaası, Ankara 1965, s. 20; **Yeni Türkiye Partisi 1965 Seçim Beyannamesi**, s. 59-62.

> Toprak reformu çok yönlü bir problemdir, toprağı kime dağıtacağız? Ne kadar dağıtacağız? Kimin toprağını dağıtacağız?
>
> Zirai düzeni ıslah için kredi ihtiyacını nasıl karşılayacağız? Pazarlamayı ne şekilde sağlayacağız? Optimal işletmeyi hangi esaslara göre tesbit edeceğiz? Optimal bir kere ayarlandıktan sonra miras ve sair sebeplerle onun parçalanmamasını ne yolda sağlayacağız? Çiftçiyi rasyonel bir ziraat sistemine sokabilmek için kredi müessesesini ne yolda işleteceğiz? Köy yerleşmesini ne yolda kullanacağız?
>
> Köy birleşmesini hangi esaslar dâhilinde ayarlayacağız? Toprak reformu yapıldıktan sonra nasıl bir ortam ortaya çıkacak? Bu toplumda liderlik hangi gruba teveccüh edecek? Toprak kamulaştırma yoluyla dağıtılacaksa, toprağı elinden alınanın hakkı nasıl ödenecek? Gayrimenkulün Anayasada yazılı gerçek değeri, piyasa değeri midir, kanunla bilhesap tâyin edilecek bir değer midir?
>
> Bu meselelerin halli uzun mesai, ince bir dikkat ve görüş beraberliği ister. Bunlar sağlanmadıkça toprak reformundan fayda değil zarar hâsıl olur. Toprak reformunu bir ziraat reformunun temeli yapmadıkça mücerret toprak dağıtmaya teşebbüs etmek, bugünkü durumu biraz daha ağırlaştırmaktan başka netice vermez."[617]

1961-1964 arasında tarımsal ürünlerin hektar başına ortalama verimine bakıldığında: "*Buğday 1078, çavdar 1063, arpa 1233, tütün 644, patates 11644, şeker pancarı 23290, kenevir 803, pamuk 396 kg'dır.*"[618]

Bu dönemde iyi tohum ve kimyevî gübre kullanımı düşüktür. Birinci Beş Yıllık Plan'da iyi tohum ve kimyevi gübre kullanımının arttırılması ile verimin ve üretimin arttırılması hedeflenmektedir.[619]

1960 yılı ile kıyaslandığında 1965 yılında çeşitli tarım ürünlerinin üretim miktarları şu şekildedir: 1960'ta buğday üretimi 8.450.000 ton iken 1965'te 8.500.000 ton gerçekleşmiştir. 55 bin ton artmış olması üretim artışının çok düşük olduğunu göstermektedir. Arpada 1960'taki 3.700.000 tonluk üretim, 1965'te 3.300.000 tona düşmüştür. 400.000 tonluk ciddi bir düşüş söz konusuydu; mısırda 1960'taki 1.090.000 tonluk üretim, 1965'te 945.000 tona düştü. 145.000 tonluk bir azalma gerçekleşmiştir. Pamukta 1960'ta 175.500 ton olan üretim yaklaşık 2 kat artış ile 1965 yılında 325.000 tona ulaştı. Bu durum,

---

[617] **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 3, s. 1872-1873.

[618] Orhan Buldaç, **Türkiye'de Sosyal ve Ekonomik Denge**, Şark Matbaası, Ankara 1971, s. 17.

[619] **Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1963-1967**, s. 151-158,

pamuk üretimini destekleme politikalarının sonuç verdiğini göstermekteydi. Hükûmet programlarında en çok ismi geçen ürünlerden tütünde 1960'da 139.343 tonluk üretim, 1965'te 124.000 tona geriledi. Pamuk ve tütün gibi önemli sanayi hammaddelerinden olan şekerpancarında da üretimdeki düşüş çok yüksekti. 1960'ta 4.384.647 tonluk şekerpancarı üretimi, 1965'te 3.421.353 tona kadar düştü. Hükûmet programlarında mutlaka zikredilen çay üretiminde ise 1960'a göre 7550 tonluk artış gözlendi. 1960'ta 5.450 ton olan üretim, 1965'te 13.000 tona yükseldi.[620]

Süleyman Demirel, 1965 öncesi hükûmetler döneminde yeterli miktarda kredi verilmemesi ve kullanım alanlarının yeterince kontrol edilmemesi nedeniyle üreticilerin Ziraat Bankasına ciddi şekilde borçlandığını, bu nedenle ürünlerini ucuza satmak zorunda kaldıklarını ve sonuç olarak bankaya borçlarının arttığını ifade etmekteydi.[621]

1965 Ocak ayında Toprak Reformu Tasarısı TBMM gündemine gelse de başta büyük toprak sahipleri olmak üzere çeşitli çevreleri rahatsız ettiğinden 1965 seçimleri öncesinde oy kaygısıyla toprak reformunun Meclisten geçmesi engellendi.[622]

3. ADALET PARTİSİ HÜKÛMETİ DÖNEMİ (1965-1971)

3.1. Hükûmet Programlarında Tarım Meselesi

3.1.1. I. Demirel Hükûmeti (27.10.1965-03.11.1969)

Adalet Partisi, 10 Ekim 1965 seçimleri sonucunda tek başına iktidara geldi. I. Demirel Hükûmeti Programı'nda tarım politikası açısından tütün, çay ve taze meyve-sebze ile ilgili meseleler öne çıkarılmaktadır. Tütünün dış ticarette önemli döviz getiren bir ürün olması dolayısıyla, dış pazarlara satışının arttırılması ve yeni pazarlar bulunması, kaliteli tütün üreterek uygun fiyat politikası ile uluslararası rekabette öne çıkmak ve bunun için de "Tütün ve Tütün Tekeli Kanunu"nun Millet Meclisine sunulması hedeflenmektedir. Meclise sunulmuş olan "Tütün Ekicileri Tarım Satış Kooperatifi" kanun tasarısının kanunlaşmasına çalışılacaktır. Yaş çay yaprağı üretimi arttığı için, bu ürünün işlenmesinde mevcut fabrikalar yetersiz kalmakta, 1965 bütçesine konulmuş olan üç yeni çay fabrikasının işletmeye açılacağı ve çay paketleme tesisi de kurulacağı ifade edilmektedir. Ayrıca sadece çay tarımı ve imalatı ile

[620] Taha Kılıç, **Cumhuriyet Dönemi Tarım Ekonomisi ve 24 Ocak Kararları Sonrası Türk Tarımı**, Balıkesir Üniversitesi S.B.E. İktisat Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2020, s. 63-71.

[621] **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 4, s. 2199-2200.

[622] **Yeni Türkiye Partisi 1965 Seçim Beyannamesi**, s. 62.

ilgilenecek bağımsız bir çay kurumu kurulması ile ilgili kanun tasarısı hazırlandığı ve Meclise sunulacağı belirtilmektedir. Tütün ve yaş çay yaprağı alım fiyatlarının belirlenmesinde üreticinin emeğinin dikkate alınacağı açıklanmaktadır. Taze meyve-sebze ürünlerinde de ihracata önem verilecek, konservecilik teşvik edilecek, üretim, imalat, sevkiyat ve pazarlama gibi tüm aşamalarda devlet desteği verilecektir. Tarım işçilerinin ekonomik ve sosyal haklarını korumak amacıyla tarım iş kanununun çıkarılmasına çaba gösterilecektir.[623]

Köylerin %90'ının yoldan, %60'ının içme suyundan ve %98'inin elektrikten yoksun olduğu, bu durumun düzeltilmesi için malzeme, araç ve ekipman gereksiniminin iç ve dış kaynaklar kullanılarak sağlanacağı vurgulanmaktadır.[624]

Hükûmet küçük ve büyük sulama projeleri geliştirmeye, arazi ıslahı çalışmaları yapmaya, tapulama ve kadastro faaliyetlerine önem vermektedir. Köy İşleri Bakanlığı ile ilgili kanun ve yeni Köy Kanunu tasarılarını Millet Meclisine getirmeye hazırlanmaktadır. Hükûmetin tarım politikasının en önemli hedefleri arasında tarımda üretimin arttırılması, toprak rejiminin düzenlenmesi, topraksız köylünün toprak sahibi yapılması gösterilmektedir. Hayvancılıkla ilgili politikalarını da hayvan hastalıklarına önlem alınması ve kayıpların önlenmesi, ırklarının ıslahı ve beslenmelerine dikkat edilerek verimlerinin ve ürünlerinin arttırılması, bunun sonucu olarak da artan nüfusun beslenmesine ve gıda gereksinimine katkıda bulunulması şeklinde açıklamaktadırlar. Tarımda en önemli unsurlardan biri olan gübre konusunda döviz kaybına neden olan ithal gübre yerine suni gübrenin teşvik edilmesi, çiftçinin suni gübreye yeterli miktarda ve ucuza ulaşabilmesi için suni gübre fabrikalarını arttırmak ve gübre konusunda uygulanmakta olan sınırlama ve fiyat politikalarında iyileştirmeler yapmak hedeflenmektedir.[625]

Tarım kredilerinde kolaylıklar sağlanması, tarım kooperatiflerinin yaygınlaştırılması ve Toprak Mahsulleri Ofisi, Tariş, Fiskobirlik, Çukobirlik gibi kurumlar sayesinde üreticinin ürünlerini değerlendirmesi kolaylaştırılacaktır. Ormanların korunması ve geliştirilmesi yanında orman köylülerine yeni iş alanlarının yaratılması amaçlanmaktadır. Su ürünleri konusunda iç ve dış piyasaya cevap verebilmek için modern usullerle su ürünleri üretiminin arttırılması ve zararlı avlanma usullerini de engelleyecek bir Su Ürünleri Kanunu çıkarılacaktır. Geçimini su ürünlerinden sağlayanlara ağ vb.

---

[623] **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 4, s. 2190- 2196.

[624] **Age.**, s. 2197.

[625] **Age.**, s. 2197-2199.

birtakım malzemeleri alabilmeleri için kredi kolaylıkları sağlanacak, su ürünleri kooperatifleri teşvik edilerek üreticilerin soğuk hava depoları ve ulaşım araçlarından daha kolay yararlanma olanakları arttırılacaktır.[626]

3.1.2. II. Demirel Hükûmeti (03.11.1969-06.03.1970)

II. Demirel Hükûmeti programında tarım politikası nüfusun %70'ini oluşturan köylü ve çiftçilerin kalkındırılması millî bir mesele olarak görülmekte ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma plan esaslarına dayandırılmaktadır. Bunun için köylerde yol, su, elektrik, eğitim, sağlık, kredi vb. alanlardaki hizmetlere önem verileceği vurgulanmaktadır. Çiftçinin taban fiyatlarıyla desteklenmesi, ürünlerin değerlendirilmesini kolaylaştırmak için gerekli küçük sanayi işletmelerinin köylere götürülmesi, orman köyleri için ormanla ilgili sanayi işletmelerinin kurulması, dağ ve orman köylerinin altyapısının, ulaşım ve nakliye imkânlarının geliştirilmesi, sahil köylerindeki köylülerin barınak, iskele, çekek yerleri ihtiyacının karşılanması, köye hizmet götüren kuruluşların usul ve yetkilerinde ve Köy Kanunu'nda çağın gereklerine uygun değişikliklerin yapılması, köylerdeki gizli işsizliğin önlenmesi için köy kalkınma kooperatifleri kurulması ve projelerle, kredilerle desteklenmesi, topraksız ve az topraklı köylüye hazine arazisinden toprak dağıtılması veya kredi yoluyla toprak satın alabilmesinin sağlanması, öncelikle küçük sulama yatırımlarına ağırlık verilmesi hedeflenmektedir.[627]

Hükûmet programında tarım kredisi politikasının amacı üretimi arttırarak ve ürünlerin uygun fiyatlarla değerlendirilmesini sağlayarak köylüyü kalkındırmak olarak gösterilmektedir. Köylüye gübre, yüksek verimli tohum, zirai mücadele ve sulama konusunda kredi desteği verilecek, bununla ilgili fonların kapasitesi arttırılacaktır. Kontrollü tarım kredisi sistemi yaygınlaştırılacak, kredi dağıtımında sosyal adalet ilkesi gözetileceği gibi projeye dayalı kredi uygulamasına ve kooperatiflere öncelik verilecektir. Kredi dağıtımında başarılı çiftçilere daha fazla kolaylık sağlanacak, küçük çiftçiyi destekleyen düşük faizli kredi uygulamaları geliştirilecek, özellikle kötü hava şartlarından zarar gören küçük çiftçinin birikmiş banka borçlarından faiz alınmayacak ve uzun vadeli taksitle yapılandırılacaktır. Toprak değer baremleri günün koşullarına göre yeniden belirlenecektir.[628]

---

[626] **Age.**, s. 2199-2200.

[627] **Age.**, s. 2607-2609.

[628] **Age.**, s. 2609-2610.

3.1.3. III. Demirel Hükûmeti (06.03.1970-26.03.1971)

II. Demirel Hükûmeti, 1970 Bütçe Kanunu Tasarısı'nın Millet Meclisinde görüşülmesi sonrasında yapılan oylama sonucu Hükûmetten çekilmiş, III. Demirel Hükûmeti kurulmuştur. Bu Hükûmet programında da tarım politikası yine İkinci Beş Yıllık Plan esaslarına göre şekillendi. II. Demirel Hükûmeti programının hemen hemen aynısıdır. Toprak reformu başlıca ıslahat konusu olarak gösterilmektedir. Toprağı olmayan ya da az toprağı olan köylüye toprak dağıtılması, toprak veriminin arttırılması, temel ihtiyaç maddelerinde fiyat istikrarının sağlanması, taban fiyat politikası ve destekleme alımlarının sürdürülmesi, köy kalkınması için yol, su, elektrik, eğitim, sağlık, kredi konusunda hizmet desteği verileceği ve köye hizmet götüren kuruluşlar arasında işbirliği gerçekleştirileceği, tarım ürünlerinin çeşidinin arttırılması ve değerlendirilmesi için önlemler alınacağı, kötü hava şartları nedeniyle ödeme güçlüğü çeken küçük çiftçilerin birikmiş borçlarının uygun faiz ve uzun vadeli taksitlerle yapılandırılacağı açıklanmaktadır. Ayrıca orman köylerinde yaşayanların geçimlerini kolaylaştıracak ve iyileştirecek icraatlar yapılması, sahil köylerinde yaşayanlar için balıkçı limanları ve çekek yerleri gibi yatırımların inşaatlarının sürdürülmesi hedeflenmektedir.[629]

3.2. Demirel Hükûmetleri Dönemi'nde (1965-1971) Tarımın Sorunları ve Uygulamalar

1965 Genel Seçimleri'nden sonra iktidara gelen Adalet Partisi, 1969 genel seçimlerinden sonra tekrar Hükûmet kurduğunda program görüşmeleri sırasında muhalefet tarafından eleştirildi. AP Hükûmetinin tarım politikasını eleştiren muhalefet, tarım ürünleri fiyatları artmazken, tarım girdilerinin %35 zamlandığı eleştirisini getirdi. AP Hükûmeti adına söz alan Başbakan Süleyman Demirel, fındık, kuru üzüm, kuru incir, ayçiçeği, arpa, buğday, mısır gibi tarım ürünlerine devletin verdiği taban fiyatların 1964-1969 seneleri karşılaştırmasını yaptı. Buna göre taban fiyatlarda ortalama %30 oranında artış olduğu yanıtını verdi. Tarım girdilerinin %35 arttığı eleştirilerine karşı da özellikle gübre fiyatları karşılaştırması yaparak ortalama %20-21 ucuza gübre sağladıklarını açıkladı. 1964'e göre 1969'da çiftçinin 6 kat fazla gübre kullanmasını sağladıklarını, dağıtılan tohum miktarının da 1964'e göre 10 kat arttığını ifade etti. Traktör fiyatlarındaki artışlara getirilen eleştirilere de çiftçilerin 1/4'ünün traktör kullanabildiğini ve bunların da büyük çiftçi olduğunu, 1964-1968 arasındaki fiyat artışının vergiden kaynaklandığını, bu artışla büyük çiftçiyi vergilendirdiklerini belirtmekteydi.[630]

---

[629] **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 4, s. 2942-2945.

[630] **Age.**, s. 2901-2903.

Başbakan bu şekilde olumlu bir tablo çizerken muhalefetten Güven Partisi Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu, AP Dönemi'nin tarım politikasını eleştirirken bu dönemde tarımla uğraşanların sorunlarının yıldan yıla arttığını, tarım nüfusunun %1, kalkınma hızının ise %1-1.5 yükseldiğini, bunun da tarımla uğraşanların kişi başına düşen gelirlerinde yükseliş olmadığını gösterdiğini ifade etmekteydi. Tarım ürünlerinin fiyatlarıyla, tarım girdilerinin fiyatları karşılaştırıldığında tarım ürünlerinin değerindeki azalmanın görülebileceğini, bu durumun da köylünün gelirlerinde azalma ve borcunun giderek artması sonucunu doğurduğunu söylemekteydi. Taban fiyat uygulamasını doğru bulmakla birlikte, taban fiyat uygulanan pamuk, fındık, üzüm, tütün gibi ihraç ürünü yetiştiren bölgelerde üreticinin Demirel'in açıkladığı taban fiyatlardan çok da memnun olmadığını belirtmekteydi. Buğday ve diğer hububat üreticilerinin, pancar üreticilerinin de maliyetler artarken fiyatların maliyetlere göre düşük seyretmesinden şikayetçi olduklarını vurgulamaktaydı. Tarım ürünleri ile ilgili destekleme alımı yapılan ve hayvancılıkla ilgili Et ve Balık Kurumu gibi alım yapılan yerlerde, kurumsal yetersizliklerden ve yeterli fon ayrılmamasından dolayı üreticilerin günlerce bu kurumların önünde mallarını satmak için beklediklerini ve paralarını da hemen alamadıklarını, bu nedenle de parasını peşin almak için ürünlerini daha düşük fiyata tüccara satmayı tercih ettiklerini dile getirmekteydi.[631]

"1965 yılı rakamlarına göre tarla olarak kullanılan arazi toplam arazinin %31'i, meralar %36'sı, bağ-bahçe ve zeytinlikler %3'ü, orman ve ürün getirmeyen sahaların toplamı ise %30'dur."[632]

Birinci Beş Yıllık Plan'ın yürürlükte olduğu bu dönemde buğday, çavdar ve pirinç üretiminde artış gerçekleşti. Bu artışta ekim alanlarının genişlemesinin etkisi büyüktür. 1966 yılı tarım sektörü geliri, 1965 yılı ile kıyaslandığında %8.6'lık bir artış söz konusudur. Bununla birlikte, sanayi sektöründeki artışın etkisiyle, tarım gelirlerinin millî gelirdeki payı %35,9'a düştü.[633] Arpa ve mısır üretiminde ise düşüşler gözlendi. 1960'ta 3.700.000 ton olan arpa üretimi,

[631] **Age.**, s. 2966, 2967. Turhan Feyzioğlu, suni bir kur üzerinden fiyatlar açıklandığından üreticilerin fiyat politikasından şikayetçi olduğunu şu şekilde açıklamaktadır: "*Üzüm ve saire için hep böyle. İzmir ilçelerinde gezerken bir yerde karşımıza güzel bir levha çıkardılar. 'Hep turizme, turizme; biraz da kuru üzüme' diyordu levha. Kuru üzümün ıstırabını söylüyordu. Bağlarımızı söküyoruz, fiyat artık masrafı karşılamıyor. Potasa fiyatı artmış, işleme masrafı artmış, nakliye artmış, işçilik artmış, her şey artmış; ama gerçekçi olmıyan bir kur üzerinden değerlendiği zaman ihraç malı mahsullerimiz müstahsilinin derdi vardır deniliyor. Bu dertler vardır arkadaşlar*". **Age.**, s. 3070-3071.

[632] Orhan Buldaç, **Türkiye'de Sosyal ve Ekonomik Denge**, Şark Matbaası, Ankara 1971, s. 17.

[633] Kocabaş, **age.**, s. 240.

1970'te 3.250.000 tona; 1960'ta 1.090.000 ton gerçekleşen mısır üretimi 1.040.000 tona geriledi.[634]

Adalet Partisi iktidarı döneminde haşhaş tarımının yasaklanması için ABD'den baskı arttı. Hükûmet tamamen bir yasaklama getirmediyse de haşhaş ekimi yapılan il sayısı 1967'den itibaren her yıl düşüş kaydetti. 1960'ta 42 ile izin verilmişken 1968'de 18, 1969'da 11, 1970'te 9, 1971'deki yasağa kadar 7 ilde haşhaş tarımı yapılabildi.[635]

Toprak reformu bir türlü gerçekleştirilemediğinden 1961 yılından itibaren arazi parçalanmasına çare olması açısından herhangi bir tüzüğü olmasa da arazi toplulaştırılması çalışmaları yapılmaktaydı. Arazi parçalanmasının arazinin kullanımı, üretim, çayır ve meraların korunması, tarımda makineleşme ve makine verimi, işçi ve maaliyet masrafları üzerinde olumsuz etkisi bulunmaktaydı. Bu nedenle arazilerin birleştirilmesi ihtiyacı doğmaktaydı. 27 Haziran 1966 tarihinde Bakanlar Kurulu kararıyla, ilk arazi toplulaştırması tüzüğü çıkarıldı. 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu'nun yürürlüğe girmesine kadar yürürlükte kalan bu tüzüğün varlığına rağmen, arazi toplulaştırılması arazi sahiplerinin aralarındaki anlaşmazlıklar ve ortaya çıkan adaletsizlikler nedeniyle başarılı olamadı.[636]

Arazi toplulaştırılması ve toprak reformu açısından gerekli olan toprak etüdleri, 1966-1971 yılları arasında TOPRAKSU Genel Müdürlüğü tarafından yapıldı. Etüdler sonucu tüm topraklar haritalandı, toprak grupları ve fazları için raporlar hazırlandı.[637]

Tarımsal nüfusa bakıldığında 1967 yılında tarım kesiminde çalışanlar, 13.738.900 kişi olan toplam çalışan nüfusun %72'sini oluşturmaktaydı. OECD'ye göre %35 ve üzerindeki tarımsal nüfus geri kalmışlık göstergesiydi. Ayrıca tarım kesiminde gündelikçi olarak çalışan 800.000 kişi sosyal güvenceye sahip değildi. Çok azı asgari ücret alabiliyordu.[638]

Adalet Partisinin tek başına iktidarda bulunduğu 1965-1971 döneminde Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) sona erdi. 1968 yılından itibaren İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) uygulamaya kondu. İkinci Beş Yıllık Kalkınma planında tarımda çalışan nüfusun azaltılması, tarımda modern

---

[634] Kılıç, **age.**, s. 63.

[635] **TMMOB Ziraat Mühendisleri Odasının Haşhaş Ekiminin Yasaklanması Hakkındaki Görüş ve Önerileri**, Ankara 1974, s. 11; **Haşhaş Raporu 2019**, Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2020, s. 2.

[636] E. Işıl Demirtaş, Mustafa Sarı, "Arazi Toplulaştırılması", **DERİM**, C 20, S 1, Mart 2016, s. 7-8.

[637] Topçu, **age.**, s. 9-10.

[638] Buldaç, **age.**, s. 11.

teknoloji kullanılarak tarımdaki verimliliğin ve üretimin arttırılması; istikrarlı bir fiyat politikası uygulanması, tarım girdilerinin ucuza sağlanması, pazarlama ve ihracat olanaklarının geliştirilmesi ve uygun krediler yoluyla tarım alanında gelir artışı ve hammadde sağlayarak sanayileşmeye yardımcı olması hedeflenmekteydi.[639]

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967) ve İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972) dönemlerinin sonunda tüm tarım kollarında öngörülen üretim artış hızlarına ulaşılamadı. Birinci plan dönemi sonunda bitkisel üretimde hedeflenen yıllık ortalama üretim artış hızı %4.4, gerçekleşen %4.3; hayvansal üretimde hedeflenen %5.6, gerçekleşen %2.6; su ürünlerinde hedeflenen %23, gerçekleşen %6'ydı. İkinci plan dönemi sonunda bitkisel üretimdeki artış hızı hedeflenen %4.4, gerçekleşen %4.2; hayvansal üretimde hedeflenen %4.8, gerçekleşen %3.2; su ürünlerinde hedeflenen %9.1, gerçekleşen %5.2'ydi. Orman ürünlerinde de durum farklı değildi. Plan hedeflerinin tutmadığı görüldü.[640]

AP döneminde "1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu" Meclise getirildi. Meclis'teki görüşmelerden sonra tarım kesimi dâhil, tüm kooperatifleri kapsayan kanun, 24 Nisan 1969 tarihinde Mecliste kabul edildi. 10 Mayıs 1969 tarihli Resmî Gazetede yayımlanmasından sonra yürürlüğe girdi. Tarım kredi ve tarım satış kooperatiflerinin kendilerine ait kanunları olduğu için bu kanun kapsamı dışında kaldılar.[641] Tarımla ilgili köy kalkınma kooperatifleri, orman köyleri kalkınma kooperatifleri, çay kooperatifleri, balıkçılık kooperatifleri, toprak-su kooperatifleri, pancar istihsal ve satış kooperatifleri, hayvan üreticileri pazarlama ve tedarik kooperatifleri, toprak ve tarım reformu kooperatifleri bu kanunla kuruldular.[642]

Tütün gibi önemli ihraç ürünlerinin tarım satış kooperatifleri ve birlikleri için de özel kanunlar çıkarıldı. AP Hükûmeti, ilk Hükûmet programında vaat ettiği "*Tütün Tarım Satış Kooperatifleri ve Bölge Birlikleriyle Türkiye Tütün Tarım Satış Kooperatifleri Genel Birliği Kanunu*"nun 25 Aralık 1969'da Mecliste kabul edilmesini sağladı. Kanun Resmî Gazetede yayımlanarak 6 Ocak 1970'ten itibaren yürürlüğe girdi.[643]

---

[639] **İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972**, DPT Yayınları, Ankara (Tarihsiz), s. 235. Ayrıca bk. http://ekutup.dpt.gov.tr/plan2.pdf, Erişim Tarihi: 21.09.2022.

[640] **Tarımda Destekleme Politikası**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Adana Bölge Şubesi Yayınları, Ankara 1977, s. 10-11.

[641] Kocabaş, **age.**, s. 249-250. Bk. **Resmî Gazete**, 10.05.1969, S 13195.

[642] Kocabaş, **age.**, s. 251.

[643] **Resmî Gazete**, 6.01.1970, S 13392.

4. 12 MART ARA REJİMİ HÜKÛMETLERİ DÖNEMİ (1971-1974)

4.1. Hükûmet Programlarında Tarım Meselesi

4.1.1. I. Erim Hükûmeti (26.03.1971-11.12.1971)

Nihat Erim Hükûmeti, 12 Mart ara rejim döneminin ilk Hükûmetidir. Hükûmet programında tarım politikası olarak toprak ve tarım reformu öne çıkarılmaktadır. Toprak reformu çalışmalarının planlanması ve uygulanmasında görev yapmak üzere başka ülkelerdeki deneyimler de göz önünde bulundurularak Başbakanlığa bağlı bir toprak reformu örgütü kurulacağı açıklanmaktadır. Toprak reformunu gerçekleştirirken toprağın belirli ailelerin elinde toplanmasını engellemek amacıyla Toprak Reformu Ön Tedbirler Kanunu Meclislere sunulacaktır. Tarımla ilgili devlet kuruluşlarının koordineli çalışması ve tarım alanındaki kredi ve fiyat politikası dengelerinin sağlanması Hükûmetin tarım politikasının öncelikleri arasında yer almaktadır. Toprak reformuna uygun bir tarım vergisi sistemi getirilecektir. Kadastro çalışmalarının hızlandırılması toprak reformu açısından önemli görülmektedir. Tarım çalışanları açısından önemli bir adım olarak Tarım İş Kanunu tasarısının Meclise sunulacağı ifade edilmektedir. [644] Yine Hükûmet programının mali reformlar bölümünde tarım vergisinden söz edilmekte, tarım gelirlerinin vergilendirilmesinde asgari geçim indirimlerinin dikkate alınacağı belirtilmekte, arazi vergisi veya ıslah edilmiş tarım ürünleri vergisinden birinin tercih edilerek uygulamaya koyulacağı açıklanmaktadır.[645]

I. Nihat Erim Hükûmeti programında afyon üretimi ile ilgili şu cümle yer almaktadır: "Bütün dünya gençliği için kahredici bir afet halini almış olan afyon kaçakçılığının, her şeyden önce insanlık duygularını incittiği inancında olan Hükûmetimiz bu mesele üzerine önemle eğilecektir. Afyon üreticilerine daha iyi bir geçim alanı gösterilecektir."*[646]*

4.1.2. II. Erim Hükûmeti (11.12.1971-22.05.1972)

II. Nihat Erim Hükûmeti programında toprak ve tarım reformunun sosyal adalet ve verimlilik ilkelerine göre gerçekleştirilmesi ve bunun sonucu olarak çağ dışı üretim ilişkilerine son verilmesi hedeflenmektedir. Programa göre; reformun gerçekleştirilmesi sürecinde bölgelerin iklim, toprak, tarımsal üretim çeşitleri ve tarım işletmelerinin büyüklükleri dikkate alınacak ve topraksız ve az topraklı köylülere toprak dağıtılırken toprakların verimli tarım işletmelerine dönüşmeleri için gerekenler yapılacaktır. 5 yıllık kalkınma planları çerçevesinde

[644] **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 5, s. 3272-3279.

[645] **Age.**, s. 3274.

[646] **Age.**, s. 3276.

tarım planları yapılarak millî gelire ve ihracata önemli katkısı olan tarım sektörüne önem verileceği ifade edilmektedir. Bunun için kooperatifçilik teşvik edilecek, tarım kredisi için kontrollü kredi sistemi uygulanacak, yine ihracatta ve nüfusun gıda ihtiyacının karşılanmasında önemli rolü olan hayvancılığın gelişmesi için Devlet Üretme Çiftlikleri işlevsel kılınacaktır. Haşhaş bölgesi olarak ilan edilen yedi ildeki üreticilere ürünlerinin karşılığı tazminat ödemesi yapılacak, bu bölgedeki çiftçilerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi içi yeni yatırımlar gerçekleştirilecektir. Orman ürünleri endüstrisi kurulması ve orman köylülerinin kalkındırılması amaçlanmaktadır. Köylerin altyapısının geliştirilmesine önem verilecek, toprak ve su kaynaklarının geliştirilmesi için hazırlanan ve Meclise gönderilen "Toprak ve Su Kaynaklarını Geliştirme Birlikleri" kanun tasarısının yasalaşmasına çalışılacaktır.[647]

4.1.3. Ferit Melen Hükûmeti (22.05.1972-15.04.1973)

Ferit Melen Hükûmetinin tarım politikası Hükûmet programında öncelikle Toprak ve Tarım Reformu Kanunu Tasarısı'nın Meclise sunulduğu belirtilmekte ve TBMM'deki görüşmeler sonunda kanunlaşması hedeflenmekte, kanunlaştığı anda hemen uygulanması yönünde hazırlıklara başlandığı duyurulmaktadır. Toprak reformu kapsamında dağıtılan arazilerin verimli tarım işletmeleri olabilmeleri için gerekli önlemlerin alınacağı, bunun için çiftçilerin kooperatifleşmeye teşvik edileceği, bunun sonucunda ürün-fiyat dengesinin hem üretici hem de tüketici için sağlanabileceği ifade edilmektedir. Toprak reformunun başarıya ulaşabilmesi için tapulama ve kadastro çalışmalarının hızlandırılması gerektiği, bu konudaki anlaşmazlıkların çözümü için bağımsız tapulama ve kadastro mahkemelerinin sayısını 64'ten 85'e çıkaracakları belirtilmektedir.[648]

Üreticinin mağdur olmaması için Hükûmet, destekleme alımları politikasına devam edeceğinin; tohum, tarım ilacı, tarım alet ve makineleri ve gübre konusunda destek verileceğinin sözünü vermektedir. Tarım kredileri konusunda projeye dayalı ve kontrollü kredi uygulamalarına öncelik verilecektir. Hayvancılıkla ilgili olarak ırkların ıslahı ve hayvan hastalıkları ile mücadele konusunda önlemler alınacak, hayvansal ürün tüketiminin ve ihracatının arttırılmasına çalışılacaktır. Köylünün kalkınması için altyapı hizmetlerinin arttırılması, erozyonun önlenmesi için ormanların korunması, orman ürünleri endüstrisi kurularak ihracatının geliştirilmesi, bunun için birliklerin ve kooperatiflerin teşvik edilmesi amaçlanmaktadır. Gündemdeki en önemli konulardan biri haşhaş üretim bölgesindeki üreticilerin tazminatlarının

[647] **Age.**, s. 3473-3474.

[648] **Age.**, s. 3636-3637.

ödenmesine devam edilecek olmasıdır. Ferit Melen Hükûmeti de Erim Hükûmetlerinin politikasını sürdürmekte, haşhaş üreticisine yeni geçim olanakları sağlayacağını, haşhaş üretim bölgesinin ekonomik ve sosyal kalkınması için bir gelişme planı hazırlayacağını ve plan doğrultusunda hareket edeceğini açıklamaktadır.[649]

4.1.4. Naim Talu (AP-CGP-Bağımsızlar) Koalisyon Hükûmeti (15.04.1973-26.01.1974)

Naim Talu Hükûmetinin Programı'nda tarım politikaları tamamıyla toprak ve tarım reformu ekseninde yer almaktadır. Anayasa'nın 37, 41 ve 52. maddelerine göre hazırlanan reform kanunu tasarısının yakın zamanda Mecliste görüşüleceği açıklanmakta, topraksız köylünün topraklandırılması ve donatılması, tarımsal üretimin ve verimin arttırılması, çiftçi ve köylünün gelir ve yaşam düzeylerinin yükseltilmesi, tarımsal ürünlerin değerlendirilmesi amacıyla Toprak ve Tarım Reformu Kooperatiflerinin kurulması ve desteklenmesi, reformun altyapı yatırımları ile uyumlu gerçekleştirilerek Beş Yıllık Kalkınma Planı'na uygun şekilde ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlanması hedeflenmekte, Toprak ve Tarım Reformu Kanunu Tasarısı'nın, Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosunda kanunlaşması Hükûmetin temel hedefi olarak gösterilmektedir.[650]

4.2. 12 Mart Ara Rejimi Hükûmetleri Dönemi'nde Tarımın Sorunları ve Uygulamalar

Süleyman Demirel, 1975 yılındaki bir Meclis konuşmasında 12 Mart 1971 sabahı 2 milyon ton buğday, 600 bin tona yakın şeker stoğu bıraktıklarını açıklamaktaydı.[651] Bununla, AP Hükûmetinin tarımdaki başarısını göstermek ve bu başarının darbeyle kesildiğini ifade etmek istiyordu.

12 Mart 1971 Muhtırası sonrası ara rejim döneminde, tarımla ilgili önemli bazı kanunlar çıkarıldı. I. Nihat Erim Hükûmeti Dönemi'nde, 26 Haziran 1971 tarihinde 7/2654 sayılı Bakanlar Kurulu kararnamesi ile haşhaş ekimi yasaklandı.[652] Bu karar haşhaş üreticileri için ciddi sorunlar yarattı.

---

[649] **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 5, s. 3640-3644.

[650] **Age.**, s. 3808-3809.

[651] **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Birleşim (B) 50, Oturum (O): 1, 27.2.1975, s. 566.

[652] **TMMOB Ziraat Mühendisleri Odasının Haşhaş Ekiminin Yasaklanması Hakkındaki Görüş ve Önerileri**, Ankara 1974, s. 11; **Haşhaş Raporu 2019**, s. 2.

18 Nisan 1972 tarihinde II. Nihat Erim Hükûmeti Dönemi'nde 1581 sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri ve Birlikleri Kanunu kabul edildi.[653]

1961 Anayasası'nda öngörülen, kalkınma planlarında ve 1961 sonrası Hükûmetlerin programlarında yer alan ve üzerinde uzun tartışmalar yapılan toprak ve tarım reformu ile ilgili, 19 Temmuz 1972 tarihinde Ferit Melen Hükûmeti Dönemi'nde 1617 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Ön Tedbirler Kanunu çıkarıldı. Naim Talu Hükûmeti Dönemi'nde ise 25 Haziran 1973'te TBMM'de kabul edilen 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu, 19 Temmuz 1973 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girdi.[654]

5. İKİNCİ KOALİSYON HÜKÛMETLERİ DÖNEMİ (1974-1979)

5.1. Hükûmet Programlarında Tarım Meselesi

5.1.1. CHP-MSP Koalisyon Hükûmeti (26.01.1974-17.11.1974)

Bülent Ecevit başbakanlığında kurulan CHP-MSP Koalisyon Hükûmeti koalisyon protokolünde tarım politikasına geniş yer vermiş ve bu metni temel alan Hükûmet programında, tarım politikasında hava şartlarının etkisinin azaltılması, tarımda verimi ve çeşidi arttırma yönünde sulama, drenaj, toprak ıslahı, erozyon kontrolü, makineleşme ve gübrelemenin yaygınlaştırılması hedeflenmektedir. "Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı"nın daha işlevsel kılınması için yeniden yapılandırılması; sulama açısından yeraltı suları ve küçük su kaynaklarının etkin hale getirilmesi ve Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki sulama projelerine öncelik verilmesi; çiftçinin tefeciye yüksek faizle borçlanmasını önlemek ve ipotek ya da kefalet baskısından kurtarmak amacıyla kontrollü tarım kredisi, üretim ve ödeme gücüne göre kredi ve proje esasına göre kredi uygulamalarından yararlandırılması; taban fiyat politikasının sürdürülmesi ve taban fiyatların en erken zamanda ilan edilerek üreticinin mağdur edilmemesi; tarım ürünlerinin pazarlanması ve tarım alet ve makinalarının tedariğinde kooperatiflerin yetkili kılınması; gübre, tarım ilacı, tarım alet ve makinalarında fahiş fiyat yükselişine izin verilmemesi ve tarım girdilerinin uygun fiyata elde edilebilmesi için yurt içinde üretimlerinin sağlanması; yaş meyve, sebze ve çiçek üretimiyle ilgili her türlü desteğin verilmesi ve ihracat imkânlarının arttırılması; haşhaş üretimiyle ilgili olarak haşhaş üreticileri lehine düzenlemeler yapılması; mera gereksinimleri ve yem

[653] **Resmî Gazete** 28.4.1972, S 14172; bk. https://www.tarimkredi.org.tr/kurumsal/mevzuat, Erişim Tarihi: 18.09.2022.

[654] Sevgi Korkut, **Toprak Reformu ve Türkiye**, TBMM Yayınları, Ankara 1984, s. 58; Ahmet Saylam, "Toprak ve Tarım Reformu", **Türkiye Ziraat Mühendisliği III. Teknik Kongresi 8-12 Ocak 1990**, Haz. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası-AÜ Ziraat Fakültesi, Ankara 1990, s. 109; bk. **Resmî Gazete**, 26.07.1972, S 14257; **Resmî Gazete**, 19.07.1973, S 14599.

üretimleri de göz ardı edilmeden hububat üretiminde verimin arttırılması Hükûmetin tarımla ilgili önemle üzerinde duracağı çalışmalardır.[655]

Orman niteliğini yitirmiş arazilerin tarla, bağ, meyvelik, zeytinlik şeklinde ya da hayvancılık alanında kullanılabilecek şekilde düzenlenmesi; orman köylülerinin kalkınması için altyapı yatırımlarının arttırılması, kooperatifleşmenin teşvik edilmesi, orman ürünleri sanayinin geliştirilerek orman köylülerinin gelirinin arttırılması ve istihdam yaratılarak bu bölgelerde işsizliğin azaltılması; hayvancılığın gelişmesi için hayvan hastalıklarıyla mücadele, hayvan alımlarının düzenlenmesi, yem, süt, et ve deri alanında sanayi yatırımlarının yapılması hedeflenmekte; balıkçılığı geliştirmek için girdilerle ilgili desteklerin verilmesi, iç sular balıkçılığının teşvik edilmesi, zararlı avlanma ve su kirlenmeleri konularında önlemler alınmasına önem verilmektedir. Kooperatifçilik alanında önemli bir icraat olarak Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığına bağlı Kooperatifler Bankasının kurulması Hükûmetin gündemindedir. Başta Güneydoğu Anadolu Bölgesi olmak üzere içme suyu ve kuraklıktan muzdarip köylere bu ihtiyaçlarını giderici önlemler alınması amaçlanmaktadır.[656]

5.1.2. Irmak Hükûmeti (17.11.1974-31.03.1975)

Mecliste bulunan siyasi partilerin yeni bir koalisyon Hükûmeti kurma konusunda anlaşamamaları üzerine Cumhuriyet Senatosu kontenjan senatörü Sadi Irmak tarafından bir teknokrat Hükûmet kuruldu. Irmak Hükûmeti programında tarım politikası için Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı çerçevesinde toprak ve tarım reformunun gerçekleşmesine öncelik vermektedir. Reformun hedefleri tarımda verimliliği arttırmak için altyapı yatırımlarının tamamlanması, toprağı olmayan ya da yetersiz olan köylünün toprak sahibi yapılması şeklinde gösterilmektedir. Toprak sahibi olan köylülerin verimli tarım işletmeciliği yapabilmeleri için kooperatifleşmeleri, toprağı kamulaştırılan büyük toprak sahiplerinin aldıkları kamulaştırma bedellerini yine o bölgede sanayi yatırımına dönüştürmeleri teşvik edilecektir. Taban fiyat politikasında üreticinin emeğinin karşılığını almasına, tarım ürünlerindeki fiyat istikrarsızlığının azaltılması, belirli üretim türlerinin özendirilmesine, taban fiyatların belirlenmesinde dış piyasalar ile üretim kapasitesi-maliyetler dengesine dikkat edilecektir. Hükûmet, tarımda ana hedefini üretimin arttırılması, tarıma dayalı sanayi için gerekli hammaddelerin sağlanması ve tarımsal üretimin geliştirilmesinde dış pazar taleplerinin dikkate alınması şeklinde açıklamaktadır. Gübre, nitelikli tohum, tarım alet-makineleri ve tarım

[655] **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 5, s. 3990-3991.

[656] **Age.**, s. 3991-3993.

ilaçlarını üreticinin zamanında, yeterli ve ucuza alabilmesi kolaylaştırılacak ve bu tarım girdilerinin yerli üretiminin sağlanması yoluna gidilecektir.[657]

Hükûmet hayvancılığı geliştirmek yönünde yağlı tohum küspesi gibi hayvan yemlerinin üretimini arttıracağını, yemlerin ihracı söz konusu ise yurt içi gereksinimler göz önünde bulundurularak ihracata izin verileceğini ve hayvan ırkı ıslahı ile hayvan hastalıkları ile mücadeleye önem vereceğini vurgulamaktadır. En önemli temel gıda maddemiz olan buğday üretimi konusunda üreticinin ıslah edilmiş yerli ve yabancı tohumları edinebilmeleri kolaylaştırılacaktır. Hükûmetin göreve başladığı dönemde bitkisel yağ gereksinimi artmıştır. Bu nedenle Hükûmet, yağ verimi yüksek olan ayçiçeği tarımını yaygınlaştırmayı ve ayçiçek yağı üretecek fabrikaların yeni üretim alanlarında da kurulmasını planlamaktadır. Aynı şekilde şeker pancarı üretimini ve şeker fabrikalarını yaygınlaştırmayı hedeflemektedir. Çay üretimi konusunda kalitenin arttırılması, çay ihracatının üreticinin zarar etmemesi esasına dayandırılması ve çay üretiminin ulusal ekonomi açısından yük olmaktan çıkarılması Hükûmetin gündemindedir. Haşhaş üretimi ile ilgili olarak üreticinin mağduriyeti bu Hükûmetin programında da dikkat çekmekte, bu mağduriyetin giderilmesine çaba gösterileceği ifade edilmektedir. Haşhaş kapsülünün çizilmemesi koşuluyla haşhaş üretiminde verimin arttırılması ve üreticinin emeğinin karşılığını alması bu konudaki ana hedeflerdir. Hükûmet ormanların tahrip edilmesinin sel ve erozyona neden olduğunu bu nedenle başta orman yangınlarına karşı olmak üzere gereken önlemleri alacağını, orman köylüsünü kalkındırmak için orman sanayi ve altyapısına önem vereceğini, tarımla ilgili her türlü kooperatifleşmeyi destekleyeceğini belirtmektedir.[658]

Sadi Irmak Hükûmetine Mecliste güvenoyu verilmedi. Yeni Hükûmet 31 Mart 1975'te göreve başlayıncaya kadar bu Hükûmet geçici olarak görev yaptı.[659]

5.1.3. AP-MSP-MHP-CGP (I. Milliyetçi Cephe) Koalisyon Hükûmeti (31.03.1975-21.06.1977)

Süleyman Demirel başkanlığında kurulan AP-MSP-MHP-CGP Koalisyon Hükûmetinin Programı'nda tarım politikası ile ilgili olarak büyük sulama projelerine öncelik verilmektedir. Özellikle Aşağı Fırat Projesi gibi çok yönlü etkileri olan ve ekonomik yararı yüksek projeleri hızlandıracaklarını açıklamaktadırlar. İkinci öne çıkan konu tarımda üretimin arttırılması için verimin yükseltilmesidir. Çiftçinin ihtiyacı olan tohum, tarım ilacı, gübre, tarım

[657] **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 6, s. 4376-4379.

[658] **Age.**, s. 4379-4382.

[659] **Age.**, s. 4582.

alet ve makinaları gibi tarım girdilerine bunlara daha kolay bir şekilde ulaşması için önlemler alınacak, uygun krediler verilecek, gübre fiyatlarında indirim yapabilmek için gübre üreten fabrikalar desteklenecek, tarıma dayalı sanayi teşvik edilecektir. Tarımla ilgili süreçler bir bütün halinde düşünülerek ilgili icraatlar gerçekleştirilecektir. Bunun için de farklı bakanlıklara bağlı olarak çalışan kurumlar; başta Ticaret Bakanlığına bağlı Toprak Mahsulleri Ofisi, Et ve Balık Kurumu ve Yaş Sebze ve Meyve Müdürlüğü, Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı bünyesine alınacaktır. Küçük çiftçilere öncelik vermek üzere kontrollü kredi, üretim ve ödeme gücüne göre kredi ve proje esasına göre kredi usullerine devam edilecektir. Tarım kredisi baremleri yeniden düzenlenecek, Ziraat Bankasının kredi imkânları arttırılacaktır.[660]

Hükûmet programında taban fiyat politikasına önem verildiği görülmektedir. Taban fiyat politikası ile tarım politikasının bir bütün halinde ele alınacağı açıklanmakta; iklim ve toprak kaynaklarını en iyi şekilde değerlendiren ve üreticiyi mağdur etmeyen bir taban fiyat politikası uygulanacak ve buna ek olarak pazarlama olanaklarının geliştirilmesi, avans, destekleme alımları ve taban fiyatlarının erken açıklanması ile üreticinin emeğinin güvence altına alınması ve desteklenmesine çalışılacaktır. Üreticinin doğal afetler nedeniyle ortaya çıkan zararlarının karşılanması için tarım sigortası sistemi getirilecektir. Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu'nun özellikle kalkınamamış yörelerinde özel projeler uygulanarak hızlı kalkınmanın sağlanması, toprak ve tarım reformundan elde edilen kamulaştırma kaynaklarının reform bölgelerinin sanayileşmesinde kullanılması teşvik edilecektir.[661]

Köylerde üretimin ve gelirin arttırılması için altyapı hizmetlerine, tapu-kadastro çalışmalarına, kooperatifçiliğe önem verilecektir. Orman köyleri için de özel projeler hazırlanacak, ekonomik imkânlarının arttırılmasına çalışılacak, orman niteliğini tam olarak kaybetmiş alanların su-toprak-orman rejimi gözetilerek tarla, bağ, meyvelik, zeytinlik, fındıklık, fıstıklık olarak tarımda kullanılmasına, otlak, kışlak veya yaylak olarak kullanılabilecek alanların orman sınırları dışına çıkarılmasına olanak sağlanacaktır. Sulama alanında büyük sulama projeleri, yeraltı, pompaj ve gölet projeleri uygulamaya konulacaktır. Haşhaş üretimi alanında gerekli önlemler alınarak kontrollü haşhaş üretimi politikasına devam edilecek ve haşhaş üreticisinin mağdur olmaması sağlanacaktır.[662]

---

[660] **Age.**, s. 4617-4619.

[661] **Age.**, s. 4619.

[662] **Age.**, s. 4619-4620.

5.1.4. II. Ecevit Hükûmeti (21.06.1977-21.07.1977)

II. Ecevit Hükûmetinin Programı'nı okuması sırasında Başbakan Bülent Ecevit, I. Milliyetçi Cephe Hükûmetinin tarımla ilgili icraatlarını eleştirdikten sonra CHP Hükûmetinin yapacaklarını açıkladı. Taban fiyatların açıklanması, destekleme alımları, tarım girdileri konusunda gecikmeler yaşadığı, bu durumun üreticiyi mağdur ettiğini söyledikten sonra, CHP'nin göreve gelir gelmez tarım ilacı ithaline başladığını ve yine önceki Hükûmet döneminde mağduriyet yaşayan buğday üreticilerini rahatlatmak için buğday ihracının önünü açtığını ifade etmektedir. Üretime teşvik edici taban fiyat uygulaması, uygun zamanda destekleme alımları ve tarımsal girdilerin uygun fiyatla üreticiye ulaştırılması, bunun sonucunda da üretim ve ihracat artışının sağlanması hedeflenmektedir. Hükûmet programında tarımla ilgili dikkat çeken diğer başlıklar ise sınırlardaki mayınlı arazinin tarıma açılması, sulama projeleri, kooperatifçilik, sosyal sigortalar ve tarım sigortası, köykentler, yeni toprak reformu yasası, kredi desteği, hayvancılık, ormanlık alanların değerlendirilmesi ve tarım iş kanunudur.[663]

Tarım alanlarının yetersiz kaldığı özellikle Güneydoğu Bölgesi'ndeki köylünün, sosyo-ekonomik olarak kalkındırılması amacıyla güneydoğu sınırındaki mayınlı arazinin kaçakçılıkla ilgili önlemler alındıktan sonra temizlenerek tarıma açılması planlanmaktadır. Önceki Hükûmetlerin de programında yer alan büyük sulama yatırımı Aşağı Fırat Projesi'nin tamamlanması bu Hükûmetin de gündemindedir. Bu projenin tamamlanması ile hem bölge yeni ve verimli tarım alanlarına kavuşacak, hem de enerji üretimiyle birlikte bölge aynı zamanda bir sanayi bölgesine dönüşecektir.[664]

Üreticilerin kooperatifleşerek hem işletme ve yatırım kredilerinden yararlanmaları, hem tarım girdilerine uygun fiyata ve yeterli miktarda ulaşabilmeleri, hem de kurulacak sosyal sigortalar ve tarım sigortasıyla her türlü olumsuz koşula karşı güvence altına alınmaları amaçlanmaktadır. Sosyal sigortalar ve tarım sigortasında biriken primlerle, üreticinin modern teknolojileri kullanmasında, verimli tarım işletmeleri oluşturabilmelerinde ve sanayi yatırımları gerçekleştirmelerinde Hükûmet tarafından gerekli destek verilecektir. Köykent, CHP Hükûmetinin önemli projelerinden biridir. Köykentler, birbirine yakın köylerin birleştirilmesinden oluşacak yeni kentler değil, köylülerin daha hızlı bir şekilde ve kolaylıkla çeşitli altyapıya ve hizmetlere ulaşabilecekleri gelişme ve hizmet merkezleri olarak düşünülmektedir. Her köyde okul, cami, sağlık ocağı gibi kurumlar yine olacak ama kentlere göç etmelerine neden

[663] **Age.**, s. 4944-4957.

[664] **Age.**, s. 4946-4950.

olacak birçok hizmet bu köykent projesi ile kendilerine sağlanacaktır. Köykent merkezleri sayesinde üretimleri ile ilgili teknik kuruluşlara, yatırımlara ve sanayiye daha kolaylıkla ulaşabileceklerdir. Yeni toprak reformu yasasının TBMM'ye sunulması, CHP Hükûmetinin gündemindedir. Anayasaya uygun bir şekilde büyük toprakların kamulaştırılması ile elde edilen araziler ve hazine arazileri topraksız ya da toprağı yetersiz olanlara dağıtılacak, köylünün kendi toprağını işlemesiyle tarımda verim artışı sağlanacaktır. CHP Hükûmeti daha önce uygulamaya konulan toprak reformunun birkaç ilde bile olsa başlayamadığını, Urfa'daki ilk toprak reformu uygulamasının I. Milliyetçi Cephe Hükûmeti tarafından engellendiğini belirtmektedir. Hükûmet, ilk iş olarak toprak reformunu Urfa'da başlatacağını ve topraksız köylüye toprak dağıtacağını ifade etmektedir. Bunun yanında nüfusun hızlı artması nedeniyle, tarımda verim artışını gerekli gören Hükûmet, özellikle küçük ve orta çiftçiye kredi desteğini arttıracağını, sulama, elektrifikasyon ve köy okulları aracılığıyla tarımda verim artışını teknik olarak da destekleyeceğini açıklamaktadır.[665]

Devlet üretme çiftlikleri ve haralarıyla hayvancılık alanında modern tekniklerin uygulanması, hayvansal üretimin ve tüketimin arttırılması amaçlanmaktadır. Mera hayvancılığı ile besi hayvancılığının eşgüdümü, hayvansal ürünlerin işlenmesi ve pazarlanması, yem sanayiinin geliştirilmesi konusunda her türlü destek verilecektir. Balıkçılık alanında açık deniz balıkçılığı ve kültür balıkçılığı teşvik edilecek, su ürünleri kooperatiflerine kredi ve eğitim desteği verilerek donanım ve pazarlama konusundaki sıkıntıları giderilecektir. Hükûmet, ormancılık alanında da köylü kooperatiflerine destek vereceğini, uzun dönemli sözleşmelerle orman köylülerinin geçimini güvence altına alacağını; orman niteliğini yitirmiş arazileri tarım için köylünün kullanımına açacağını, bu toprakların dağıtılması için komisyonlar kurulacağını, bu topraklardan yararlandırılamayan köylülere uygun yerlerde tarıma elverişli toprak verileceğini, mevsimlik ve geçici tarım işçilerinin sosyal güvenceye kavuşabilmeleri için Hükûmet tarım iş yasası çıkaracağını ifade etmektedir.[666] Bu Hükûmet de güvenoyu alamamıştır.

5.1.5. AP-MSP-MHP (II. Milliyetçi Cephe) Koalisyon Hükûmeti (21.07.1977-05.01.1978)

AP-MSP-MHP Koalisyon Hükûmetinin Başbakanı Süleyman Demirel, Hükûmetin programını okurken tarım politikaları konusunda hava şartlarına bağımlılığı azaltmak için önceliği sulama çalışmalarına vermekte ve Fırat Projesi gibi büyük sulama projelerini hızlandıracaklarını açıklamaktadır. İkinci

[665] **Age.**, s. 4954-4956.

[666] **Age.**, s. 4956-4957.

olarak tarımda üretim artışı sağlamak için her teşviği verip tarım kredilerinin dağıtılmasında da sosyo-ekonomik amaçlardan çok üretimi arttırma amacını ön plana alacaklardır. Faizsiz kredi, projeye dayalı kredi, kontrollü kredi uygulayacakları kredi modellerinden bazılarıdır. Toprak baremlerinin yeniden düzenlenmesi de Hükûmetin gündemindedir. Hayvancılık alanında yapılacaklar; özel geliştirme projelerinin uygulanmasına devam edilmesi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da plan ve projelere dayalı yeni işletmelerin kurulması ve bu işletmelere her türlü desteğin verilmesi, çayır, mera ıslahı ve yem bitkileri üretimi çalışmalarının yapılması, su ürünlerinin, özellikle balıkçılığın geliştirilmesi ve ihracatı konusundaki çalışmaların artırılmasıdır. Tarım ürünlerinin değerinde satılması, üretici ve tüketicinin mağdur olmaması için iki taraf arasındaki pazarlama zincirinin kısaltılması hedeflenmektedir. Meyvecilik, sebzecilik ve çiçekçilik alanlarında tohum, fidan vb. desteğin sağlanması, ulaştırma ve pazarlama vb. yönünden kolaylıklar sağlanması, taze meyve ve sebze ihracatını arttırıcı çalışmalar yapılması amaçlanmaktadır.[667]

Toprak Reformu Kanunu ve anayasanın kamulaştırma ile ilgili 38. maddesi Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildiğinden Hükûmet bu konuda yeni çalışmalar yürüteceğini, daha önceki dönemde kamulaştırmalar nedeniyle oluşan mağduriyetleri gidereceğini açıklamaktadır.[668] Buradaki yaklaşım Hükûmetin toprak reformuna bakışını yansıtması açısından ilginçtir.

Orman köylerinde yaşayan her aileden bir kişiye ormanla ilgili alanlarda iş sağlayarak köylüyü destekleyici icraatlar yapılacaktır. Tarım, hayvancılık ve orman ürünleri sanayi alanında yem, süt ve et kombinaları kurulmasına çalışılacaktır. Başta Güneydoğu sınırı olmak üzere, sınırlardaki mayınlanmış arazinin, mayından temizlenerek tarımsal faaliyetler için değerlendirilmesi sağlanacaktır. Tütün ve çay üreticisinin iç-dış piyasa imkânları geliştirilecek, bunun için ihtiyaç duyulan yeni fabrikalar kurulacak, inşaatına başlanmış olan fabrikalar kısa sürede tamamlanacaktır.[669]

5.1.6. CHP-CGP-DP-11'ler Koalisyon Hükûmeti (05.01.1978-12.11.1979)

Bülent Ecevit başkanlığında kurulan Koalisyon Hükûmeti Programı'nda tarım politikasını, üreticinin özellikle küçük ve orta çiftçinin gelirini arttırmak ve çeşitli olumsuz etkilere karşı desteklemek temeline oturtmaktadır.

---

[667] **Age.**, s. 5114.

[668] **Age.**, s. 5114-5115.

[669] **Age.**, s. 5114-5122.

Hükûmet, destekleme alımları, araç-gereç yardımı, kredi ile üreticiye her türlü desteği vereceğini açıklamaktadır. Özellikle tütün, pamuk, çay ve fındık gibi tarım ürünlerini yetiştiren üreticinin bir önceki yıl mağdur oldukları, Hükûmetin bunun için önlem alacağı ifade edilmektedir. Taban fiyatları ürünlerin ekiminden önce açıklayacağını taahhüt eden Hükûmet, bu şekilde üretim-pazar dengesini sağlamayı istemektedir. Güneydoğu tütününü değerlendirmek ve üretimini arttırmak amaçlanmakta, tütün üretimini ve pazarlamasını desteklemek için sigara kalitesinin yükseltilmesi, filtreli sigara yatırımlarının gerçekleştirilmesi ve ekici tütün piyasalarının açılması hedeflenmektedir. Çay üreticileri için ürünlerini işleyecek yeterli sayıda fabrikanın bulunmadığı, bu sorunun giderilmesi için yeni fabrikalar yapılacağı ve faaliyetteki çay fabrikalarının da genişletilmesi yoluna gidileceği açıklanmaktadır. Üreticinin beklenmedik durumlara karşı tarım sigortası yasası ile koruma altına alınmasına önem verilmekte, kooperatifçilik hareketine dâhil edilecek üreticilerin sosyal sigortalar güvencesine alınması da planlanmaktadır. Tarım araç-gereçleri, gübre ve tarım ilacı konusunda düşük fiyat ve kredi uygulamalarıyla üreticinin desteklenmesi ve tarımda üretim artışı hedeflenmektedir. Tarım ve hayvancılık alanında teknik uzmanların desteği sağlanacak, kooperatifçilik teşvik edilecektir. Her türlü sulama kaynaklarından yeni sulama projeleriyle üreticiler faydalandırılarak özellikle kurak alanların sulanmasına öncelik verilecektir.[670]

Toprak Reformu Kanunu'nun iptal edilmesi nedeniyle yeni bir toprak reformu kanununun TBMM'ye sunulması öngörülmektedir. Toprak rejimindeki adaletsizliklerin giderilmesi için tarımla uğraşanların kendi topraklarını ekip-biçmeleri, büyük toprakların kamulaştırılıp adaletli bir şekilde dağıtılması ve hazine arazilerinden de yeterli toprağı olmayanlara dağıtılarak tarımda verimin arttırılması amaçlanmaktadır. Toprak reformunun geçmiş yıllardaki uygulamalarındaki bazı kötü örneklerin tekrarlanmamasına dikkat edilecektir. Tarımla uğraşanların işletme ve yatırım kredisi almalarında üretim ve projeye göre öncelik verilecektir. Güney ve Güneydoğu bölgemizdeki mayınlı arazilerin temizlenerek tarım için köylünün kullanımına açılması sağlanacaktır.[671]

Devlet üretme çiftlikleri ve haraları aracılığıyla hayvancılıkta verimin arttırılması düşünülmektedir. Mera hayvancılığı ve besi hayvancılığı kredilerle desteklenirken hayvansal ürünlerin işlenmesi, dağıtımı, pazarlanması için üretici kooperatifleri ve sanayilerine, özellikle hayvancılıkta en önemli girdilerden biri olan yem sanayiinin yaygınlaştırılmasına önem verilecektir. Orman özelliğini

[670] **Age.**, s. 5407-5408.

[671] **Age.**, s. 5409.

kaybetmiş arazilerin tarla, bağcılık, zeytincilik vb. tarım işletmesi olarak ya da hayvancılık alanında kullanılmasının önü açılacak, orman kapsamı dışına çıkarılamayan arazilerde yaşayan köylülere tarıma elverişli toprak dağıtımı gerçekleştirilecektir.[672]

5.2. İkinci Koalisyon Hükûmetleri Dönemi'nde Tarımın Sorunları ve Uygulamalar

İkinci Koalisyonlar Hükûmeti Dönemin'de tarımla ilgili en önemli sorunlardan olan haşhaş sorununun çözümü için Hükûmet uygulamalarından biri gerçekleşti. Bülent Ecevit başbakanlığındaki CHP-MSP Koalisyon Hükûmeti, Hükûmet programında verdiği sözü tuttu ve 1 Temmuz 1974 tarihinde, 7/8522 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile 1974-1975 döneminde Afyon, Burdur, Isparta, Denizli, Kütahya, Uşak illerinin tamamı ve Konya'nın Akşehir, Beyşehir, Doğanhisar ve Ilgın ilçelerinde yani toplam 7 ilde olmak üzere haşhaş ekimine ve ham afyon üretimine izin verdi. Bu kararı İçişleri, Ticaret ve Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanları yürütecekti. Bu uygulama haşhaş üreticilerinin mağduriyetlerinin giderilmesi için önemli bir adımdı. Bu kararın ardından CHP-MSP Hükûmeti haşhaş üretimi ile ilgili 6 Aralık 1974 tarihinde 7/9204 sayılı yeni bir kararname ile haşhaş kapsülünün çizilmesi yönteminin sakıncaları yüzünden, çizilmemiş haşhaş kapsülü yöntemine geçilmesi kararını uygulamaya soktu.[673] Bu kararlara rağmen haşhaş üreticilerine Amerikan Hükûmetinin tazminat verip vermediği, veya verdiği tazminatları geri alıp almadığı, haşhaş üreticilerinin zararlarının giderilmesi için ne gibi tedbirler alınacağı 1975 yılında I. Milliyetçi Cephe (AP-MSP-MHP-CGP) Hükûmetinin karşısına Cumhuriyet Senatosunda soru önergesi olarak gelecektir.[674]

I. Milliyetçi Cephe Koalisyon Hükûmeti göreve geldiğinde Başbakan Süleyman Demirel tarımla ilgili sorunlara da değindi. Demirel, 1975-1977 yılları arasında en az beş-altı yeni şeker fabrikasının yapılması gerektiğini yoksa sıkıntı çekilebileceğini; buğday ve bitkisel yağ üretiminde ciddi sorunlar olduğunu, yeni gübre fabrikalarının en geç 1980'e kadar yapılması gerektiğini, aksi takdirde gübre ithal eden ülke olmaktan kurtulamayacağımızı belirtmekteydi. Demirel, pamuk ve fındıkla ilgili sorunları da şu şekilde dile getiriyordu:

> "1974 Türkiye'sinden 1975 Türkiye'sine 400 bin ton pamuk stoku devredilmiştir. 400 bin ton pamuk ekim sahası da %35

[672] **Age.**, s. 5408-5410.

[673] **Resmî Gazete**, 1.07.1974, S 14932; **Haşhaş Raporu 2019**, s. 2.

[674] **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, B:48, O:1, 8.4.1975, s. 446.

> nispetinde daralmıştır. Türkiye'nin en değerli istihsali olan pamuk ipliği ihracatı ve pamuklu kumaş, pamuklu dokuma ihracatı geniş çapta düşmüştür. Hâlihazırda bugünkü dünya fiyatlarıyle bu pamuk stokunun değerlendirilmesi halinde Hazinenin 4 milyar lira zararı olacaktır (…) 120 bin ton fındık stoku ile giriyor Türkiye 1975 yılına. Bugünkü dünya fiyatları içerisinde bunu değerlendirirseniz Türkiye'nin 1 milyar civarında yine zararı olacaktır."[675]

Bülent Ecevit, I. Milliyetçi Cephe Hükûmetinin tarımla ilgili icraatlarını eleştirirken tütün, pancar, çay gibi birçok üründe taban fiyatları açıklamayı ve destekleme alımları ödemelerini geciktirdiğini, gübre ve tarım ilacı gibi tarım girdilerinde de zamanında destek verilemediğinden çeşitli sıkıntılar yaşandığını, tarım ilaçları ithali yapılamadığından başta pamuk gibi önemli ürünlerin tarımında üreticinin zor durumda kaldığını açıklamaktaydı. I. Milliyetçi Cephe Hükûmetini buğday alımları ve buğday ihraç edilmesi konusunda da başarısız olmakla ve buğdayı depolarda ya da toprak altında bırakmakla suçlamaktaydı.[676]

Bütün bu sorunlara rağmen, 1975 yılı tarımsal üretim rakamlarına bakıldığında 1970'e göre hemen her üründe üretim artışı söz konusudur. Buğday üretimi 1970'te 10.000.000 ton iken 1975'te 14.750.000 ton; arpa üretimi 1970'te 3.250.000 ton, 1975'te 4.500.000 ton; mısır üretimi 1970'te 1.040.000 ton, 1975'te 1.200.000 ton; pamuk üretimi 1970'te 400.000 ton, 1975'te 480.000 ton; tütün üretimi 1970'te 149.861 ton, 1975'te 199.935 ton; şekerpancarı üretimi 1970'te 4.253.631 ton, 1975'te 6.948.637 ton ve çay üretimi 1970'te 33.431 ton, 1975'te 55.572 ton şeklinde gerçekleşti.[677]

İkinci Koalisyon Hükûmetleri döneminde tarımla ilgili en olumsuz gelişme, Demokratik Partinin başvurusu üzerine Anayasa Mahkemesinin 1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Kanunu'nun tümünü biçim yönünden iptal eden kararıydı. 10 Mayıs 1977'de Resmî Gazetede yayımlanan ve tamamen yürürlükten kalkması için 1 yıl süre verilen karar uyarınca Ecevit Hükûmeti yeni bir toprak reformu vadettiyse de Meclisten böyle bir kanun geçmediği için 10 Mayıs 1978'de Toprak ve Tarım Reformu, 1984'teki yeni kanun çıkıncaya

[675] **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, B 63, O 2, 9.4.1975, s. 415-416.

[676] **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 6, s. 4944-4957.

[677] Kılıç, **age.**, s. 63-71.

kadar tamamen yürürlükten kalktı.[678] Toprak ve Tarım Reformu sadece uygulama bölgesi ilan edilen Şanlıurfa'da uygulama imkânı buldu.[679]

6. AP AZINLIK HÜKÛMETİ (VI. DEMİREL HÜKÛMETİ) DÖNEMİ (12.11.1979-12.09.1980)

6.1. Hükûmet Programında Tarım Meselesi

Süleyman Demirel'in 12 Eylül Darbesi öncesinde kurduğu son Hükûmet bir azınlık hükûmetidir. MSP ve MHP koalisyona girmek istememiş, Meclis desteği vereceklerini taahhüt etmişlerdi. Bir senesini dolduramayacak bu Hükûmetin programında bir "Millî Tarım Planı" öngörülmektedir. "Yeşil Plan" da denilen bu plan çerçevesinde, 100 milyon dönümlük arazinin sulanması hedeflenmekteydi. Bunun için gereken sulama projelerinin devreye sokulacağı, gübre, traktör, tarım ilacı ile ilgili olarak bunların sağlanmasında istikrar sağlanacağı ve bu tarım girdilerinin ithalatının azaltılması yönünde önlemler alınacağı açıklanmaktadır. Tarım ürünlerinin desteklenmesinde uluslararası fiyatlar ile denge gözetileceği vurgulanmaktadır. Köy kanunu çıkarılacağı, köylerle ilgili kadastro ve tapulama işlemlerinin hızlandırılacağı, köylere elektrik, ulaşım, sanayi götürülmesi sağlanarak köy kalkınmasına önem verileceği, orman köylülerinin kalkınması için yeni projeler yapılacağı ifade edilmektedir.

Köylünün kooperatifleşmesinin teşvik edileceği, kredi olanaklarının arttırılacağı, sosyal güvenlik hakları konusunda çalışmalar yürütüleceği, çiftçilerin ve balıkçıların götürü usulde vergilendirilmesindeki limitlerde artış yapılacağı vaat edilmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun kalkınması için Güneydoğu Büyük Projesi çerçevesinde Urfa, Gaziantep, Adıyaman, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Muş, Bitlis ve Hakkâri illerinde 20 milyon dönüm arazinin sulanması, 30 milyar kw/saat elektrik enerjisi üretilmesini sağlayacak yeni yatırımlar yapılacak, "Pilot İl Kalkınma Planı" uygulanarak bu plan

---

[678] Ahmet Saylam, "Toprak ve Tarım Reformu", **Türkiye Ziraat Mühendisliği III. Teknik Kongresi 8-12 Ocak 1990**, Düzenleyen: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası-AÜ Ziraat Fakültesi, Ankara 1990, s. 110; **Resmî Gazete**, 10.05.1977, S 15933.

[679] "Şanlıurfa ilinde 1 Kasım 1976 tarihine kadar 1.690.105 dekar arazi 495.499.430 TL karşılığında kamulaştırılmıştır. Kamulaştırılan bu arazinin 1.005.000 dekarı hisseli arazidir. Mülga 1757 Sayılı Kanun gereğince tamamı kamu kuruluşları eliyle olmak üzere 45 yatırım projesi gerçekleştirilmiş ve bu amaçla 2 milyar 461 milyon TL'dir. (1988 yılı fiyatlarıyla 150 milyar) İmzalanan protokoller kapsamında 268.500 dekar arazi sulanır hale getirilmiş, 227 km. il yolu, 15 km. şehir içi geçiş yolu, 2.447 km. köy yolu, 180 Menfez, 6 köprü, 135 köy içme suyu tesisi, 5 yatılı bölge okulu, 3 lise, 2 temel eğitim okulu, 42 sağlık evi, 1 sağlık ocağının yapımı sağlanmıştır. 12 toprak ve tarım reformu kooperatifi kurulmuş, kooperatiflerin bütün girdi ihtiyaçları giderilmiş, 339 adedi yurt dışından gümrüksüz olmak üzere 419 traktör ve ekipmanı ile 19 adet biçer döverlik makina parkı kurulmuştur. Araştırma ve eğitim hizmetleri arasında GAP Bölgesini içine alan (Siirt hariç) 7 ciltlik bir gelişme planı (GÜNDAP) hazırlattırılmış ve eser ilgili kamu kuruluşlarının istifadesine sunulmuştur." Saylam, agm., s. 111.

çerçevesinde yatırım açısından geri kalmış bölgelerin kalkınmasına öncelik verilecektir.[680]

6.2. Adalet Partisi Azınlık Hükûmeti Dönemi'nde Tarımın Sorunları ve Uygulamalar

1980 Tarım Sayımı'na göre tarımsal işletme sayısında artış gözlenirken işletme büyüklüğü ortalama 62 dekara inmiştir. Bu da tarımsal işletmelerin parçalandığını ve küçüldüğünü göstermektedir. Bu durum, kırsal nüfusun daha hızlı artmasıyla birlikte tarımsal nüfusta azalma, gizli işsizlik ve köyden kente göç gibi sorunları doğurmaktadır.[681] Belirtilen sorunlardan dolayı bu dönemde köy nüfusu %56.1'e düşerken, kent nüfusu %43.9'a yükseldi.[682]

Adalet Partisinin iktidarda olduğu 1980 yılında buğday üretimi 1975'e göre 1.750.000 ton artışla 16.500.000 ton şeklinde gerçekleşti. Pamuk üretimi, 1975'e göre 20.000 ton artarak 500.000 tona ulaşırken; şekerin hammaddesi şekerpancarı üretimi 1975'e göre bu dönemde 182.623 ton azalarak 6.766.017 tona düştü. Çay üretiminde ciddi bir artış söz konusudur. 1975 üretim rakamı 55.572 ton iken 1980'de 95.889 ton çay üretimi gerçekleşti. Zeytin üretiminde kooperatifçiliğin ve sanayileşmenin etkisiyle 1980'de 290.000 tona ulaşıldı. 1975 yılına göre 176.000 tonluk bir artış gerçekleşti. Hükûmet programlarında çaydan sonra sıkça ismi geçen tütün üretiminde 1960'tan 1980'e düzenli bir üretim artışı görülmektedir. 1980'de tütün üretimi 233.959 tondu. Nohut, patates gibi ürünlerde üretim artışı yaşanırken pirinç üretiminin de 7000 bin ton düştüğü gözlendi. 1980 yılına gelindiğinde traktör sayısı 436.369'a, gübreleme 3.019.936 tona ulaştı.[683]

Bu dönemde ihracatta tarım ürünlerinin payı %57.4'e, faal nüfusta tarımsal nüfus %55.1'e geriledi. Toplam sabit sermaye yatırımlarının içinde tarım yatırımlarının payı 1980'de %7.8'e düşerek, planlı kalkınma döneminin en düşük oranı olarak gerçekleşti.[684]

---

[680] **Hükümetler, Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri**, C 7, s. 5597-5598.

[681] Yaşar Gürgen vd., "Tarım İşçilerinin Sorunları ve Çözüm Yolları", **Türkiye Ziraat Mühendisliği III. Teknik Kongresi 8-12 Ocak 1990**, Düzenleyen: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası-AÜ Ziraat Fakültesi, Ankara 1990, s. 730, bk. https://www.zmo.org.tr/yayinlar/kitap_listesi.php.

[682] Kılıç, **age.**, s. 62.

[683] Kılıç, **age.**, s. 63-81.

[684] Gülten Kazgan, "Tarım", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 9, İletişim Yayınları, İstanbul 1984, s. 2413, 2429.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

1980 SONRASI TARIM SEKTÖRÜNDE POLİTİK VE YAPISAL DEĞİŞİMLER

Okan Demir*

1. 1980 YILINDAN GÜNÜMÜZE TARIM SEKTÖRÜNÜN TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Tarım sektörü, ekonominin temel unsurlarından birisidir. Tarım, bir ülkenin gıda arzının garanti altına alınması, istihdam yaratması, sanayiye hammadde sağlaması, sanayi ürünlerine talep oluşturması ve ihracat geliri sağlaması gibi özellikleri yönüyle vazgeçilmez bir sektördür.

Tarımsal faaliyetler, doğa koşullarına bağlı olarak yürütülmesi ve materyalinin canlı olması itibarıyla risk ve belirsizliğe maruz kalmaktadır. Üretime dayalı risklerinin yanı sıra depolama, pazarlama, fiyat oluşumu gibi riskler de tarım sektörünü hassas ve desteğe ihtiyaç duyan bir sektör haline getirmektedir. Ayrıca sermaye birikiminin yetersiz ve sermaye devir hızının düşük olması diğer yapısal özelliklerdir. Bütün bu özellikleri sebebiyle tarım dünyanın her yerinde farklı şekil ve miktarlarda desteklenmektedir.

Bulunduğu matematik konumunun kendisine verdiği avantajlarla Türkiye, büyük bir tarımsal potansiyele sahiptir. İklim kuşağı ve ekolojik koşulları sebebiyle Türkiye'de üretim potansiyeli ve ürün çeşitliliği çok yüksektir. Birçok endemik türe ev sahipliği yapmaktadır. Nüfus artışına bağlı olarak her geçen gün artan gıda talebini güvenli bir şekilde karşılamak için mevcut tarımsal potansiyelin etkin bir şekilde kullanılması gerekmektedir.

Türkiye'de ilk nüfus sayımının yapıldığı 1927 yılında nüfus 13.6 milyon kişi ve bu nüfusun %75.8'i kırsal alanda yaşamaktadır. Kırsal nüfus oranı 1955 yılına kadar %70'in üzerinde seyretmiştir. 1950 yılından sonra Türkiye nüfusu içerisindeki kırsal nüfus azalmaya başlamış ve bu trend günümüze kadar devam etmiştir. Kırsal nüfus oranı 1960 yılında %68.1, 1970'te %61.6, 1980'de %56.1, 1990'da %41, 2000'de %35.1, 2010'da %23.74 ve 2020'de %7 olmuştur (Tablo 1). Yıllara göre kentsel nüfustaki artış, olağan nüfus artışlarından ziyade kırsal yaşamın cazibesini kaybetmesine bağlı olarak yaşanan yoğun göç etkisiyledir. Kırsal nüfus oranında 2015 yılından sonra yaşanan olağanüstü düşüş, 2012

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, okandemir@atauni.edu.tr, ORCID 0000-0002-3581-5061.

yılında Büyükşehir Belediyesi Yasası'nda yapılan değişiklikle büyükşehir alanlarının genişletilmesi sebebiyledir.

Türkiye'de nüfusun kırsal ve kentsel nüfus olarak ayrımı sadece idari yerleşim birimlerine göre yapılmaktadır yani fiziki ve niceliksel bir tasnif söz konusudur. Nitelik esaslı yani yaşam standardı, kültür gibi parametrelere göre tasnif yapılması durumunda özellikle son yıllarda verilen istatistikler önemli bir şekilde değişecektir. Kırsal hayatın yeterli bulunmaması, eğitim imkânları, sağlık, işsizlik gibi sebeplerle kırsal alandan kentsel alana yaşanan yoğun göç kentsel nüfusu sayısal olarak artırmakta, nitelik olarak kırsal yaşamı kentsel alana taşımaktadır.

Tablo 1. Yıllar İtibari ile Türkiye Nüfusu[685][686]

Sayım Yılları	Toplam Nüfus	Kırsal Nüfus	Kırsal Nüfus Oranı (%)	Kentsel Nüfus	Kentsel Nüfus Oranı (%)
1927	13 648270	10 342 391	75.80	3 305 879	24.20
1935	16 158 018	12 355 376	76.50	3 802 642	23.50
1940	17 820 950	13 474 701	75.60	4 346 249	24.40
1945	18 790 174	14 103 072	75.10	4 687 102	24.90
1950	20 947 188	15 702 851	75.00	5 244 337	25.00
1955	24 064 763	17 137 420	71.20	6 927 343	28.80
1960	27 754 820	18 895 089	68.10	8 859 731	31.90
1965	31 391 421	20 585 604	65.60	10 805 817	34.40
1970	35 605 176	21 914 075	61.60	13 691 101	38.40
1975	40 347 719	23 478 651	58.20	16 869 068	41.80
1980	44 736 957	25 091 950	56.10	19 645 007	43.90
1985	50 664 458	23 798 701	47.00	26 865 757	53.00
1990	56 473 035	23 146 684	41.00	33 326 351	59.00
2000	67 803 927	23 797 653	35.10	44 006 274	64.90
2005	72 065 000	23 518 000	32.40	48 547 000	67.60
2010	73 722 988	17 500 632	23.74	56 222 356	76.26
2015	78 741 053	6 217 919	7.90	72 523 134	92.10
2020	83 614 362	5 853 005	7.00	77 761 357	93.00

Türkiye'de tarım sektörü iş gücü istihdamı açısından ülke ekonomisine önemli bir katkı sunmaktadır. Toplam istihdamın önemli bir kısmı tarım

[685] İsmail Hakkı İnan, **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, Trakya Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Tekirdağ, 1998, s. 27.

[686] **TÜİK**, 2022, https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111, Erişim Tarihi: 14.09.2022.

sektöründe çalışmaktadır. Toplam istihdamın 1970 yılında %67.7'si, 1980'de %60'ı, 1990'da %46.8'i, 2000'de 35.2'si, 2010'da 25.2'si ve 2022 yılında %16'sı tarım sektöründe istihdam edilmektedir (Tablo 2). Yıllara göre tarım sektöründeki istihdam nispi olarak azalmış, kısmen sanayi ve çoğunlukla hizmetler sektörü artış göstermiştir. Tarımsal nüfusun toplam istihdam içerisindeki payının düşmesi aslında istenen bir durumdur, hatta ekonomisi gelişmiş ülkelerde toplam istihdam içerisinde tarımın payı %2-5'ler düzeyindedir. Ancak bu düşüşün sanayi ve hizmet sektörlerindeki gelişmeye ve tarım sektöründe teknolojik gelişmelerden ötürü iş gücü verimliliğinin yükselmesine bağlı olarak gerçekleşmesi gerekir. Türkiye'de tarımsal istihdamın yıllara göre düşüş göstermesinin temel sebebi tarımsal faaliyetlerin ve kırsal yaşamın insanları bulunduğu yerde tatmin edecek yaşam standartlarını sağlayamamasıdır.

Tablo 2. Ekonomik Yönden Aktif Nüfusun Sektörlere Dağılışı (%)[687]

Sektörler	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2022*
Tarım	67.7	67.3	60.0	59.0	53.7	46.8	35.2	25.7	25.2	20.0	16.0
Sanayi	12.1	12.1	15.5	14.9	17.5	15.2	24.3	20.8	19.9	20.4	21.8
İnşaat								5.5	6.3	7.6	5.9
Hizmetler	20.2	20.6	24.5	26.1	28.8	38.0	40.5	48.0	48.6	52.0	56.3

Türkiye'de iş gücü piyasası verileri yıllara göre Tablo 3'te görülmektedir. İşgücü miktarı nüfus artışına paralel olarak yıllara göre artış göstermektedir. 2005 yılında toplam iş gücü arzı 21.3 milyon düzeyinde, 2022 yılında ise 34.7 milyondur. Aynı yıl istihdam 31.4 milyon, işsizlik oranı ise %9.7 düzeyindedir (Tablo 3). Tarım sektöründe hesaplanan işsizlik oranları genel işsizlik oranının altında olduğu veya tarımda gizli işsizlik yaygın olduğu için tarım dışı işsizlik oranları genel işsizlik oranının üzerindedir.

Tablo 3. Türkiye'de İşgücü Piyasası Geneli (15+ Yaş, Bin kişi)[688]

İşgücü Piyasası	2005	2010	2015	2020	2022**
a. İşgücü	21 374	24 591	29 652	30 271	34 773
b. İstihdam	19 160	21 978	26 448	26 327	31 409
c. İşsiz Sayısı (a-b)	2 213	2 613	3 204	3 944	3 364
d. İşsizlik Oranı (%) ((c/a)*100)	10.4	10.6	10.8	13.0	9.7
e. Tarım Dışı İşsizlik Oranı	12.7	13.0	12.7	15.3	-

[687] **TÜİK**, 2022, https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111, Erişim Tarihi: 14.09.2022.

* 2022 İkinci Çeyrek Sonuçları.

[688] **TÜİK**, 2022, https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111, Erişim Tarihi: 14.09.2022.

** Tarım Dışı İşsizlik Oranları Artık 2022 Ocak Sonrası Verilmemektedir.

Tarım sektörünün ülke ekonomisine iş gücü ve istihdam katkısının yanısıra diğer bir önemli katkısı nüfusun beslenmesi ve üretim yönüdür. Ulusal makroekonomik hesaplar açısından da tarım önemli bir sektör olarak varlığını sürdürmektedir. Tarım sektörünün Gayrisafi Yurtiçi Hasıla içerisindeki payı 1980'li yıllarda %20'ler düzeyindedir. Bu oran, Cumhuriyet'in ilk yıllarında %45 düzeyinde bulunmaktadır. Sektörün GSYH içerisindeki payı sanayi, inşaat ve hizmet sektörlerinin gelişmesinden ötürü yıllar içerisinde azalmıştır. 1980 yılında %20.2, 1990'da %18.2, 2000'de %10.1, 2010'da %9.0 ve 2020 yılında %6.7 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 4). Tarım, GSYH içerisinde 2022 yılının ilk çeyreğinde %2.3, ikinci çeyreğinde %4.4 pay almıştır.

Tablo 4. Sektörlerin GSYH İçindeki Payları (%)[689]

Sektörler	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020
Tarım	20.2	17.1	18.2	15.4	10.1	9.3	9.0	6.9	6.7
Sanayi	24.7	28.5	28.6	26.2	19.7	17.9	16.2	19.8	22.8
İnşaat	4.8	3.7	3.5	6.8	5.3	5.6	6.1	8.2	5.1
Hizmetler	41.4	43.7	43.5	44.3	54.4	54.5	56.6	53.2	52.7
Diğer	8.9	7.0	6.2	7.3	10.5	12.7	12.1	11.9	10.5

Tarım sektörünün gayrisafi yurtiçi hasıla içerisindeki payının gelişmeye bağlı olarak düşmesi beklenen bir durumdur. Ülkelerin kalkınma süreçleri incelendiğinde başlangıçta tarımın ulusal hesaplar içerisindeki payının yüksek olduğu zamanla diğer sektörlerde yaşanan gelişmelere bağlı olarak tarımın payının azaldığı görülmektedir. Aşağıdaki Tablo 5'te de görülebileceği gibi dünyada yüksek gelir grubunda bulunan en gelişmiş ülkelerde tarımın GSYH içerisindeki payı %1, yüksek orta gelir grubunda %6, düşük orta gelir grubunda %15 ve düşük gelir grubunda %29 seviyesindedir. Ancak, tarımın ulusal hesaplardaki payının düşmesi tarımsal büyüme hedeflerinin ıskalanacağı ve tarımda gıda arzının garanti altına alınması gibi stratejik hedeflerin önemsizleşebileceği şeklinde bir anlam çıkarılmamalıdır. Tarımın temel sektör olarak lokomotif olacağı sanayi, inşaat, hizmetler ve diğer sektörlerin daha yüksek büyüme oranlarıyla toplam katma değeri artırılarak kalkınma gerçekleştirilmelidir.

[689] **TÜİK**, 2022, https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111, Erişim Tarihi: 14.09.2022.

Tablo 5. GSYH'nin Sektörlere Göre Dağılımı (%)[690]

Sıra	Ülke	Tarım	Sanayi	İmalat	Hizmetler	Gelişmişlik Düzeyi
1	Afganistan	24	14	7	55	Gelişmekte olan
2	Azerbaycan	7	52	5	36	Gelişmekte olan
3	Brezilya	7	19	10	64	Gelişmekte olan
4	Fransa	2	17	10	71	Gelişmiş
5	Hindistan	15	23	11	51	Gelişmekte olan
6	Etiyopya	34	25	6	35	Gelişmemiş
7	İran	9	30	12	49	Gelişmekte olan
8	İsrail	1	20	12	67	Gelişmiş
9	İtalya	2	22	15	61	Gelişmiş
10	Japonya	1	29	21	49	Gelişmiş
11	Kenya	34	16	8	42	Gelişmemiş
12	Nijer	40	16	6	38	Gelişmemiş
13	Polonya	2	30	18	50	Gelişmiş
14	İspanya	3	22	13	62	Gelişmiş
15	Sudan	40	2	9	49	Gelişmemiş
16	İsveç	1	23	14	62	Gelişmiş
17	ABD	1	18	11	70	Gelişmiş
18	Düşük gelir	29	22	9	40	Gelişmemiş
19	Düşük orta gelir	15	25	15	45	Gelişmekte olan
20	Yüksek orta gelir	6	28	16	50	Gelişmiş
21	Yüksek gelir	1	23	14	62	Gelişmiş
DÜNYA		***3***	***26***	***16***	***55***	***Gelişmiş***

Türkiye tarımsal dış ticaret açısından bölgesinde önemli bir ülkedir. Avrupa Birliği, ABD, Rusya, Orta Doğu ülkeleri başta olmak üzere birçok ülkeye fındık, kuru incir, kuru üzüm, antep fıstığı, kuru kayısı, tütün, zeytinyağı, pamuk, yaş meyve-sebze, makarna ve un ihracatı yapmaktadır. İthal edilen ürünler ise buğday, pamuk, mısır, pirinç, yağlı tohumlar, canlı hayvan ve karkas et şeklindedir.[691]

Türkiye'de tarımsal ithalatın, toplam ithalat içerisindeki payı 1995 yılında %7.2, 2000'de %4.1, 2010'da %3.5 ve 2020 yılında %4.5 seviyesindedir.

[690] **Dünya Bankası**, 2022, http://wdi.worldbank.org/table/4.2.

[691] Ahmet Semih Uzundumlu, ve Seval Kurtoğlu, "Tarım Sektörünün Ülke Ekonomisindeki Yeri ve Önemi", **Alınteri Journal of Agricultural Science**, C 22(B), 2012, s. 34-44.

Tarımsal ihracat içerisindeki payı ise 1995 yılında %20.1, 2000'de %13.0, 2010'da %4.3 ve 2020 yılında %3.5 düzeyindedir. Tarımsal ithalat-ihracat dengesi açısından dış ticaret rakamları değerlendirildiğinde ihracatın ithalatı karşılama oranı 1995 - 2005 yılları arasında pozitifken 2000 yılından sonra negatife dönüşmüştür. Yani tarımsal dış ticaret dengesi negatiftir. 1995-2005 yıllarında ortalama olarak ihracatın ithalatı karşılama oranı %186.2 seviyesindeyken bu oran 2010-2020 yıllarında %74.7'ye düşmüştür.

Tablo 6. Tarımın Dış Ticaretteki Payı (Milyon $)[692]

Yıllar	Toplam İthalat	Tarımsal İthalat	Tarımsal İthalatın Oranı (%)	Toplam İhracat	Tarımsal İhracat	Tarımsal İhracatın Oranı (%)
1995	35 709	2 567	7.2	21 637	4 354	20.1
2000	54 503	2 218	4.1	27 775	3 619	13.0
2005	116 774	3 463	3.0	73 476	7 828	10.7
2010	185 535	6 457	3.5	113 976	4 940	4.3
2015	207 234	7 353	3.5	143 839	6 435	4.5
2020	219 517	9 835	4.5	169 638	5 957	3.5

2. TARIM SEKTÖRÜNDE KAMU YAPILANMASI VE GÖREVLERİ

Türkiye'de tarım, tarihsel süreç boyunca toplumun en önemli uğraşı ve geçim kaynağı olmakla birlikte ülke ekonomisinin de ana sektörlerinden biri olmuştur. Tarımın önemi ve yaygınlığına binaen oluşturulan kurumsal yapı son derece geniştir. Türkiye'de tarım ile ilgili kurum ve kuruluşlar; tarımla ilgili kamu kurumları, çiftçi ve meslek örgütleri, üniversiteler ve eğitim kurumları, tarım odaklı sivil toplum kuruluşları (dernek, vakıf vs.) şeklinde sıralanabilir. Bu çalışmada tarımsal kurum ve kuruluşların en yaygın olanlarına değinilmiştir.

2.1. Tarım ve Orman Bakanlığı

Tarım ve Orman Bakanlığı, 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile kurulmuştur.

Türkiye'de tarımsal kamu yapılanması, kurumsal bağlılık ve yetki alanları itibarıyla tarihsel süreç içerisinde sürekli bir değişim yaşamıştır.

[692] **TÜİK**, 2022, https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111, Erişim Tarihi: 14.09.2022.

1974-1981 yılları arasında bakanlığın ismi Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı iken 1981-1983 yılları arasında Orman Bakanlığının Tarım Bakanlığına devri gerçekleştirilerek Tarım ve Orman Bakanlığı hizmet vermeye devam etmiştir. 1983-1991 yıllarında Tarım, Orman ve Köyişleri Bakanlığı, 1991-2011 yıllarında Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 2011-2018 yıllarında Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ve son olarak 2018 yılından itibaren Tarım ve Orman Bakanlığı ismiyle bakanlık faaliyetlerine devam etmektedir.[693] Bakanlık isimlerinde yapılan değişiklikler sadece isim değişikliği olmaktan ziyade bağlı kuruluşlar ve bakanlık yetki alanlarını da düzenleyici mahiyette yapılmıştır. Süreç içerisinde orman, çevre, su işleri ve tarımsal örgütlenme faaliyetleri teknik ihtiyaca bağlı olarak karar vericiler tarafından Bakanlık yetki alanı içerisinde veya dışında düzenlenmiştir. Tarımsal faaliyetlerin ve sektörün çok geniş bir yelpazeyi içine alması, kamu yapılanmasının yatay ve dikey olarak çok büyük bir hacme ihtiyaç duymasına sebep olmakta ve kamu yapılanmasının zorluğunu ortaya çıkarmaktadır. Toplumsal ve kamusal ihtiyaçlar doğrultusunda Tarım ve Orman Bakanlığının yeni değişimler geçirmesi muhtemeldir.

Tarım ve Orman Bakanlığının görev ve yetkileri;[694]

a) Tarımsal üretimin geliştirilmesi, gıda arzı, güvenliği ve güvenilirliğini sağlamak için gerekli çalışmaları yapmak, politika üretmek ve politika üretilmesi için gerekli araştırmaları yapmak,

b) Kırsal kalkınmayı sağlayacak faaliyetleri yürütmek, doğal kaynakları ve biyo-çeşitliliği korumak ve verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamak,

c) Tarım piyasalarının sağlıklı bir şekilde işlemesini sağlamak, çiftçilerin örgütlenmesi için gerekli teşvik ve yönlendirmeleri yapmak, tarımsal destekleme uygulamalarını yapmak ve etkinliğinin artırılmasını sağlamak,

ç) Ormanların korunması, geliştirilmesi, işletilmesi, ıslahı ve bakımı, ağaçlandırma ve ormanla ilgili mera ıslahı konularında politikalar oluşturulması amacıyla çalışmalar yapmak,

d) Tabiatın korunması ve millî parklar, tabiat parkları gibi özel alanlar ile av ve yaban hayatının korunması, geliştirilmesi ve sürdürülebilir bir şekilde faydanılması için gerekli plan, proje, araştırma gibi faaliyetleri yapmak veya yaptırmak,

---

[693] **2019-2023 Stratejik Plan**, Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB), Ankara 2022a, s. 13.

[694] Bk. Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Kararname Numarası: 1, **Resmî Gazete**, 18.07.2018, S 30474.

e) Su kaynaklarını korumak ve suyun verimli bir şekilde kullanımını sağlamak için gerekli çalışmaları yapmak, su kaynaklarını ulusal düzeyde yönetmek,

f) Tarım alanına giren ve Bakanlık yetkisi dâhilinde olan bütün konularda uluslararası düzeyde çalışmalar yapmak, uluslararası ilişkileri düzenlemek,

g) Kanunlarla veya Cumhurbaşkanlığı kararnameleriyle verilen diğer görevleri yapmak şeklinde düzenlenmiştir.

Tarım ve Orman Bakanlığı sorumluluk konusu ve alanının son derece geniş olması sebebiyle büyük bir teşkilat yapısına sahiptir. Bakanlığın teşkilat yapısı Tablo 7'de verilmiştir. Bakanlık merkez birimleri, taşra birimleri, bağlı ve ilgili kuruluşlar, kurul, komisyon, konseyler ve koordine kuruluşlar şeklinde teşkilatlanmıştır. Bakanlığın taşrada 81 il müdürlüğü, 921 ilçe müdürlüğü, 15 bölge müdürlüğü, 81 şube müdürlüğü ve 158 kuruluş müdürlüğü bulunmaktadır.[695] Devlet teşkilatı açısından değerlendirildiğinde Türkiye'nin en yaygın teşkilatlanmış bakanlıklarından birisi Tarım ve Orman Bakanlığıdır.

Tarım ve Orman Bakanlığında yaklaşık 65 bin personel istihdam edilmekte olup bu personelin yaklaşık %40.4'ü teknik (mühendis, teknisyen, tekniker), %14'ü sağlık sınıfı (veteriner hekim, veteriner sağlık teknisyen ve teknikeri vs.), %45.6'sı ise genel idari hizmetler ve işçi sınıfı personelden oluşmaktadır.

Tarım ve Orman Bakanlığı ana hizmet birimlerinden Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü, tüketiciye güvenilir gıda arzının sağlanması ve bunun sağlanmasına yönelik gıda üretim aşamalarının izlenmesi ve denetlenmesi, politikaların oluşturulması, gıda ve yem katkı maddelerinin tescil, satış ve denetiminin yapılması, hayvan ve bitki sağlığının korunması, hayvan kimlik sisteminin kurulması ve hayvan hareketlerinin kontrolü, tarımsal ürünlerin dış ticareti ile ilgili şartları belirlemek ve sınır kontrol noktalarını belirlemek, hayvan hastalıkları ile mücadele etmek, hayvan ve bitki laboratuvarlarının kurulma izinlerini vermek ve denetlemek gibi alanlarda görev ve yetkileri bulunmaktadır.[696] Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğünün görev ve yetkileri, tüketiciye güvenilir ve sürdürülebilir gıda arzının sağlanması için, bitki ve hayvan sağlığından başlayıp gıdanın tüketiciye arz edilinceye kadar geçen süreçte stratejik öneme haizdir.

Tarım ve Orman Bakanlığı ana hizmet birimlerinden olan Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü, bitkisel üretimde üretim, verimlilik ve çeşitliliği artırmak,

---

[695] **2021 İdare Faaliyet Raporu**, Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara 2022b, s. 38.

[696] Bk. Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi, Kararname Numarası: 1, **Resmî Gazete**, 18.07.2018, S 30474.

bitkisel üretimde tüketici sağlığını korumaya yönelik girdi ve teknoloji kullanım standartlarını belirlemek ve denetlemek, ekolojik dengeyi, çevreyi, çayır ve meraların korunması ve sürdürülebilir kullanımını sağlamak gibi görevleri bulunmaktadır. Özetle Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğünün görevi, Türkiye'nin bitkisel kaynaklı gıda arzını sürdürülebilir ve sağlıklı bir şekilde sağlayacak planlama, yönlendirme ve denetleme faaliyetlerini gerçekleştirmek, bitkisel üretim kaynaklarının ıslahı, muhafazası ve rasyonel kullanımını sağlayacak uygulamaları gerçekleştirmek olarak ifade edilebilir.

Hayvancılık Genel Müdürlüğü, ülkenin hayvansal gıda ihtiyacının karşılanabilmesi ve hayvancılık sektörünün verimli bir şekilde faaliyet gösterebilmesi için görev yapmaktadır. Genel olarak görevleri; hayvancılığın geliştirilmesi, hayvansal üretim standartlarının belirlenmesi, yüksek vasıflı hayvan ırklarının yaygınlaştırılması, hayvansal üretimin insan sağlığı ve ekolojik dengeyi koruyucu yöntemlerle yapılmasına ilişkin çalışmaların yapılması ve hayvansal üretimin insan sağlığı ve çevresel açıdan denetlenmesi, ithalat, ihracat ve pazarlama ile ilgili standartlar ve denetim gibi çalışmalar yapmak şeklindedir.

Balıkçılık ve Su Ürünleri Genel Müdürlüğü, denizlerde ve iç sularda balıkçılık ve su ürünleri avcılık ve yetiştiriciliğinin rasyonel bir şekilde yapılmasını sağlamak için teşvik, denetim, planlama ve projelendirme gibi faaliyetleri gerçekleştirmeyle görevli ve yetkilidir. Balıkçılık ve su ürünleri üretim alanları, üretim standartları, üretim verimliliğinin artırılması, doğal kaynakların korunması, ar-ge çalışmalarının yapılması ve bilgi sistemlerinin kurulması gibi görevleri bulunmaktadır.

Tarım Reformu Genel Müdürlüğü, Tarım ve Orman Bakanlığının en geniş görev ve yetki alanı bulunan genel müdürlüklerinden birisidir. Tarım Reformu Genel Müdürlüğünün, rekabetçi bir tarım sektörünün oluşturulması, fiziki potansiyelin, çevre ve arazinin geliştirilmesi, kırsal alanlardaki yaşam kalitesinin ve ekonomik çeşitliliğin iyileştirilmesi, yerel kırsal kalkınma kapasitesinin oluşturulması için programların hazırlanması, uygulanması ve sonuçlarının izlenmesi, tarımsal ve kırsal kalkınma desteklerinin uygulanması, üreticilerin örgütlenmesinin teşvik edilmesi ve denetlenmesi, arazi edindirme işlemlerinin yapılması ve tarımsal arazilerin parçalanmasının önlenmesi, çiftçilerin tarımsal mekanizasyon düzeyinin yükseltilmesi için gereken politikaları üretmek ve uygulamak, pazarlama çalışmaları ve bilgi sistemlerinin kurulması gibi görevleri bulunmaktadır.

Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü (TAGEM), Bakanlığın tarım alanında ihtiyaç duyduğu bütün araştırmaları planlamak, uygulamak/uygulatmak, politika geliştirmek gibi amaçlarla kurulmuş merkez

teşkilatı ve merkeze bağlı 49 araştırma enstitüsünden oluşan önemli bir kamu araştırma organizasyonudur. Özellikle, özel sektör ve üniversitelerin fazla ilgi göstermediği uzun soluklu tarımsal araştırmaların (ıslah, çeşit geliştirme gibi) uygulandığı merkezler olması itibarıyla uzun vadeli tarım stratejisi bakımından önemli bir kurumdur. TAGEM'in spesifik görevleri genel olarak; ulusal kalkınma planları doğrultusunda tarımsal araştırma ve geliştirme stratejilerinin ve önceliklerinin belirlenmesi amacıyla çalışmalar yapılması, çeşit ve ırk geliştirilmesi, yerli gen kaynaklarının korunması, tarım ekonomisi alanında çalışmalar yapılması ve politika geliştirilmesi, toprak ve su kaynaklarının korunması ve geliştirilmesi ile tarımın bütün alanlarına yönelik araştırmaların yapılması şeklinde özetlenebilir.

Doğa Koruma ve Millî Parklar Genel Müdürlüğü, Bakanlığın Tarım ve Orman Bakanlığına dönüştürülmesi sonrasında ormancılık fonksiyonuna izafeten edindiği misyonunu temsil etmektedir. Doğa Koruma ve Millî Parklar Genel Müdürlüğünün başlıca görevleri; millî parklar, tabiat parkları, tabiat anıtları, tabiatı koruma alanları ve sulak alanların tespit edilmesi, bunlardan Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığınca tescil edilenlerin korunması, geliştirilmesi, tanıtılması, yönetilmesi, işletilmesi ve işlettirilmesi, yaban hayatı ve kara av kaynakları ile orman içi su kaynakları, dere, göl, gölet ve sulak alanların ve hassas bölgelerin korunması, geliştirilmesi, kara avcılığının düzenlenmesi, av kaynaklarının işletilmesi ve kontrolü ile ilgili her türlü etüt, envanter, planlama, projelendirme, uygulama ve izlemeye ilişkin iş ve işlemlerin yapılması veya yaptırılması, kara avcılığını düzenleyen mevzuat ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek, bitki ve hayvan türleri ile alanların korunması için gereken iş ve işlemlerin yapılması şeklinde özetlenebilir.

Su Yönetimi Genel Müdürlüğü, küresel iklim değişikliği ve artan dünya nüfusuna bağlı olarak kişi başına düşen su arzının her geçen gün azaldığı günümüzde, stratejik önemi her geçen gün artan bir birimdir. Genel Müdürlük genel olarak, su kaynaklarının korunması, iyileştirilmesi ve kullanılmasına ilişkin politikaların belirlenmesi, su kaynaklarının korunması ve geliştirilmesini sağlamak amacıyla havza bazında nehir havza yönetim planları hazırlanması, su kaynaklarının korunması ve yönetimi ile ilgili uluslararası sözleşmeler ve diğer mevzuattan kaynaklanan süreçlerin takibi, sınır aşan ve sınır oluşturan sulara ilişkin işlerin ilgili kurumlarla işbirliği içinde yürütülmesi, ulusal su veri tabanı oluşturulması, iklim değişikliğinin su kaynaklarına etkisi ile ilgili çalışmalar yapılması, su kaynakları ve bu kaynakların kullanımına ilişkin bütün alanlarda görev ve yetki sahibidir.

Tablo 7. Tarım ve Orman Bakanlığı Teşkilat Yapısı[697]

BAKAN	
ÖZEL KALEM MÜDÜRLÜĞÜ	**PERSONEL GENEL MÜDÜRLÜĞÜ**
REHBERLİK VE TEFTİŞ BAŞKANLIĞI	
BAKAN YARDIMCILARI	
HİZMET BİRİMLERİ	**TAŞRA BİRİMLERİ**
•Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü •Balıkçılık ve Su Ürünleri Genel Müdürlüğü •Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği •Bilgi Teknolojileri Genel Müdürlüğü •Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü •Destek Hizmetleri Dairesi Başkanlığı •Doğa Koruma ve Millî Parklar Genel Müdürlüğü •Eğitim ve Yayın Dairesi Başkanlığı •Gıda ve Kontrol Genel Müdürlüğü •Hayvancılık Genel Müdürlüğü •Hukuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü •İç Denetim Birimi Başkanlığı •Strateji Geliştirme Başkanlığı •Su Yönetimi Genel Müdürlüğü •Şeker Dairesi Başkanlığı •Tarım Reformu Genel Müdürlüğü •Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü •Tütün ve Alkol Dairesi Başkanlığı	•Araştırma Enstitüleri •Bölge Müdürlükleri •Eğitim Merkezi Müdürlükleri •Fidan, Fide Test Merkezi Müdürlüğü •Gıda Kontrol Laboratuvar Müdürlükleri •İl Müdürlükleri •İlçe Müdürlükleri •Kafkas Arı Üretim Eğitim ve Gen Merkezi Müdürlüğü •Merkez İkmal Müdürlüğü •Şap Enstitü Müdürlüğü •Tarım Alet ve Makine Test Müdürlüğü •Tohum Sertifikasyon Test Müdürlükleri •Tohum Tescil ve Sertifikasyon Merkez Müdürlüğü •Ulusal Gıda Referans Laboratuvar Müdürlüğü •Veteriner Kontrol Enstitü Müdürlükleri •Veteriner Kontrol Merkez Araştırma Enstitüsü •Veteriner Sınır Kontrol Noktası Müdürlükleri •Zeytincilik Üretme İstasyonu Müdürlüğü •Zirai Karantina Müdürlükleri
BAĞLI KURULUŞLAR	**KURULLAR, KOMİSYONLAR, KONSEYLER**
• Atatürk Orman Çiftliği Müdürlüğü • Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü • Orman Genel Müdürlüğü • Türkiye Su Enstitüsü	• Hayvan Deneyleri Merkezî Etik Kurulu • Merkez Av Komisyonu • Su Yönetimi Koordinasyon Kurulu • Ulusal Sulak Alan Komisyonu • Yüksek Komiserler Kurulu • Etik Komisyonu
İLGİLİ KURULUŞLAR	**KOORDİNE KURULUŞLAR**
• Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü • Et ve Süt Kurumu Genel Müdürlüğü • Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü • Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu • Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü • Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Genel Müdürlüğü	• Tarım Sigortaları Havuz İşletmesi Anonim Şirketi Genel Müdürlüğü • Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği Genel Müdürlüğü

[697] **2021 İdare Faaliyet Raporu**, Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara 2022b, s. 39.

2.2. Bakanlık Bağlı ve İlgili Kuruluşları

Tarım ve Orman Bakanlığı bağlı kuruluşları; Atatürk Orman Çiftliği, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü, Orman Genel Müdürlüğü ve Türkiye Su Enstitüsüdür. Atatürk Orman Çiftliği, 1925 yılında arazisinin bizzat Atatürk tarafından satın alınması suretiyle 55.538 dekarlık arazi üzerinde kurulmuştur. Çiftlik daha sonra 1937 yılında Atatürk'ün bağışlamasıyla hazineye devredilmiştir. Atatürk Orman Çiftliğinin kuruluş amacı, çorak ve verimsiz bir alanın ıslah edilmesi suretiyle tarıma kazandırılıp modern tarım teknikleriyle üretim yapılarak çiftçilere örnek teşkil etmektir.

Devlet Su İşleri'nin (DSİ) temel görevi, su kaynaklarının verimli ve sürdürülebilirlik esasları doğrultusunda kullanıma sunulmasını sağlamaktır. Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ), ülkemizde tüm su kaynaklarının planlanması, yönetimi, geliştirilmesi ve işletilmesinden sorumludur. DSİ, yer üstü ve yer altı sularının tek ve çok amaçlı kullanımı, toprak erozyonunun ve taşkın zararlarının önlenmesi ile yükümlü kılınmıştır. Bu nedenle DSİ, barajların, hidroelektrik santrallerin, içme-kullanma suyu temini ve sulama şebekelerinin planlanması, projelendirilmesi, inşa edilmesi ve işletilmesinden sorumludur. DSİ, merkezde Genel Müdürlük ve yerelde Bölge Müdürlüğü olarak teşkilatlanmıştır.[698]

Orman Genel Müdürlüğü, Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı özel bütçeli ve tüzel kişiliğe sahip bir kamu kurumudur. Orman Genel Müdürlüğü, orman kaynaklarının ekolojik, ekonomik ve sosyo-kültürel faydalarını esas alarak yönetimini sağlamak, orman yönetiminin gerektirdiği plan, proje, eğitim, pazarlama gibi faaliyetleri yürütmekle görevlidir.

Türkiye Su Enstitüsü (SUEN), ulusal ve uluslararası su politikaları geliştirmek maksadıyla bilimsel araştırmalar yapar ve bunların yapılmasını destekler, ulusal ve uluslararası forumlar, konferanslar, toplantılar ve eğitim programları düzenler ve yurt içi ve yurt dışında düzenlenen su ile ilgili etkinliklere katkıda bulunur. Su konusundaki en son gelişmeleri takip eder, bilgi üretimi ve istatistiksel çalışmalar yapar, su ile ilgili görev yapan ulusal ve uluslararası kuruluşlar arasında iş birliği sağlamak için faaliyetler yürütür ve su alanında seçkin kurumlar ve uzmanlarla çeşitli projelerde işbirliğinde bulunur.[699]

Tarım ve Orman Bakanlığı ilgili kuruluşları; çay üretiminin planlanması, üreticinin teşvik edilmesi, piyasanın regüle edilmesi gibi görevleri üstlenen Çay İşletmeleri Genel Müdürlüğü: hayvancılık sektörünün düzenlenmesi ve

[698] **Türkiye'de Tarım**, Ed. Fahri Yavuz, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Ankara 2005, s. 123.

[699] **Türkiye Su Enstitüsü (SUEN)**, www.suen.gov.tr, Erişim Tarihi: 10.05.2022.

desteklenmesi, tüketicilere uygun fiyatlardan kırmızı et arzının sağlanması konusunda görev yapan Et ve Süt Kurumu Genel Müdürlüğü; kamu tarım işletmesi olarak çiftçilere örnek teşkil edecek uygulamaları gerçekleştirecek ve nitelikli tarımsal girdi (sertifikalı tohum, damızlık hayvan vs.) arzını sağlayacak Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü; Avrupa Birliği Katılım Öncesi Malî Yardım Aracı (IPA)'nın kullanımının sağlanması için kurulan ve tarım-kırsal kalkınma destekleri faaliyetlerini yürüten Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu; hububat piyasasına ilişkin devlet politikalarını uygulayan ve piyasayı regüle eden Toprak Mahsulleri Ofisi kamuya ait şeker fabrikalarının üretim ve pazarlama faaliyetlerini koordine eden ve şeker arzının kontrolünü sağlayan Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ Genel Müdürlüğünden oluşmaktadır.

2.3. Tarım Sektöründeki Meslek Örgütleri ve Sivil Toplum Kuruluşları

Türkiye Ziraat Odaları Birliği ve bütün illerde Birliğe bağlı olarak kurulmuş olan Ziraat Odaları, çiftçi örgütü olarak faaliyette bulunmaktadır. Çiftçilerin meslek kuruluşu olarak Ziraat Odaları, çiftçilerin örgütlü bir şekilde hareket ettiği, ortak mesleki çıkarları için güç birliği yaptığı ve devlet ile toplu bir şekilde ilişkide bulunduğu organizasyondur. Ziraat Odaları, üreticinin gücünü temsil etmesi yönüyle tarım paydaşları içerisinde söz sahibi olan bir kurumdur. Ziraat Odaları, tarım alanında yapılacak faaliyetler ve uygulanacak politikalarda kamu kurumlarına görüş bildirebilir, çiftçilerin menfaatlerinin korunması için taraf olarak rol alabilir, üyelerinin kaydını tutar, çiftçi eğitimleri düzenleyebilir, üyelerinin girdi tedariki, pazarlama gibi tarımsal faaliyetlerine destek verir.

Tarım alanında diğer önemli örgütlenme şekli kooperatifler ve birliklerdir. Türkiye'de halihazırda kurulu bulunan tarımsal amaçlı kooperatif sayısı 11.536 olup toplam ortak sayısı 3.279.100 adettir. Bu kooperatifler tarımsal kalkınma, sulama, su ürünleri, pancar ekicileri ve tarım kredi kooperatifleridir. Kurulu bulunan kooperatif birliği ise 133 adet olup ortak kooperatif sayısı 7.139 ve ortak sayısı 2.884.151 adettir. Tarımsal amaçlı kooperatif merkez birliklerinin sayısı 8, ortak sayısı 1.628.093'tür.[700]

Tarımsal Üretici Birlikleri ise diğer bir çiftçi örgütlenme şeklidir. Türkiye'de hayvansal, bitkisel, su ürünleri ve organik ürünlerle ilgi toplam üretici birliği sayısı 871, üye çiftçi sayısı ise 344.212 kişidir. Üretici birlikleri dışında ıslah amaçlı yetiştirici birlikleri de bulunmaktadır. Damızlık sığır, damızlık manda, damızlık koyun-keçi, tavuk ve arı yetiştirici birliklerinin toplam sayısı 278, üye sayısı ise 569.770'dir.[701]

[700] **Tarım ve Orman Bakanlığı**, 2022c., www.tarimorman.gov.tr, Erişim: 10.09.2022.

[701] **Tarım ve Orman Bakanlığı**, 2022c., www.tarimorman.gov.tr, Erişim: 10.09.2022.

Türk tarımında çiftçi örgütlerinin yanı sıra tarımın beyaz yakalı paydaşlarının da örgütlendiği meslek odaları bulunmaktadır. Ziraat, su ürünleri, tütün teknolojileri mühendislerinin teşkilatlandığı meslek örgütü Ziraat Mühendisleri Odası; gıda mühendislerinin meslek odası Gıda Mühendisleri Odası; orman mühendislerinin meslek odası Orman Mühendisleri Odası; veteriner hekimlerin örgütlendiği mesleki teşekkül Veteriner Hekimler Odasıdır. Bu meslek örgütlerinin genel özellikleri üyelerinin mesleki çıkarlarının korunması, Türk tarımına yönelik araştırma ve incelemeleri sonucu politik önerilerde bulunulması ve aynı zamanda sivil toplum kuruluşları olarak tarım alanında ülke çıkarlarının korunması için gereken yasal mücadelenin verilmesidir.

3. 1980 SONRASI TARIM POLİTİKALARI VE TARIM SEKTÖRÜNDEKİ DEĞİŞİMLER

3.1. AB, Dünya Bankası, IMF, DTÖ İlişkileri ve Tarıma Etkileri

Dünyada artan ulaşım ve iletişim imkânları, dünyayı adeta büyük bir köy haline getirmiş, özellikle ticarette yeni organizasyonların ortaya çıkması zorunlu hale gelmiştir. Son yıllarda internet teknolojisinin hızla gelişmesi sonucu herhangi bir alanda üretim yapan bir üretici ürününü dünya pazarına arz edebilmekte, dünyanın herhangi bir yerinde yaşayan bir kişi de dünyanın her yerindeki ürüne talep oluşturabilmektedir. Dünyanın internet teknolojisi ile geldiği bu noktanın öncesinde, küreselleşme sürecini başlatan veya hızlandıran ve ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasal hayatında son derece etkili olabilen, uluslararası ticarette liberalizasyonu sağlamaya çalışan IMF, DTÖ, Dünya Bankası ve Avrupa Birliği gibi uluslararası örgütler kurulmuştur.

Uluslararası ticarette uyulması gereken kuralları düzenleyen Gümrük Tarifeleri ve Genel Ticaret Anlaşması (GATT) 1947 yılında kurulmuş ve Türkiye bu anlaşmaya 1947 yılında dahil olmuştur. GATT ile başlatılan süreç 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'ne dönüşmüştür. DTÖ, halihazırda 164 üye ülkenin bulunduğu ve yıllık bütçesinin 197 milyon İsviçre Frankı olduğu bir kuruluştur. DTÖ'ye üye olan ülkelerde; Gelişmiş Ülkeler (GÜ), Gelişme Yolundaki Ülkeler (GYÜ) ve Çok Az Gelişmiş Ülkeler statüsü bulunmakta olup DTÖ'nun serbestleşme kurallarından GYÜ'lere daha düşük oranlarda ve daha uzun sürede hayata geçirme ayrıcalığı, Çok Az Gelişmiş Ülkelere ise muafiyet hakkı tanınmıştır.[702] Tarım Anlaşması'na göre kırmızı kutu desteklerinde GÜ'ler 6 yılda %20 indirim, GYÜ'ler ise 10 yılda %13.33 indirim yapacaktır.

[702] Fahri Yavuz, **Tarım Politikası Ders Notları**, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Erzurum 2015, s. 138.

DTÖ Tarım Anlaşması, uluslararası ticaret anlaşması olup balıkçılık, su ürünleri ve ormancılık ürünleri dışındaki tarım ürünlerini kapsamaktadır. DTÖ Tarım Anlaşması'nın genel mantalitesi, tarım sektörünün devlet müdahalesinden uzaklaştırılarak tarımsal üretim ve ticaretin, piyasa mekanizmasının şekillendirdiği biçimde yürütülmesidir. Tarım Anlaşması, üye ülkelerin zaman içerisinde tarım ürünleri dış ticaretinde piyasa mekanizmalarının belirleyici olması için destekleme, ihracat teşvikleri ve tarifeleri ile pazara giriş konularında indirim yapmalarını gerektirmektedir. Tarım anlaşması pazara giriş, ihracat düzenlemeleri ve ülke için destekler bölümlerinden oluşmaktadır. Pazara girişle ilgili düzenlemelerde ithalatta uygulanan korumacı önlemlere kısıtlama getirilmekte, ihracat alanında ihracat sübvansiyonları ve teşvikleri kısıtlanmakta, ülke içi desteklerde ise ülkelerin uyguladıkları tarımsal destekler tasnif edilerek belli sınırlamalar getirilmektedir.

Tarım Anlaşması'nda ülke içi tarımsal destekler yeşil kutu, mavi kutu ve kırmızı kutu olmak üzere üç kategoride değerlendirilmiştir. Yeşil Kutu: Üretimi ve uluslararası ticareti etkilemeyecek ya da çok az etkisi olabilecek destekler bu kategoride değerlendirilmektedir. Bu desteğin uygulamasında kurallara uyulduğu sürece herhangi bir limit söz konusu değildir. Ülkeler yeşil kutu desteklerini artırmak veya azaltmakta serbesttirler. Bu destek türüne araştırma, eğitim, doğrudan gelir desteği, tarımsal yayım ve danışmanlık gibi destekler girmektedir.

Mavi Kutu: Üretimi sınırlandırıcı nitelikte ürün bazlı olarak verilen desteklerdir. Bu destekler indirim taahhüdünden muaftır. Mavi kutu destekleri de yeşil kutu gibi bütçe sınırlamasından muaftır, ancak üretimin tamamına değil belli bir miktarına destek verilebilecektir. Bu destekteki amaç çiftçileri alternatif ürünlere yönlendirmektir. Türkiye'de uygulanan fındık ve tütünde alan daraltması bu desteğe örnek verilebilir.[703]

Kırmızı Kutu: Bu kategoride değerlendirilen destekler üretim, fiyat ve ticareti doğrudan etkilediği kabul edilen girdi desteği, destekleme alımları ve fark ödemesi gibi desteklerdir. Kırmızı kutu desteklerinde *de minimis* kuralı geçerlidir. Bir ülkenin üreticilere verdiği kırmızı kutu kapsamındaki destekler ilgili ürünün toplam üretim değerinin GÜ'ler için %5, GYÜ'ler için %10'unun altındaysa herhangi bir indirim yükümlülüğü bulunmamaktadır. Türkiye, kırmızı kutu destekleri kategorisinde *de minimis* kuralına göre indirim taahhüdü yükümlülüğünde değildir.

[703] Yavuz, **age.**, s. 140.

II. Dünya Savaşı sonrasında ülkelerin izledikleri para politikaları sonucu artan enflasyon, dünya ekonomisini olumsuz etkilemiş, alınan önlemler dengeleri savaş öncesi duruma getiremeyecek kadar yetersiz kalmıştır. Savaş sonrası düşülen ekonomik krizden çıkmak ve uluslararası ticareti tekrar düzenlemek amacıyla 1944 yılında 45 ülkenin katılımıyla IMF ve Dünya Bankası kurulmuştur. Uluslararası Para Fonu (IMF)'nun amacı, uluslararası krizlerin çözümüne yardımcı olmak, üye ülkelerin ödemeler konusundaki problemlerini çözmek, dünya para sisteminin sağlıklı bir şekilde işlemesini sağlamaktır.[704] Türkiye 1947 yılında dünyada yaşanan ekonomik gelişmelerin dışında kalmamak için IMF'ye üye olmuş, dünya ticaretine entegre olmaya başlamıştır.[705]

Türkiye-IMF ilişkileri ağırlıklı olarak Stand-by anlaşmaları şeklinde yürütülmüştür. İlk Stand-by anlaşması 1961 yılında imzalanmış ve günümüze kadar yaklaşık 20 anlaşma yapılmıştır. İlk anlaşmadan itibaren 60'lı yıllar sürekli yenilenen anlaşmalarla geçilmiş, 1971-78 yıllarında anlaşma yapılmamış ve nihayetinde 1980 yılına kadar toplam 12 anlaşma yapılmıştır. 1980 yılında o tarihe kadar yapılan anlaşmalar içerisinde en uzun süreli ve meblağlı anlaşma imzalanmıştır. 1984 yılından itibaren Türkiye'de serbest piyasa ekonomisinin uygulanmaya başlamasıyla birlikte IMF'siz bir politik dönem başlamış ve bu dönem 1994 yılında yapılan anlaşmaya kadar sürmüştür. 2000'li yıllara gelindiğinde yüksek enflasyon ve yönetilemeyen kamu borç stoku sebebiyle dönemin Başbakanı Bülent Ecevit döneminde 1999 ve 2002 yıllarında yapılan anlaşmalarla IMF'li dönem tekrar başlamıştır. Daha sonra Başbakan Recep Tayyip Erdoğan döneminde 2005 yılında Stand-by anlaşması imzalanmış, 2008 yılında ise Türkiye-IMF ile Stand-by anlaşması yapmama yönünde prensip kararı almış ve 2013 yılına gelindiğinde IMF'ye olan borcun son taksidi ödenerek borç bitirilmiştir.[706]

Türkiye-IMF ilişkileri içerisinde 1999 yılında imzalanan stand-by anlaşması en yüksek fon içeren ve sunulan niyet mektubunda tarımda önemli yapısal değişiklikler öngörmesi yönüyle ayrıca önem atfedilmesi gereken bir anlaşmadır. 1999 yılında imzalanan Stand-by anlaşmasına istinaden sunulan

[704] Fatma Çelik, **IMF-Türkiye İlişkilerinin Çalışma Hayatı Açısından Türk Tarım Sektöründe İstihdam Üzerine Etkileri (2000-2007)**, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2008, s. 15.

[705] Orcan Çörtük, **Türkiye IMF İlişkileri ve İlişkilerin Hesap Bazında İşleyişi**, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Uzmanlık Tezi, Ankara 2006, s. 8.

[706] **IMF**, 2022, www.imf.org, ErişimTarihi: 10.07.2022.

niyet mektubunda tarım politikaları ayrı bir başlık halinde açılmış ve aşağıdaki tarım politikası değişiklik niyetleri ifade edilmiştir.[707]

Hâlihazırda uygulanan tarımsal destekleme politikalarının yüksek maliyetli olması, piyasayı negatif yönde etkileyerek kaynak dağılımını olumsuz etkilemesi ve fakirden çok zengin çiftçiyi destekliyor olması gibi nedenlerden dolayı kaldırılarak Doğrudan Gelir Desteği sistemine geçilecektir.

Doğrudan gelir desteği sistemi 2000 yılında tam uygulanacak, şayet herhangi bir sebeple uygulanamazsa ek tedbir olarak hububat destekleme fiyatları, destekleme fiyatı ile dünya fiyatları arasındaki fark dünya fiyatlarının %35'inden fazla olmayacak şekilde belirlenecek ve bu oran 2001 yılında daha fazla düşürülecektir.

Şekerpancarı destekleme fiyatı hedeflenen enflasyon oranına göre belirlenecek, TŞFAŞ şeker pancarı üretimi desteği bütçe dengeleri gözetilerek sabit bir miktarı geçmeyecektir. Şeker fabrikaları daha ticari bazlı çalışacaktır.

Tarım Satış Kooperatifleri ve alt birliklerini daha özerk yapıya kavuşturan yasa 2000 yılı mart ayına kadar çıkarılacak ve kooperatiflerin çiftçilere birikmiş borçlarının ödenmesi için fon transferi yapılacaktır. Ziraat ve Halk Bankası tarafından çiftçilere verilen kredi sübvansiyonları tedricen kaldırılacaktır. Girdi sübvansiyonları 2000 ve 2001 yılında sabit tutulacaktır.

Sunulan niyet mektubu içeriğinden anlaşılacağı üzere niyet mektubunun ana hedefleri, devletin tarım alanından çekilmesi, tarım sektöründe önemli işlevler ifa eden tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi ve üretime dayalı mevcut destekleme sisteminin dönüştürülerek Doğrudan Gelir Desteği sistemine geçiş yapılmasıdır. IMF destekli tarım politikalarının ruhu, tarım sektörünün herhangi bir hazırlık safahatı yaşanmaksızın piyasayla başbaşa bırakılmasıdır. Devlet hem tarımsal KİT'leriyle hem de azalttığı girdi destekleriyle çiftçiyi piyasa şartlarıyla karşı karşıya bırakacaktır.

Doğrudan gelir desteği sistemi, çiftçi kayıt sisteminin oluşturulmasına öncülük etmesi yönüyle olumludur. Ancak DGD sisteminin piyasa koşullarını minimum düzeyde etkilemek adına üretimden bağımsız olması, üretim planlaması, verimlilik politikası gibi hedeflere yönelik etkinliğinin olmaması, istismara açık yönlerinin bulunması gibi dezavantajları bulunmaktadır. Nitekim DGD ilk yıllarda edinilen uygulama tecrübesi ışığında şekil değiştirerek devam etmektedir.

---

[707] Hazine Müsteşarlığı, **1999 IMF Niyet Mektubu**; Bk. https://ms. hmb.gov.tr/uploads/2018/11/IMF-ile-yap%C4%B1lan-Stand-By-D%C3%BCzenlemesine-%C4%B0li%C5%9Fkin-09.12.1999-Tarihli-Niyet Mektubu.pdf, ErişimTarihi: 10.07.2022.

Dünya Bankası, II. Dünya Savaşı sonrası Avrupa ülkelerinde meydana gelen ekonomik ve fiziki tahribatı tamir etmek amacıyla kurulmuş olmakla birlikte daha sonraki yıllarda gelişmekte olan ülkelerde yapılacak yatırımları finanse etmektedir.[708] Türkiye, Dünya Bankasına 1947 yılında üye olmuş ve ilk anlaşmayı hububat depolama projesi adı altında 1950 yılında yapmıştır. Türkiye günümüze kadar Dünya Bankası ile ortak finansman ile yürütülen toplam 295 proje anlaşması yapmış ve bunların 40 adedi halen aktif durumdadır. Dünya Bankası ile yürütülen projeler tarım, enerji, çevre kirliliği, kentsel altyapı, kırsal kalkınma, eğitim gibi konularda yapılmış olup bugüne kadar tarım alanında 18 proje hayata geçirilmiştir.[709] Dünya Bankası ile yapılan tarım projelerinden birisi de 2000 yılında anlaşma yapılan Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP/ARIP) isimli proje olup 2009 yılında tamamlanmıştır. Projenin temel uygulamaları, doğrudan gelir desteğinin hayata geçirilmesi, fiyat ve kredi desteklerinin tedrici olarak kaldırılması, tarım satış ve kooperatiflerinin yeniden yapılandırılmasıdır.

Türk siyasi hayatı ve tarımında en fazla etkili olan uluslararası örgüt şüphesiz Avrupa Birliğidir. Türkiye ile Avrupa Birliği ilişkileri 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanan ve 1 Ocak 1964 tarihinde yürürlüğe giren Ankara Anlaşması ile başlamaktadır. 1973 yılında ekonomik ilişkilerin içeriğini belirleyen Katma Protokol'ün imzalanmasına kadar olan süreçte, Türk tarımının sembolleşmiş ürünlerinde (tütün, incir, kuru üzüm, fındık, narenciye vs.) gümrüksüz veya düşük gümrük vergili alımlar yapılmıştır. Katma Protokol'le birlikte Türkiye'nin Ortak Tarım Politikası (OTP)'na uyum sağlamasına karar verilmiştir.

Roma Anlaşması'nın 39. Maddesinde OTP'nin amaçları;

- Tarımsal üretimin rasyonelleştirilmesi ve verimliliğin artırılması,
- Tarımsal nüfusun hayat standartlarının artırılması,
- Tarımsal ürün fiyatlarında istikrarlı bir yapının oluşturulması,
- Tarımsal ürün arzının garanti altına alınması,
- Tarımsal ürün fiyatlarının makul düzeyde tutulmasıdır.

Avrupa Birliği OTP'nin başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için Tek Pazar, Topluluk Tercihleri ve Ortak Mali Sorumluluk ilkelerini benimsemişlerdir. Tek Pazar ilkesinde, birliğe üye olan ülkelerde tarımsal ürünlerin serbest dolaşımının sağlanması ve ortak pazarın kurulması amaçlanmıştır. Topluluk tercihi ilkesi,

---

[708] Emre Taştanoğlu, **1980 Yılından Sonra Türkiye'de Uygulanan Tarımsal Politikalar ve Tarımın Ülke Ekonomisindeki Yeri**, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2018, s. 33.

[709] Dünya Bankası, **World Bank Proje Arşivi,** 2022, bk. https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/projects-list?lang=en&countrycode_exact=TR&os=0&countryshortname_exact=Turkiye.

üye ülkelerin ürün taleplerinin Birlik üyesi ülkelerden yapılmasının sağlanmasıdır. Yani günümüz tabiriyle ürün taleplerinde Birlik için "yerli ve millî" üretimin tercih edilmesidir. Ortak Mali Sorumluluk ilkesi, OTP'nin uygulamasında ortaya çıkacak mali külfetin Birlik üyesi ülkelerden karşılanmasıdır.

1995 yılında Katma Protokol'ün geçiş dönemi sona erdirilerek gümrük birliğine geçilmiştir. Ancak Türk tarımının OTP'ye uyumunun sağlanamamasından ötürü tarım ürünleri gümrük birliği dışında bırakılmıştır.

1999 yılında Helsinki Zirvesi'nde Avrupa Konseyi Türkiye'nin AB'ye adaylığını kabul etmiştir. Türkiye, adaylık sürecinde yerine getireceği görev ve sorumlulukları 2001 ve 2003 yıllarında yayınladığı Ulusal Programlarla açıklamıştır.[710] En son Ulusal Program 2008 yılında yayımlanmıştır. 2004 yılında Brüksel Zirvesi'nde Avrupa Konseyi, "Türkiye-AB Tam Üyelik Müzakereleri"nin başlatılması kararını almıştır. Müzakere süreci Avrupa Birliği müktesebatı ile Türkiye müktesebatı arasındaki farkların belirlenip uyumun sağlanması için Türk mevzuatında yapılacak değişikliklerin belirlendiği, değişikliklerin nasıl ve hangi kurumlar tarafından gerçekleştirileceğinin ortaya konduğu yoğun bir çalışma sürecidir. Müzakere çerçeve belgesi Türkiye-AB müzakerelerinin 35 fasıl üzerinden yürütüleceğini belirlemiş ve bu fasıllardan tarım alanını kapsayanlar; 11. fasıl Tarım ve Kırsal Kalkınma, 12. fasıl Gıda Güvenilirliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı, 13. fasıl Balıkçılık'tır.

Söz konusu fasılların tanıtıcı ve ayrıntılı taramaları 2006 yılında tamamlanmıştır. Tarama sonuç raporları fasıl 11 ve 12 için onaylanmış, fasıl 13 için onaylanmamıştır. Tam üyelik fiili müzakerelerine sadece fasıl 12 Gıda Güvenilirliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı açılmış olup diğer diğer iki fasıl Genel İşler ve Dış İlişkiler Konseyinin 13-14 Aralık 2006 tarihlerinde düzenlenen zirvesi sonucu aldığı "Ek protokolün tam olarak uygulanması" kararı ve Türkiye'nin bu protokole Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin tanınmasına yönelik olarak çekince koyması sebebiyle müzakereye kapalı durumdadır.[711]

Türkiye'de 1980'li yıllarda devlet ithal ikameci politikalar yerine dışa açık serbest piyasa ekonomisi düzenine geçmiştir. Bu süreçte devlet koruma güdüsünü bir kenara bırakmış, tarım sektörü serbest piyasa koşullarına bırakılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti 43. Hükûmeti (Milliyetçi Cephe Hükûmeti) Başbakanı Süleyman Demirel, Başbakanlık Müsteşarı olarak görev verdiği

[710] **Türkiye-AB Tarım İlişkilerinde Dönüm Noktaları (1964-2009)**, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Dış İlişkiler ve AB Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, Ankara 2009, s. 30.

[711] **TOB**, 2022d, Müzakere süreci için bk. https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Menu/15/Muzakere-Sureci, Erişim Tarihi: 10.10.2022.

Turgut Özal'a ekonomik istikrar programı hazırlama görevini vermiş ve 24 Ocak 1980'de kamuoyuna açıklanan ekonomik istikrar programıyla beraber tarıma sağlanan destekler azaltılmıştır. Özal'lı yıllarda ekonomide serbest piyasa düzeni ve liberalizasyon politikaları etkisiyle tarım sektörü dış rekabete açılmıştır. 1990'lı yıllarda tarımda desteklenen ürün sayısı artırılmış, ancak Tansu Çiller Dönemi'nde alınan 5 Nisan 1994 Ekonomik Önlemler ve Uygulama Planı ile tarımsal destekler tekrar azaltılmıştır. 1990'lı yılların sonlarında alınan ekonomik önlemler gevşetilerek destekleme fiyatlarının beklenen enflasyona göre belirlenmesi gibi değişimler yaşanmıştır.[712] 1999 yılında IMF ile yapılan Stand-by anlaşması uyarınca Enflasyonla Mücadele Programı, 2001 yılında ise Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı uygulamaya konulmuştur. Bu süreçte de IMF ve Dünya Bankasının önerdiği destekleme modeli uygulanmaya çalışılmıştır. Tarımsal destekleme modelinde IMF, Dünya Bankası, DTÖ ve Avrupa Birliğinin önerilerinin benzer nitelikte olduğu dikkat çekmektedir. Bu yıllarda doğrudan gelir desteği başlatılmış diğer destek bütçeleri azaltılmıştır. 2004 yılında 2006-2010 dönemine ait Tarım Stratejisi yayımlanmış ve tarım politikalarında Avrupa Birliği OTP'sine ve DTÖ Tarım Anlaşması'nın ilkelerine uyulacağı belirtilmiştir. 2006 yılında önemli bir eksiklik olan Tarım Yasası çıkarılmıştır. Yasa, tarımsal desteklemelerin Avrupa Birliği mevzuatı ve uluslararası taahhütler ile uyumlu olmasını ifade etmektedir. Tarım Yasası'nda tarımsal destekleme araçları; doğrudan gelir desteği, fark ödemesi, telafi edici ödemeler, hayvancılık destekleri, tarım sigortası ödemeleri, kırsal kalkınma destekleri ve çevre amaçlı tarım arazilerini koruma programı destekleri şeklindedir. 2013 yılında 2013-2017 tarım stratejik planı ve daha sonra 2019-2023 stratejik planı yayımlanmıştır. Stratejik planlar tarım yasası çerçevesinde tarım sektörünün amaç ve hedeflerini açıklamakta ve destekleme araçlarının aynı şekilde devam edeceği anlaşılmaktadır.

Tarım sektörü bütün ülkeler için stratejik öneme sahiptir. Tarım sektörünün gelişmişliği ile ülkenin gelişmişliği arasında güçlü bir korelasyon vardır. Anadolu coğrafyasında tarım kadim bir uğraşı olarak binlerce yıldır yaşamaktadır.

Türkiye'de tarım sahip olduğu büyüklükleri ve hacmiyle vazgeçilmez olduğunu göstermektedir. Ülkenin gıda maddeleri ihtiyacını karşılaması, sanayiye hammadde sağlaması, sanayi ürünlerine talep oluşturması, büyük bir istihdam yaratması, millî gelir ve dış ticarete olan katkıları önemini açıkça ortaya koymaktadır.

[712] Zafer Yükseler, "Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Değerlendirilmesi", https://www.researchgate.net/publication/259081619, Erişim Tarihi: 14.09.2022.

Tarım sektörü özelliği itibarıyla risk ve belirsizliğin yüksek olduğu bir üretim alanıdır. Ülkelere göre şekli ve miktarı değişmekle birlikte dünyanın her yerinde tarım desteklenmektedir. Türkiye'de tarım politikaları, birbirine bağımlı ve/veya bağımsız birçok değişkenin tesiri altında belirlendiği için destek bütçesi ve şekli de zamana göre değişkenlik göstermiştir.

Tarım politikalarının belirlenmesi ve uygulanması çok değişkenli bir fonksiyonun optimizasyonu gibi bir problemin çözümüdür. Türk tarımında politika belirlemenin teknik kısıtları (tarım sektörü bünyesine ilişkin-içsel) dışındaki başlıca kısıtları Hükûmet tercihleri, bütçe kısıtları ve uluslararası ilişkilerdir. Hükûmetler tarım politikası amaçlarını optimize etmek için kısıtları etkin kullanmak durumundadır.

3.2. GAP Projesi

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) dünya ölçeğinde yürütülen benzer projelerle karşılaştırıldığında hedefleri, kapsadığı alan, etkilenen nüfus gibi parametreler açısından önemli projelerden birisidir. GAP Projesi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illerini kapsayan birçok ekonomik sektörü entegre eden bölgesel bir kalkınma projesidir.

GAP Bölgesi 76.014 km² alan ile Türkiye toplam yüzölçümünün yüzde 9,7'sini, 8.975.618 kişilik nüfusu ile de Türkiye nüfusunun yüzde 10,8'ini oluşturmaktadır. GAP Bölgesi, Güneydoğu Torosların güneyinden, Suriye sınırına kadar olan alanı kaplamaktadır. Bölge doğu ve kuzeyden Doğu Anadolu Bölgesi, batıdan Akdeniz Bölgesi, güneyden Suriye ve kısa bir sınırla da Irak ile çevrilidir.[713]

Odağında enerji ve tarımsal yatırımların bulunduğu GAP Projesi'nde genel kalkınma hedefleri; bölge illerinin kişi başına düşen gelir seviyesini yükselterek Türkiye ortalamasını yakalamak, bölgede istihdam olanaklarını artırarak göçü engellemek ve cazibe merkezi haline gelmek, kaynak kullanım etkinliğini artırarak ekonomik istikrar ve ihracat hedeflerine katkı koymak şeklinde sıralanabilir. Genel kalkınma hedeflerinin paralelinde tarımsal kalkınma hedefleri ise verimlilik, ürün çeşitlendirme, istihdam ve gelir artışı, tarımsal katma değerin artırılmasıdır.

GAP kapsamında yapımı öngörülen 13 adet proje çerçevesinde; 22 baraj inşa edilerek toplam 7.461 MW kurulu gücünde 19 hidroelektrik santral ile yılda 27,3 milyar kWh hidroelektrik enerjisi üretilecek ve GAP Eylem Planı'na göre,

[713] **GAP**, 2021. **Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma Programı 2021-2023**, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, www.gap.gov.tr.

1.058 milyon hektar tarım arazisi sulama imkânına kavuşacaktır. GAP kapsamındaki enerji projelerinde %91,2, GAP Eylem Planı sulama projelerinde ise %58 gerçekleşme sağlanmıştır.[714]

3.3. Tarımsal Destekleme Politika ve Araçları

3.3.1. Doğrudan Gelir Desteği (DGD)

Doğrudan Gelir Desteği, Ekonomik İstikrar Programı sürecinde ortaya çıkmış bir destek mekanizmasıdır. Doğrudan gelir desteği ekilen araziler üzerinden her yıl belirlenen birim fiyat düzeyinde ödeme yapılması şeklinde uygulanmaktadır. Doğrudan gelir desteğinin alan bazlı uygulanmasının temelinde, verilen desteğin ürün piyasası koşullarını etkilemeden çiftçinin desteklenmesi amaçlandığındandır. 2000 yılından 2008 yılına kadar uygulanan doğrudan gelir desteği uygulaması çiftçi kayıt sisteminin oluşturulması, uzaktan algılama çalışmalarının tarım alanında kullanılması gibi faydalara sebep olmuştur. Üretimden bağımsız uygulanan bir destek olması yönüyle de kamuoyu eleştirilerine maruz kalmıştır. Doğrudan gelir desteği sonraki yıllarda isim ve şekil değiştirerek devam etmiştir ya da başkalaşmıştır. Alan bazlı destekler adı altında mazot, gübre ve toprak analizi desteği verilmeye başlanmıştır. Alan bazlı olarak verilen diğer destekler, iyi tarım uygulamaları desteği ve organik tarım desteğidir. Mazot, gübre desteği dekar başına ve ürün türüne göre toprak analiz desteği ise numune başına verilmektedir. Örneklendirilecek olursa; 2022 yılında buğday, arpa, çavdar, yulaf ve tritikale üretimi için dekar başına 19 TL mazot, 8 TL gübre ve 40 TL/numune toprak analiz desteği verilmektedir.[715]

3.3.2. Kırsal Kalkınma Destekleri

Türkiye'de kırsal alan tanımı üzerinde tam bir ittifak olmamakla birlikte kırsal alan ile tarımsal alanın hemen hemen tamamının kesiştiği bir gerçektir. Dolayısıyla kırsal kalkınmaya yönelik yapılan destekler aynı zamanda tarımsal kalkınmaya veya çiftçilerin yaşam standartlarının yükselmesine imkân vermektedir. Türkiye'de kırsal kalkınma destekleri, kırsalda bulunan insanların yaşam standartlarının yükseltilmesine yönelik olarak başta Tarım ve Orman Bakanlığı olmak üzere kamunun birçok kurumu (kalkınma ajansları, kalkınma idareleri vb.) tarafından yapılmaktadır. Kırsal kalkınma destekleri; dönem dönem açılan program çağrılarıyla uygulanmaktadır. Tarım ve Orman Bakanlığında halihazırda Kırsal Kalkınmada Uzman Eller Projesi ve Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi Programı yürütülmektedir. Ayrıca

[714] GAP, **Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum 2021**. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, www.gap.gov.tr.

[715] **Tarım ve Orman Bakanlığı**, 2022c, www.tarimorman.gov.tr, Erişim Tarihi: 10.09.2022.

Bakanlığın ilgili kuruluşlarından olan Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu, proje çağrılarına çıkarak kırsal alanların kalkındırılmasını desteklemektedir.

3.3.3. Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli

Türkiye'nin tarım havzalarının belirlenmesi ve resmî olarak ayrımının yapılması 2009 yılındadır. Tarım havzalarının belirlenmesine kadar geçen süreçte destekleme uygulamaları coğrafi bölgeler, idari sınırlar ve ürün grupları gibi kriterler esas alınarak yapılmaktaydı. Ancak, sonrasında yapılacak bütün mülahaza ve değerlendirmelerin başlangıç noktası olan tarımsal üretim; ekoloji, iklim, topoğrafya gibi doğal koşulların etkisi altında gerçekleşmektedir. Benzer koşullarda yapılan üretimleri birleştirme ve aynı politikalarla yönlendirme yapılabilmesi için tarım havzalarının belirlenmesi gerekliydi. İşte bu ve benzeri saiklerle, Türkiye'de 30 tarım havzası belirlenerek havza bazlı destekleme modeline geçilmiştir. Modelin altında yatan gerekçe, her bölgeyi iklim koşullarının ve ihtisasının daha fazla olduğu ürünlerin üretiminde yoğunlaştırmaktır. Uygulama, her yıl yayınlanan Cumhurbaşkanlığı Kararı'nda havza bazlı tarımsal destekleme miktarları ve hangi havzada hangi ürünlerin destekleneceği yayınlanmaktadır. Örneğin 2022 yılında buğday için 10 kr/kg, zeytinyağı için 80 kr/kg ve kütlü pamuk için 110 kr/kg havza bazlı fark ödemesi desteği verilmektedir.[716]

3.3.4. Tarım Sigortaları Desteği

Tarım sektörünün, üretimin dış koşullara bağlı olarak gerçekleştirilmesi ve çıktısının insan yaşamı için ikamesiz oluşu sebebiyle teknik ve ekonomik olarak sürdürülebilirliğinin sağlanması zorunludur. Üretim yapısı itibarıyla üzerinde barındırdığı risklerin transfer edilmesi tarımın sürdürülebilirliğini sağlayacaktır. Bu itibarla, Türkiye'de tarım sigorta sistemi devletin öncülüğünde kurulmuş ve desteğiyle devam ettirilmektedir. Devlet, çiftçilerin sigorta yaptırdığı tarımsal ürün veya varlığının prim bedelinin belli bir miktarını karşılayarak çiftçiye sigorta desteği sağlamaktadır. Prim destek miktarları her yıl Cumhurbaşkanlığı kararıyla belirlenmekte ve minimum destek %50 olarak açıklanmaktadır.

3.3.5. Çevre Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması Desteği (ÇATAK)

Tarımsal faaliyetlerle çevreye ve doğal kaynaklara verilen zararın minimize edilmesi için çiftçinin yaptığı tarım tekniğini değiştirmesine veya yeni bir teknik/teknoloji uygulaması esasına dayalı ve sözleşme yapılmak suretiyle verilen destektir. ÇATAK desteği halihazırda minimum toprak işleme için 45

[716] **Tarım ve Orman Bakanlığı**, 2022c, www.tarimorman.gov.tr, Erişim Tarihi: 10.09.2022.

TL/da (dekar), erozyonun engellenmesi ve su yapılarının korunması için 60 TL/da ve çevreci tarım uygulamalarına 135 TL/dekardır.[717]

3.3.6. Hayvancılık ve Yem Bitkileri Destekleri

Hayvancılığın geliştirilerek hayvansal gıda arzının garanti altına alınması için devlet, hayvancılığı ve yem bitkileri üretimini teşvik eder. Türkiye Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Model'ine göre yem bitkileri desteğinde çiftçi kayıt sistemine kayıtlı arazilerde kaba yem üretmek amacıyla çok yıllık ve tek yıllık yem bitkileri ekilişi yapan çiftçilere ürünü hasat etmeleri kaydıyla tek yıllık yem bitkilerine yıllık 60 TL/da, çok yıllık yem bitkilerine (sulu) 90 TL/da ve diğer yem bitkilerine benzer miktarlarda destek verilmektedir.[718]

Örtüaltı işletmelerinde bombus arısı kullanımına koloni başına destek verilir. Büyükbaş hayvancılık desteklemelerinde; buzağı, malak, dişi manda desteği, suni tohumlama ve soy kütüğü desteği verilmektedir. Islah amaçlı süt içerik analizi, düve alımı, hastalıktan ari işletme desteği ve besilik erkek sığır desteği büyükbaş hayvancılığa yönelik uygulanan diğer desteklerdir.

Küçükbaş hayvancılık desteklemelerinde; sürü yöneticisi istihdam desteği (6.000 TL), anaç koyun-keçi desteği (30-35 TL/baş), sürü büyütme ve yenileme desteği (125 TL/baş), küçükbaş soy kütüğü desteği (100 TL/baş) gibi farklı destek mekanizmaları bulunmaktadır.[719]

Diğer hayvancılık destekleri ise tiftik üretimi, ipek böceği, arıcılık, aşı-atık-küpe ve dijital tarım pazarı (DİTAP) platformu destekleri şeklindedir.

[717] **Tarım ve Orman Bakanlığı**, 2022c, www.tarimorman.gov.tr, Erişim Tarihi: 10.09.2022.

[718] **Resmî Gazete**, 11.11.2021, S 31656.

[719] **Resmî Gazete**, 11.11.2021, S 31656.

DEĞERLENDİRME

İnsanlık tarihinin en önemli iki zenginlik kaynağı olan tarım ve ticaret, Sanayi İnkılabı'ndan büyük oranda etkilenmiştir. Bu sürecin sonunda tarımın da içinde bulunduğu ekonomik sektörlerde nitelikli ve farklı malların üretildiği irili ufaklı ölçekte işletmelerin sayısı dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nde ordu ve tarımsal üretim, toprak sistemine göre şekillenmiştir. 1550'lerden itibaren toprak sisteminde başlayan bozulma olgusunun en önemli sebebi ise Avrupalıların ekonomik üstünlüğü ele geçirmeye başlaması olarak ifade edilebilir. Bu durumun yaşanması üretim ilişkilerini etkilediği kadar köylünün de ezilmesine ortam hazırlamıştır. Bu gelişmeler güçlü merkezî otoritesiyle asırlarca yaşamayı başarmış olan Osmanlı Devleti'ni birçok alanda yeni arayışlara itmiştir. Mirî arazi rejimi de bu değişimden etkilenmiş, yeni uygulamalar hayata geçirilmiştir. Olumsuzlukları asgariye indirmek için hayata geçirilen mültezimlik, muhassıllık gibi uygulamalar da beklentiyi karşılayamamıştır. Bu arayışlar bağlamında atılan en önemli adımlardan biri, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin çıkarılmasıdır. Özel mülkiyete geçiş adına önemli bir adım olmasına rağmen, devletin içinde bulunduğu durum ve kötü gidişat nedeniyle Arazi Kanunnamesi de toprak-üretim ilişkileri konusunda beklentileri karşılayamamıştır. Dolayısıyla bütün bu çabalar sonuçsuz kalınca olmazsa olmaz tarımsal faaliyetler Osmanlı Devleti'nde aile içi geçimlik tarımla sınırlı kalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından başlayan işgaller Anadolu insanının dirayetli duruşu ile bertaraf edilmiş, neticesinde de yeni bir Türk devleti kurulmuştur. Yeni Türk Devleti kurulduğunda sanayi istenilen düzeyden uzak ve yapısal sorunlar henüz bir çözüme kavuşturulamamıştı. Bir taraftan iç ve dış sorunlarla uğraşılırken diğer taraftan da harap olmuş ülkeyi kalkındırmak için yeni ekonomik politikalar devreye sokulmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında 13.4 milyon nüfusun %85'i köylerde yaşarken GSMH'nin %50'ye yakın kısmı tarım alanındaki faaliyetlerden oluşmaktaydı. Bundan dolayı da Türkiye Cumhuriyeti Hükûmetlerince tarım ve hayvancılık politikalarına büyük önem atfedilmiştir.

Türkiye'de 1930'lara kadar ekonomi ve tarım politikalarının oluşturulmasında liberal yaklaşımlar etkili olmuştur. Bir taraftan Lozan Konferansı'ndaki ekonomik tehditlere cevap vermek, diğer taraftan Türkiye'nin ekonomi politikalarına yön vermek üzere 1923 Şubat-Mart aylarında toplanan I. Türkiye İktisat Kongresi'nde tarım sektörü ile alakalı alınan kararlar bundan sonraki tarım politikalarının belirleyicisi olmuştur. Özellikle de köylünün ve çiftçinin üzerinde büyük bir yük olan Aşar Vergisi bu kongrede alınan kararlar doğrultusunda 1925'te kaldırılmıştır. 1926'da Türk Medeni Kanunu'nun

kabulüyle de vatandaşın sahip olduğu topraklara yani özel mülkiyete yasal bir çerçeve getirilmiştir. Bunun yanında hem üretimi artırmak hem de çeşitli sebeplerle yurt dışından Türkiye'ye gelen göçmenleri yerleşik düzene geçirerek adaptasyonlarını sağlamak amacıyla devlete ait toprakların 3.7 milyon dönümlük kısmının dağıtılması, ileriki yıllarda gündeme gelecek olan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na bir örnek teşkil edecektir. Ülkede nüfusun artması ve toprak mülkiyetindeki adaletsizlikler nedeniyle bir toprak reformu yapılması her zaman düşünülmüştür. Fakat 1940'lara kadar gündeme gelse de bu bağlamda bir toprak reformu hayata geçirilememiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile yeniden tartışma konusu olmuş ve 1945'te Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılmışsa da CHP'nin kendi içinde baş gösteren muhaliflerince engellenmeye çalışılmıştır.

Türkiye'de tarım politikalarının üretilmesinde I. Türkiye İktisat Kongresi kadar 1929 Dünya Ekonomik Krizi de belirleyici olmuştur. Bu vakte kadar takip edilen liberal politikalar yerini gittikçe devletçi politikalara bırakmıştı. Bu paradigma değişikliğinin tarım politikalarına yansıması ise tarımda kullanılacak araç-edavatın temini, zirai kombinaların hayata geçirilmesi, devlet ziraat işletmeleri, sonra da devlet üretme çiftliklerinin kurulması şeklinde kendini göstermiştir. Ayrıca 1950'lere kadar tarımsal kooperatifçilik alanında da birtakım kanunlar çıkarılmış ve uygulanmıştır. Mesela 1924 yılında İtibari Zirai Birlikler Kanunu'nun, 1929'da Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun, 1935'te Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu'nun çıkarılması, bütün ülkede tarımsal üretimin desteklenmesine büyük katkılar sunmuştur.

II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye, çok partili hayata geçme iradesi göstermiş ve yapılan seçimleri Demokrat Parti kazanmıştır. 1950-1960 yılları arasında iktidarda kalan Demokrat Partinin köylü ve çiftçi politikaları kırsal hayatta büyük bir heyecan yaratmıştır. Marshall Yardımı'nın da etkisiyle altyapı çalışmalarına büyük önem verilmiş, tarımda makineleşme ivme kazanmıştır. Bunun sonucunda üretim alanları genişlemiş, üretimde ciddi artışlar gerçekleşmiştir. Bu durum beraberinde toplumsal değişimi de hızlandırmıştır. 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi'nin ardından oluşan siyasi belirsizlikler koalisyon Hükûmetlerinin kurulmasıyla aşılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde kurulan Hükûmetlerin tarım politikaları da siyasi istikrara paralel olarak inişli çıkışlı olmuştur.

Türk siyasal hayatında Hükûmetlerin tarım hedefleri 1960, 1980 askerî darbe ve ara rejimlerinin yarattığı şoklara rağmen büyük oranda gerçekleştirilmiştir. Tarım sayımlarından da anlaşılacağı gibi işletme büyüklüğü, sayısı, işlenen toprak miktarının artarak devam etmesi bunun göstergesidir. Günümüzde toplam istihdam içinde tarımın yeri %24 olmasına rağmen gayrisafi yurt içi gelirleri içinde %8 oranıyla paradoksal bir durum oluşmuştur. Bu

durumun ortaya çıkmasında yaşanan küresel krizler yanında Türkiye'de tarımda yapısal sorunların tam anlamıyla çözülememesinin de etkisi vardır. Buna rağmen Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren tarımsal üretim Türkiye'nin dış ticaret kalemleri arasında önemli bir yere sahip olmuştur. Türkiye'de son 30 yıllık tarımsal dış ticaret dengesi incelendiğinde 1990'lı yıllarda tarımsal ihracat tarımsal ithalatı fazlasıyla karşılarken (%169,6), özellikle 2010'lu yıllardan sonra bu denge ihracat aleyhine bozulmuştur. 2020'li yıllarda tarımsal ihracatın ithalatı karşılama oranı %60'lar seviyesine gerilemiştir. Bu tablonun ortaya çıkmasında tarımsal üretim artışının talep artış oranının altında olması ve Türkiye'nin reeksport tarımsal ticaretinin etkili olduğu düşünülmektedir.

Bu alanda ilk zamanlar %80 olan oran günümüze doğru azalarak devam etmiştir. Bu değişimde ülkenin sanayileşmesi ve dış ticarette sanayi ürünlerinin daha çok yer alması etkili olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan itibaren tarım faaliyetlerine önem vermiş, Hükûmetlerin tarıma destek anlamındaki müdahaleleri artarak devam etmiştir. 1932 yılında başlayan üreticilerin desteklenmesi politikası 2000'lere kadar devam etmiştir. Bu süreçte devletin hem dolaylı hem doğrudan desteği ile üretici korunmuştur. Tarım sektörünü destekleme projeleri kapsamında destekleme alımları, prim sistemi, doğrudan gelir desteği yanı sıra alan bazlı destekler, prim desteği, hayvancılık desteği, sertifikalı tohum ve fide, fidan destekleri, çiftlik muhasebe veri ağı destekleri, ihracat destekleri, faiz desteği, hibe destekleri ile tarımda Cumhuriyet'in hedefleri yakalanmaya çalışılmış, çok önemli mesafeler kat edilmiş, nitelikli ve kâr marjı yüksek endüstriyel ürünlerin desteklenmesiyle de tarımda Atatürk'ün göstermiş olduğu çağdaş seviye yakalanmaya çalışılmış ve ciddi anlamda ilerleme kaydedilmiştir.

Erdal Aydoğan
Editör

KAYNAKÇA

ARŞİV

Millî Birlik Komitesi (MBK KD)
TBMM Kanunlar Dergisi (TBMM KD)
TBMM Tutanak Dergisi (TBMM TD)
TBMM Zabıt Ceridesi (TBMM ZC)
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

GAZETE VE DERGİLER

Anadolu
Ayın Tarihi
Barış Dünyası
Başak
Bülten
Cumhuriyet
Çiftçi
Doğrusöz
Düşünen Adam
Halka Doğru
İçtihad
İktisadiyat Mecmuası
Karınca
Karınca Kooperatif Postası
Koruma
Köy Postası
Köye Doğru
Millîyet
Resmî Ceride
Resmî Gazete
Servet-i Fünun
Son Posta
Tarım Bakanlığı Dergisi
Tarım Davaları
Tarım Dergisi
Tarım ve Ticaret
Tomurcuk
Toprak Mahsulleri Ofisi Dergisi
Türk Ekonomisi

Türkiye İktisat Gazetesi
Türkiye Ziraat Mecmuası
Ulus
Ülkü
Yeni Asır
Yeni İstanbul
Yeni Kastamonu
Yeni Sabah
Yön
Zafer
Ziraat
Ziraat Dergisi
Ziraat Dünyası
Ziraat ve Ticaret Gazetesi

KİTAP VE MAKALELER

"Âli İktisat Meclisi", **Anadolu***,* 2 Mart 1928.

"At Encümen Raporu", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 1804-1812.

"Karasığır ve Manda Encümen Raporu", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 1763-1766.

"Pamuk Encümen Raporu", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 693-699.

"Türkiye Nasıl İlerliyor? Denizcilik İşleri, 1949-1957", **Yeni Kastamonu**, 17 Aralık 1957, N 70.

"Ziraat Aletleri Encümen Raporları", **Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 1344-1349.

1962 Türkiye Yıllığı, Haz. Oğuz Akkan, Ercan Matbaası, İstanbul 1962.

2019-2023 Stratejik Plan, Tarım ve Orman Bakanlığı (TOB), Ankara 2022a.

2021 İdare Faaliyet Raporu, Tarım ve Orman Bakanlığı, Ankara 2022b.

Açıl, Fethi, "Zirai Mahsullerde Maliyet Hesabı", **Ziraat Dergisi**, S 139, Y 15, Kasım 1955, s. 8.

Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1961), TBMM Kütüphanesi.

Adalet Partisi Seçim Beyannamesi (1965), Doğuş Matbaası, Ankara 1965.

Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye**, **1945-1980**, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Hil Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2007.

Ahmad, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Fatmagül Berktay (Baltalı), Çev. Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.

Ahmed, Halil, "İktisadi Bahisler-Kooperatifçilik Kursu Açılırken Düşünceler", **Cumhuriyet**, 25 Eylül 1945.

Akdeniz, Gıyas, "Harp Ekonomisi ve Dış Ticaretimiz", **Yeni İstanbul**, 4 Şubat 1951, N 432.

Akmanoğlu, Münif, "Zirai Mücadele ve Eğitim", **Tarım ve Ticaret**, C 4, S 43, Y 4, Temmuz 1973, s. 10.

Aksoy, Suat, **100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi**, Gerçek Yayınları, İstanbul 1969.

Aksoy, Suat, **Toprak Reformunun Hukuki Esasları**, Ankara Basım ve Cilt Evi, Ankara 1964.

Akşin, Sina, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, İmge Kitabevi, Ankara 2011.

Aktan, Reşat, "Zirai İstihsalde Makine Kullanılması Hadisesinin Ekonomik Analizi", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 9, Mart 1954, s. 11-44.

Albayrak, Mustafa, **Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti**, **1946-1960**, Phoenix Yayınevi, Ankara 2004.

Alkin, Erdoğan, **Kurumlarla Yakın Ekonomi Tarihi**, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2010.

Alten, Fritz, "Prof. Dr. Fritz Alten'in Birinci Raporu", Çev. Nihat Basri Somel, **Tarım Dergisi**, C 1, S 7, Y 1 Ocak 1953, s. 16-27.

Alten, Fritz, "Prof. Dr. Fritz Alten'in İkinci Raporu", Çev. Nihat Basri Somel, **Türkiye Ziraat Mecmuası**, S 1, Y Nisan 1953, s. 28-34.

Arar, İsmail, **Hükümet Programları 1920-1965**, Burçak Yayınevi, İstanbul 1968.

Ardıç, Kamuran, **Atatürk'ün Tarım ve Orman Sevgisi ve Tarım Alanındaki Gelişmeler**, TTK Basımevi, Ankara 1987.

Aruoba, Çelik, "Tarımda Teknolojinin Değişmesinin Gelir Dağılımına Etkisi", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Der: Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları, İstanbul 1988, s. 197-207.

Aslanoğlu, Mehmet, "Ahmet Hamdi Başar ve Kooperatifçilik", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 5, İletişim Yayınları, s. 1278.

Atasagun, Yusuf Saim, **Türkiye'de Zirai Kredi**, Kenan Basımevi, İstanbul 1939.

Atasağun, Yusuf Saim, **Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1888-1939**, Kenan Basımevi ve Klişe Fabrikası, İstanbul 1939.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)**, C II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, TBMM Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1938)**, C I, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1945.

Atatürk, Mustafa Kemal, **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri (1917-1938)**, Der: Nimet Arsan, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1964.

Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni (Dün, Bugün, Yarın)**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1969.

Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye'nin Düzeni**, Tekin Yayınevi, İstanbul 2001.

Ayas, Nevzat, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1948.

Aydemir, Burak, "II. Dünya Savaşı Sonrasında (1945-1950) Türkiye'nin İktisadi Durumu ve Sosyal Hayatta Yaşanan Gelişmeler", **İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi**, C 5, S 1, 2021, s. 73-89.

Aydıngöz, Tahir, "Türkiye'de Zirai Öğretim", **Ziraat Dergisi (Özel Sayı)**, S 178, Y 18, Şubat 1959, s. 123.

Ayözger, Remzi, "Zirai Kombinalar", **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 3, Y 1, Aralık 1947, s. 4-5.

Aytekin, E. Attila, **Üretim Düzenleme İsyan: Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Meselesi, Arazi Hukuku ve Köylülük**, Dipnot Yayınları, Ankara 2022.

Aytın, Yaşar, "Orta Anadolu Ziraatında Toprağın Beslenmesi ve Su Problemi", **Ziraat Dünyası**, S 32, Y 3, Eylül 1952, s. 11.

Baban, Cihad, **Politika Galerisi, Büstler ve Portreler**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1970.

Bağana, Mehmet Ali, "Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Organizasyonu FAO", **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 7, Y 2, Nisan 1948, s. 4.

Ballı, Ergül, **II. Meşrutiyet Dönemi Tarım Politikaları**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.

Barkan, Ömer Lütfi, "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

Barkan, Ömer Lütfi, "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunun ve Türkiye'de Zirai Bir Reformun Ana Meseleleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C VI, S 1-2, Ekim 1944-Ocak 1945, s. 54-145.

Barkan, Ömer Lütfi, **Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler**, C I, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Öşür ve Âşar", **İslâm Ansiklopedisi**, C IX, MEB Yayınları, İstanbul 1994.

Baskıcı, Murat, "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 58, S 1, Ocak-Mart 2003, s. 29-53.

Başar, Ahmet Hamdi, **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, İstanbul 1945.

Batu, Salahattin, "Köy Davası İçinde Hayvancılık", Ziraat Dergisi, Sene 1, S 1, Ankara 1940, s. 21-23.

Bayer, Muhsin Zekai, "Barker Raporu ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Projeleri", **Türkiye Ziraat Mecmuası**, S 3, Y Temmuz 1953, s. 61.

Bayraktar, Kazım "İşletme Gübrelerinin Önemi ve Sebzecilikteki Yeri", **Çiftçi**, C 3, S 25, Y 3, Ekim 1947, s. 40.

Bayramgil, Attila, "Tarım Kredi Kooperatiflerini Tanıyalım", **Tarım ve Ticaret**, C 4, S 46, Y 4, Ekim 1973, s. 7.

Benlioğlu, Nuri, "Ziraatta Öğretim", **Türkiye Ziraat Mecmuası**, S 26, Y Ağustos 1955, s. 23.

Berkes, Niyazi, **İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?**, Yön Yayınları, İstanbul 1964.

Bernstein, Henry, **Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri**, Çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul 2009.

Bilgemre, Kadri, "Doğu Anadolu Kırmızı Sığırlarında Vücut Yapılışı", Ziraat Dergisi, Sene 1, S 1, Ankara 1940, s. 24-33.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007**, 13. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2008.

Boratav, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009**, İmge Kitabevi, Ankara 2015.

Buldaç, Orhan, **Türkiye'de Sosyal ve Ekonomik Denge**, Şark Matbaası, Ankara 1971.

Bulutay, Tuncer; Tezel, Yahya S.; Yıldırım, Nuri, **Türkiye Milli Geliri: 1923-1948**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1974.

Bulutoğlu, Kenan, **Türk Vergi Sistemi**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1976.

Burçak, Rıfkı Salim, **On Yılın Anıları, 1950-1960**, Ankara 1998.

Bülten, S 8, Y 1, 1 Temmuz 1956, s. 12.

C.H.F. Programı, İstanbul 1931.

C.H.F. Üçüncü Büyük Kongre Zabıtları 10-18 Mayıs 1931, İstanbul 1931.

C.H.P. Dördüncü Büyük Kurultayı Dilek Komisyonu Raporu, Ankara 1935.

C.H.P. Programı, Ankara 1935.

C.H.P. Programı, Ankara 1939.

Celal, **Mâlumat-ı Mücmile-i Ziraiye**, İstanbul 1317 (1901).

Cem, İsmail, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Cevdet Nasuhi, "Zirai Kooperatifçiliğimiz", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 1930-1951.

Cillov, Haluk, **Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1965.

Colombain, Maurice, **Türkiye Kooperatifleri Hakkında Rapor ve Kanun Tasarısı**, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı Yayınları, Ankara 1950.

Coşkun, Gülay, "İltizam", **Ekonomi Ansiklopedisi**, C 2, Paymaş Yayınları, İstanbul 1983.

Cumhuriyet Halk Partisi 1965 Milletvekili Genel Seçimleri Seçim Bildirgesi, Rüzgarlı Matbaası, Ankara 1965.

Cumhuriyet Halk Partisi Program ve Nizamname, Ankara 1943.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi.

Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi Programı, Ankara 1961.

Cumhuriyetimizin 50. Yılında T.C. Ziraat Bankası 1923-1973, Bilmen Basımevi, İstanbul 1973.

Çalgüner, Cemil, **Arazi Mülkiyet Rejimi ve Türkiye'deki Durum**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara 1970.

Çamurcuoğlu, Gülden, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Toprak Reformu ve Millî Burjuvazi Yaratma Çabası", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C 13, S 1-2, Ankara, Haziran-Aralık 2009, s. 161-178.

Çavdar, Tevfik, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi**, **1900-1960**, İmge Yayınları, Ankara 2003.

Çelik, Fatma, **IMF-Türkiye İlişkilerinin Çalışma Hayatı Açısından Türk Tarım Sektöründe İstihdam Üzerine Etkileri (2000-2007)**, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2008.

Çelikel Necmi, "Türkiye'de Karayolları ve Nakliyeciliği", **Türk Ekonomisi**, Y 10, S 103, Ocak 1952, s. 23.

Çelikel, Nazmi, "Ayın Ekonomik Olayları Kronolojisi", **Türk Ekonomisi**, Y 9, S 101, Kasım 1951, s. 344.

Çıkın, Ayhan; Karacan, Ali Rıza, **Genel Kooperatifçilik**, Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994.

Dr. Çiki, (Csáky Ferenc-Raporda Dr. Çiki olarak yazmaktadır.), "Türkiye Atlarının Islahı", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 1790-1803.

Çörtük, Orcan, **Türkiye IMF İlişkileri ve İlişkilerin Hesap Bazında İşleyişi**. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara 2006.

Demirtaş, E. Işıl, Mustafa Sarı, "Arazi Toplulaştırılması", **DERİM**, C 20, S 1, Mart 2016, s. 1-11.

Deringil, Selim, **Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

Devlet İstatistik Enstitüsü, **Türkiye İstatistik Yıllığı 1968**, Ankara 1969.

Dikmen, M. Orhan; Bulutoğlu, Kenan, "Türkiye'nin İktisadi Gelişmesi ve Devlet Maliyesi", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 20, S 1-4, Y Ekim 1958-Temmuz 1959, s. 118.

Doğukan, Suphi Rıza, "Gübre", **Köye Doğru**, C 4, S 91, Y 15, Nisan 1944, s. 14.

Doğukan, Suphi Rıza, "Hububat İstihsalcisi Türkiye'de İstihsalin Korunması ve İstihlakin Düzenlenmesi", **Çiftçi**, C 3, S 33-35, Y 3, Haziran-Ağustos 1948, s. 338.

DP Programı, Ankara 1946.

DPT, **Kalkınan Türkiye**, **(Rakamlarla 1923-1968)**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1969.

Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

Eldem, Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

Emval-i Gayrimenkulenim Tasarrufuna Aid Mevadd-ı Kanuniye-i Muvakkate, Selanik Matbaası, İstanbul 1329 (1913).

Emval-i Gayrimenkulenin Deyn Mukabilinde Teminat İraesine Dair Kanun-ı Muvakkat, Selanik Matbaası, İstanbul 1329 (1913).

Emval-i Gayrimenkulenin İntikalatı Hakkında Kanun-ı Muvakkat, Selanik Matbaası, İstanbul 1329 (1913).

Emval-i Gayrimenkulenin Tahdid ve Tahriri Hakkında Kanun-ı Muvakkat, Matbaa-i Amire, İstanbul 1328 (1912).

Erem, Mehmet S., "Ege Üniversitesi Açılırken", **Ziraat Dünyası**, S 69, Y 5, Ekim 1955, s. 2-3.

Eren, Fuat Halis, "En İyi Tohum Nasıl Seçilir?", **Köy Postası**, S 27, Y Haziran 1946, s. 14.

Erhan, Çağrı, "Ortaya Çıkışı ve Uygulanışıyla Marshall Planı", **Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 51, S 1, Y 1996, s. 275-287.

Eroğul, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, Sevinç Matbaası, Ankara 1970.

Eşhas-ı Hükmiyenin Emval-i Gayrimenkuleye Tasarruflarına Mahsus Kanun-ı Muvakkat, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1329 (1913).

Ete, Muhlis, "Avrupa İktisat Konferansı ve Türkiye", **Türk Ekonomisi**, S 127, Y 12, Ocak 1954, s. 4.

FAO Türkiye Raporu, T.C. Ziraat Bankası 100. Yıldönümü Yayını, Ankara 1962.

Fomin, Anatoli, "Sovyetler Birliği'nde Kooperatiflerin Yeniden Doğuşu", **Karınca Kooperatif Postası**, Çev. Kemal Görmez, Y 55, S 633, Eylül 1989.

G. Kessler, **Kooperatifçilik**, Çev. Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1940.

Gelegen, Turgut Fazlı, "FAO, Birleşmiş Milletler Gıda ve Ziraat Teşkilatı", **Toprak Mahsulleri Ofisi Dergisi**, S 2, Y 1, Mayıs 1955, s. 51.

Gelişmekte Olan Ülkelerde Kooperatifler ve Türk Tecrübesi, TKK Yayınları, Ankara 1971.

Gide, Charles, "Rochdale", **İktisat ve Ticaret Mecmuası**, Çev. Suphi Nuri, S 7, Y 1, 21 Teşrin 1934.

Gide, Charles, **Kooperatifçi Programı**, Mütercim Hakkı Baha Pars, İzmir Halkevi Neşriyatı, İzmir 1936.

Goloğlu, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Demokrasiye Geçiş (1946-1950)**, C 4, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Gökçora, Kemal, "Yüksek Ziraat Mühendislerinin Ziraat Sahasındaki Faaliyetleri", **Ziraat Dergisi (Özel Sayı)**, S 176-177, Y XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 18.

Gökgöl, Mirza, **Türkiye Buğdayları**, C I, T.C. Ziraat Vekâleti Yayınları, İstanbul 1935.

Gönlübol, Mehmet; Ülman, Haluk, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, **1919-1973**, C 1, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 5. Baskı, Ankara 1982.

Gözcü, Alev, **1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve Türkiye**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2013.

Güneş, İhsan, "II. Meşrutiyet Dönemi Hükûmet Programları (1908-1918)", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S 1, 1990, s. 171-269.

Güran, Tevfik, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

Güran, Tevfik, **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.

Gürgen, Yaşar, "Tarım İşçilerinin Sorunları ve Çözüm Yolları", **Türkiye Ziraat Mühendisliği III. Teknik Kongresi 8-12 Ocak 1990**, Düz. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası-AÜ Ziraat Fakültesi, Ankara 1990, s. 729-737.

Güven, Sami, **1950'li Yıllarda Türk Ekonomisi Üzerinde Amerikan Kalkınma Reçeteleri**, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa 1998.

Haspolat, Evren, "Meşrutiyet'in Üç Halkçılığı ve Kemalist Halkçılığa Etkileri", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 47, Bahar 2011, s. 557-584.

Haşhaş Raporu 2019, Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2020.

Hazar, Nureddin, **Kooperatifçilik Tarihi**, Türk Kooperatifçilik Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara 1990.

İslamoğlu Huri, "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", Ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s. 57-80.

Hükümetler- Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, C 2–7, TBMM Yayınları, Ankara 2013.

Hükümetler- Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, C 3 (20 Kasım 1961-27 Ekim 1965), Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013.

Hükümetler- Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri, C 5 (26 Mart 1971-17 Kasım 1974), Haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2013.

Hüsrev, İsmail, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1934.

Issawi, Charles, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago and London 1980.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972.

İleri, Mesude, "Zirai Mücadelede, Yüksek Ziraat Mühendislerinin Rolü", **Ziraat Dergisi**, S 146, Y 16, Haziran 1956, s. 5.

İleri, Suphi Nuri, "Yugoslavya'da Kooperativ Hareketi", **İktisat ve Ticaret Mecmuası**, Y 2, S 24, Nisan 1936.

İmre, Halil, **Bir Ömür Üç Kitap**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1976.

İnan, İsmail Hakkı, **Tarım Ekonomisi ve İşletmeciliği**, Trakya Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Tekirdağ 1998.

İnci, İbrahim, **Türkiye'nin Tarım Politikası (1946-1960)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2004.

İnönü, İsmet, **İnönü'nün Söylev ve Demeçleri, TBMM Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1946)**, Türk Devrim Enstitüsü, Ankara 1946.

İslamoğlu, Huri, "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım,** Ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s. 57-80.

İstatistik Genel Müdürlüğü, **İstatistik Yıllığı**, C 19, Ankara 1951.

İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yıllığı (1932-1933)**, C 6, Ankara 1933.

İstatistik Umum Müdürlüğü, **İstatistik Yıllığı (1940-1941)**, C 12, Ankara 1941.

Kadri, "Memleket Koyunculuğu", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 1702-1740.

Karaman, Süleyman; Yavuz, Cemile Feyza, "Marshall Planı Türkiye Tarımının Gelişmesinde Nasıl Rol Oynamıştır?", **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 35, S 1, Bursa 2016, s. 1-14.

Karamürsel, Ziya, **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, TTK Yayınları, Ankara 1989.

Karaömerlioğlu, Asım, "Türkiye'de Köycülük", Der. Tanıl Bora, **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce Cilt 2 Kemalizm**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 284-297.

Karkın, A. Samim, "Toprak Mahsulleri Ofisi ve Faaliyetleri", **Toprak Mahsulleri Ofisi Dergisi**, S 10, Y 1, Ocak 1956, s. 7.

Karpat, Kemal H., **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kayıran, Mehmet, **Türk Tarımında Modernleşme Çabaları (1923-1950)**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1995.

Kazgan, Gülten, "Tarım", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 9, İletişim Yayınları, İstanbul 1984, s. 2412-2429.

Kazgan, Gülten, **Tarım ve Gelişme**, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 1977.

Kazgan, Gülten, **Tarım ve Gelişme**, Der Yayınları, İstanbul 1983.

Kemal, "Pamuk", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 682-692.

Kepenek, Yakup, **Türkiye Ekonomisi**, 25. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012.

Keyder, Çağlar, Ed. Faruk Tabak, **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.

Keyder, Çağlar, "Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi 1946-1960", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar**, **1923-2000**, Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 169.

Keyder, Çağlar, **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Keyder, Çağlar, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

Kılıç, Taha, **Cumhuriyet Dönemi Tarım Ekonomisi ve 24 Ocak Kararları Sonrası Türk Tarımı**, Balıkesir Üniversitesi SBE İktisat Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2020.

Kıraç, Numan, "1953 Yılı İyi Bir Mahsul Yılı Olacak", **Türk Ekonomisi**, S 115, Y 11, Ocak 1953, s. 14.

Kıraç, Numan, "Çiftçilere Teknik Ziraat Bilgisinin Ulaştırılması", **Türk Ekonomisi**, S 130, Yıl: 12, Nisan 1954, s. 111.

Kili, Suna; Gözübüyük, A. Şeref, **Türk Anayasa Metinleri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985.

Kocabaş Yıldırır, Özlem, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında İzmir'de Yaşanan Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye İktisat Kongresi", **Kurtuluş ve Kuruluşun Sembol Kenti İzmir**, Haz. Murat Alper Parlak, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015.

Kocabaş Yıldırır, Özlem, "Türkiye'de Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi", **Tarım Ekonomisi Dergisi Turkish Journal of Agricultural Economics**, S 8, Mayıs (May) 2003.

Kocabaş Yıldırır, Özlem, **Türkiye'de Tarımsal Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 2010.

Koçak, Cemil, **Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, C 1, 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, 2017.

Koçak, Cemil, **Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, C 1-2, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Kooperatif Şirketler, Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Yayınları, Ankara 1977.

Koraltürk, Murat; Eroğlu Nadir, "Barker Raporu", **75 Yılda Çarklardan Chip'lere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 158-163.

Korkut, Sevgi, **Toprak Reformu ve Türkiye**, TBMM Yayınları, Ankara 1984.

Kozanoğlu, Zeynel, **Mahmut Türkmenoğlu ve Bademler Kooperatifi**, Meltem Ofset, İzmir 1995, s. 327.

Köprülü, Fuat, "Direkt ve Endirekt Marshall Yardımları", **Türk Ekonomisi**, S 108, Y 10, Haziran 1952, s. 174-175.

Köy İşleri Bakanlığının Kuruluşu, Prensipleri ve Amaçları, Güneş Matbaası, Ankara 1965.

Köylü, Kazım, **Ziraat İktisadı, Zirai İşletmecilik**, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.

Köymen, Oya, **Kapitalizm ve Köylülük Ağalar, Üretenler, Patronlar**, Yordam Kitap, İstanbul 2008.

Köymen, Oya, **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar,** Yordam Kitap, İstanbul 2012.

Köymen, Oya, **Sermaye Birikirken Osmanlı, Türkiye, Dünya,** Yordam Kitap, İstanbul 2007.

Kukudis, Konstantin, "İlkçağlardan Zamanımıza Kadar Yunanistan'da Kooperatifçilik", **Karınca Kooperatif Postası**, Y 19, S 187, Temmuz 1952.

Kurmuş, Orhan, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,** Yordam Kitap, İstanbul 2007.

Kuruç, Bilsay, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi-Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.

Kutulmuş, Zühtü, "Devlet Üretme Çiftlikleri Umum Müdürlüğünün Kuruluş Gayesi ve Memleket Ziraatındaki Rolü", **Ziraat Dergisi Zirai Öğretimde 110.Yıl (Özel Sayı)**, S 176-177, Y 19, Aralık-Ocak 1959, s. 58.

Laufenburger, Henry, **Maliyenin Ekonomik ve Psikolojik Teorisi**, Çev. İsmail Hakkı Ülkmen, Maliye Enstitüsü Yayınları, Ankara 1967.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çev. Boğaç Babür Turna, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2010.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, TTK Yayınları, 8. Baskı, Ankara 2000.

Tuncer, Mutlu, "Milli Kalkınma- Kooperatifçilikte Gerçek İmkânlar Bulabilir", **Yeni Asır**, 13 Ocak 1945.

Mağden, Ragıp Ziya, "Devlet Üretme Çiftlikleri", **Ziraat Ansiklopedisi**, C 2, İstanbul 1958, s. 249.

Mağden, Ragıp Ziya, "Milli İstihsal, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Bazı Hükümleri", **Tarım Bakanlığı Dergisi**, S 6, Y 2, Mart 1948, s. 12.

Mağden, Ragıp Ziya, **Zirai Kombinalar**, Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, Ankara 1949.

Mağden, Ragıp Ziya, **Zirai Öğretimde 110 Yıl**, Türk Yüksek Ziraat Mühendisleri Birliği Yayınları, Ankara 1959.

Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri (MA ZC), Devre: 3, Cilt: 1, İçtima Senesi: 1, İnikad: 19, 1 Temmuz 1330 (14 Temmuz 1914).

Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri (MA ZC), Devre: 3, Cilt: 2, İçtima Senesi: 4, İnikad: 45, 30 Mart 1334 (30 Mart 1918).

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MM ZC), Devre 1, C 3, İçtima Senesi 3, İnikad: 45, 9 Şubat 1326 (22 Şubat 1911).

Memiş, İhsan, **Kooperatifçiliğin Düşünce Tarihi ve Uygulaması (Dünyada-Türkiye'de)**, Başarı Matbaası, Ankara 1985.

Memleket Sandıkları Nizamnamesi, 17 Rebiülevvel 1284 (1867).

Muhittin, "İktisâdi Hasbihal II, Millî Himaye", **Halka Doğru**, S 7, 23 Mayıs 1329.

Muhittin, "İktisâdi Hasbihal III, İmece Şirketleri", **Halka Doğru**, S 9, 6 Kasım 1329.

Mutaf, Emin, "Tohumluğumuzu Niçin Temizleriz", **Köy Postası**, S 107, Y Haziran 1953, s. 36.

Mülayim, Ziya Gökalp, "Atatürk'ün Kooperatifçilik Konusundaki Görüşleri", **İktisat ve Sosyal Bilimler – Bursa Uludağ Üniversitesi İktisâdi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, C III, S 1, Temmuz 1982.

Mülayim, Ziya Gökalp, **Genel ve Tarımsal Kooperatifçilik**, Bilgi Yayınları, Ankara 1975.

Nasrattınoğlu, İrfan Ünver, "Kooperatifçiliğin Temeltaşı Uzgören ile Sohbet", **Karınca Kooperatif Postası**, S 542, 1982, s. 11-13.

Nejat, Ethem, "Memleketimiz ve Kooperatif Şirketler", **Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, 14 Kanunusâni 1323 (1907).

Nizami, Süheyb, "Zirai Kredi Kooperatiflerinin Dördüncü Yılı", **Karınca**, S 7, Y 1, İlk Kanun 1934, s. 2.

Nizamoğlu, Kahraman, "Yeni Mezopotamyalar", **Tomurcuk**, C 6, S 62, Y 6, Şubat 1957, s. 5.

Nurettin, "Atlarımız", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 1768-1789.

Oğuz, Kadri, "Köy Kalkınma Davamız, Topraksız Köylü", **Köy Postası**, S 100, Y Kasım 1952, s. 3.

Oktay, Ali Rıza, "Toprak Mahsulleri Ofisinin Memleket Bünyesinde ve Devlet Ekonomisindeki Rolü", **TMO Dergisi**, S 7, Y 1, Ekim 1955, s. 3.

Okyar, Osman, "Dış Ticaret ve Tediye Durumumuz", **Türk Ekonomisi**, S 139, Y 13, Ocak 1955, s. 16.

Oran, Baskın, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2005.

Ortaylı, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918 (Tarihi İstatistikler Dizisi), Haz. Tevfik Güran, C 7, DİE Matbaası, Ankara 2003.

Owen, Roger; Pamuk, Şevket, **20. Yüzyılda Ortadoğu Ekonomileri Tarihi**, Çev. Ayşe Edirne, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.

Oyan, Oğuz, "Meiji-Osmanlı-Türkiye: Vergi Politikasına İktisadi Kalkınma Sorunsalından Bakış", **Mülkiye Dergisi**, C 23, S 218, Eylül-Ekim 1999, s. 143-164.

Ökçün, A. Gündüz "1911 Yılında Tarımsal Ücretler Üzerine Gözlemler", **Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Ekonomik Yaklaşım**, C 3, S 7, 1982, s. 195-207.

Ökçün, A. Gündüz, **Tarımda Çalışma ve Ekme Yükümlülüğü (Mükellefiyyet-i Ziraîyye) Belgeler 1914-1922**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.

Ökçün, Gündüz, "Memalik-i Osmaniyye'nin Zirai Programı, 1910", **Prof. Dr. Reşat Aktan'a Armağan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s. 29-42.

Ökçün, Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir (Haberler-Belgeler-Yorumlar**), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.

Ökmen, Nedim, "Ziraatta Çok Büyük İnkişaflar Kaydedildi", **Türk Ekonomisi**, S 128, Y 12, Şubat 1954, s. 50.

Önal, Nevzat Evrim, "Türkiye'de İktisadi ve Siyasi Tarihinde Toprak Reformu Tartışmalarının Rolü", **Memleket Siyaset Yönetim**, C 5, S 12, Ankara 2010, s. 6-20.

Önal, Nevzat Evrim, **Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü**, Yazılama Yayınları, İstanbul 2010.

Önder, İzzettin, "Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Der. Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara 1988, s. 113-133.

Önsoy, Rıfat, **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)**, Enderun Yayınları, İstanbul 1982.

Öz, İ. Hakkı, **Türkiye'de Ziraat Makinaları İmalatı**, İTÜ Ziraat Makinaları Muayene ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 1960.

Özbek, Nurinnisa, "Zirai İstihsalin Artırılmasında Gübrelemenin Önemi", **Ziraat Dergisi Zirai Öğretimde 110. Yıl (Özel Sayı)**, S 176-177, Y 19, Aralık- Ocak 1959, s. 122-123.

Özçelik, Ahmet, "Uzgören Tüketim Kooperatifi", **Karınca Kooperatif Postası**, Y 58, S 662, Şubat 1992.

Özdemir, Hikmet, "Siyasal Tarih (1960-1980)", **Türkiye Tarihi (Çağdaş Türkiye 1908-1980)**, Ed. Sina Akşin vd., C 4, Cem Yayınevi, İstanbul 1997, s. 190-260.

Özek, Süreyya, "Kuraklığa Karşı Tedbir", **Cumhuriyet**, 23 Temmuz 1954.

Özek, Süreyya, "Ziraat Tedrisat İşini Neden Beceremedik", **Türk Ekonomisi**, S 133, Yıl 12, Temmuz 1954, s. 205.

Özek, Süreyya, "Ziraat Tedrisat İşini Niçin Bugüne Kadar Beceremedik?", **Cumhuriyet**, 8 Temmuz 1954.

Özgüven, Ali, **Tarım Ekonomisi ve Politikası**, Bursa Üniversitesi Yayınları, Bursa 1977.

Özlük, Türkan; Karaalp, Orhan, **Almanya'da Kooperatifçilik**, Türkiye Halk Bankası Neşriyatı, Ankara 1968.

Özyüksel, Murat, "İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman-İngiliz Nüfuz Mücadelesi", **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, S 38, Mart 2008, s. 238-264.

Pakalın, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, C II, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.

Pamuk, Şevket, "Türkiye'de Tarım ve İktisadi Gelişme: 1880-2000", **Mülkiye Dergisi**, C 33, S 262, Ankara 2009, s. 63-76.

Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.

Pamuk, Şevket, **Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1993.

Pamuk, Şevket, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Pamuk, Şevket, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi: Büyüme, Kurumlar ve Bölüşüm**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Pamuk, Şevket, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Der. Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, İstanbul 1988, s. 91-108.

Parvus Efendi, **Cihan Harbine Doğru Türkiye**, Haz. Masis Kürkçügil ve Şeyda Oğuz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2013.

Parvus Efendi, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, Haz. Muammer Sencer, İleri Yayınları, İstanbul 2005.

Quataert, Donald, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Quataert, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, Çev. Ayşe Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Rathmann, Lothar, **Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, Çev. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul 2001.

Rehber, Erkan, **Kooperatifçilik**, Ekin Yayınları, Bursa 2011.

Rona, Tarık, "Yurdumuzda Tarım Öğretiminin 127. Yıldönümü Vesilesiyle Bazı Düşünce ve Gerçekler", **Başak (Özel Sayı)**, Y Ocak 1973, s. 16.

Salkaya, Mustafa, "Zirai Öğretimin 110. Yıldönümü Münasebetiyle Radyolarımızda Yapılan Konuşmalar", **Ziraat Dergisi** S 178, Yıl: XIX, Şubat 1959, s. 99.

Savaş, Vural Fuat, **Zirai Gelir Vergisi: (Teori ve Tatbikat)**, Eskişehir İktisadi ve İdari Bilimler Akademisi Yayını, Eskişehir 1961.

Saylam, Ahmet "Toprak ve Tarım Reform", **Türkiye Ziraat Mühendisliği III. Teknik Kongresi 8-12 Ocak 1990**, Düzenleyen: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası-AÜ Ziraat Fakültesi, Ankara 1990, s. 99-121.

Sbarounis, Athanase J., "Marshall Planı ve Karşılıklı Güvenlik Programı Ekonomisi", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, S 3-4, Y Nisan-Temmuz 1951, s. 72-108.

Semiz, Yaşar, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Türkçülük Politikası", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 35, 2016, s. 217-244.

Serin, Necdet, **Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası**, **1923-1973**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1975.

Sevintuna, Cevdet, "Mücadelede Kullanılan İlaçlar", **Koruma**, C 3, S 27, Yıl: 15, Ağustos 1962, s. 14.

Seyidoğlu, Halil, **Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük**, Güzem Yayınları, Ankara 1992.

Silier, Oya, **Türkiye'de Tarımsal Yapıların Gelişimi (1923-1938)**, Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.

Sönmez, M. Tului, **Osmanlıdan Günümüze Toprak Mülkiyeti Açıklamalı Sözlük**, Yayımevi A.Ş., Ankara 1998.

Sönmez, M. Tului, **Osmanlıdan Günümüze Toprak Mülkiyeti Açıklamalı Sözlük**, Ankara 1998.

Suvla, Refii Şükrü, "Ziraatımıza Makine Girerken Göz Önünde Tutacağımız Meseleler", **Cumhuriyet**, 6 Aralık 1950, N 9460.

Süer, Ali, "Köy ve Köylü", **Ziraat Dünyası**, S 48-49, Y 4, Ocak- Şubat 1954, s. 8.

Şerif, Ahmet, **Anadolu'da Tanîn**, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, C 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Tabakoğlu, Ahmet, **Türk İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul 2000.

Tahsin, H., "Karagül Koyunları", **Ziraat Gazetesi**, C 5, Ankara Eylül 1934, s. 260-263.

Talu, Ercümend E., "Tren Kamyon Rekabeti", **Son Posta**, 24 Mart 1951, N 5637, 1786.

Tanör, Bülent, "Siyasal Tarih (1980-1995), **Türkiye Tarihi (Bugünkü Türkiye 1980-1995)**, 3. Baskı, Ed. Sina Akşin vd., Cem Yayınevi, İstanbul 2000, s. 23-157.

Taraklı, Duran, **Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sonuçları (Güney-Doğu Anadolu Bölgesindeki Uygulama ve Örnekleme Sonuçlarıyla)**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara 1976.

Tarımda Destekleme Politikası, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Adana Bölge Şubesi Yayınları, Cihan Matbaası, Ankara 1977.

Taştanoğlu, Emre, **1980 Yılından Sonra Türkiye'de Uygulanan Tarımsal Politikalar ve Tarımın Ülke Ekonomisindeki Yeri**, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstütüsü Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2018.

Tataç, Ziya, "Olaylara Bakış, Kasım 1953, Maliye Ekonomisi", **Türk Ekonomisi**, S 127, Y 12, Ocak 1954, s. 28.

Tayşi, Vamık, "Türkiye'de Kuraklık Felaketi ve Onunla Mücadele İmkânları", **Ziraat Dergisi**, Sene 1, S 1, Ankara 1940, s. 10-14.

Tecer, Meral, "Atatürk Döneminde (1923-1938) Ekonomik Örgütlenme", **Amme İdaresi Dergisi**, C 39, S 4, Ankara 2006, s. 75-116.

Tekeli, İlhan, "1950'li Yıllar: Kendini Yeniden Üretemeyen Popülist Modernleşme", **Modernizmin Yansımaları: 50'li Yıllarda Türkiye**, Haz. R. Funda Barbaros ve Eric Jan Zürcher, Efil Yayınları, Ankara 2021, s. 33-57.

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, "1908 Tarihli 'Umur-u Nafia Programı'nın Anlamı Üzerine", **Cumhuriyetin Harcı: Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 175-215.

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Yurt Yayınları, İstanbul 1988, s. 37-89.

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, **Dış Siyaseti ve Askeri Stratejileriyle İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, C 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, **İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, C 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim, **Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi**, 3. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

Tekeli, Sait Tahsin, "Devlet Çiftliklerimizdeki Gelişmeler", **Ziraat Dünyası**, S 54, Y 4, Temmuz 1954, s. 3.

Tekeli, Sait Tahsin, "Memleketimizde Ziraat Öğretimi", **Ziraat Dergisi (Özel Sayı)**, S 176-177, Y XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 81.

Tekelioğlu, Yavuz, "Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları", **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 1, S 2, Aralık 1983, s. 13-56.

Tekelioğlu, Yavuz, **Türkiye'de Tarımsal Mekanizasyonunun Temel Sorunu: Traktör**, Türkiye Zirai Donatım Kurumu Yayınları, Ankara 1983.

Tekin, Mahmut, **Girişimcilik Kendi İşini Kurma ve İşletme**, Damla Ofset, Konya 1999.

Teoman, H. Nahit, "Zirai İlaçlar Müessesesine Doğru", **Tomurcuk**, C 6, S 63, Y 6, Mart 1957, s. 20.

Tevfik Süleyman, "Karasığır ve Manda", **1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları**, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1931, s. 1750-1762.

Tezel, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi: 1923-1950**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.

Thornburg, Max Weston, **Türkiye Nasıl Yükselir**, Çev. Semih Yazıcıoğlu, Nebioğlu Yayınları, İstanbul 1950.

Thornburg, Max Weston, **Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi**, Çev. Nail Artuner, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara 1950.

Til, Nedim, "Tarım Eğitiminin 127. ve Halkalı Ziraat Okulunun 80. Yıldönümü Münasebetiyle", **Başak (Özel Sayı)**, Y Ocak 1973, s. 10.

Timur, Taner, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

TMMOB Ziraat Mühendisleri Odasının Haşhaş Ekiminin Yasaklanması Hakkındaki Görüş ve Önerileri, Ankara 1974.

Tonguç, İsmail Hakkı, **Öğretmen Ansiklopedisi ve Pedagoji Sözlüğü**, İstanbul 1950.

Topçu, Pınar, **Tarım Arazilerinin Korunması ve Etkin Kullanılmasına Yönelik Politikalar**, T.C. Kalkınma Bakanlığı Uzmanlık Tezi, Ankara 2012.

Toprak Reformu ve Türkiye, TBMM Kütüphane-Dokümantasyon ve Tercüme Müdürlüğü Yayını No: 8, Ankara 1984.

Toprak, Zafer, "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Der. Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, İstanbul 1988, s. 19-35.

Toprak, Zafer, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi-Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik (1914-1918)**, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

Toprak, Zafer, **Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): İttihat-Terakki ve Devletçilik**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Toprak, Zafer, **Türkiye'de Popülizm 1908-1923**, Doğan Kitap, İstanbul 2013.

Tökin, İsmail Hüsrev, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.

Tören, Tolga, **Yeniden Yapılanan Dünya Ekonomisinde Marshall Planı ve Türkiye Uygulaması**, SAV Yayınları, İstanbul 2007.

Tuna, Serkan, "1930'lu yıllarda Toprak Reformuna Yönelik Çabalar", **Bilgi ve Bellek**, Yıl 3, S 6, Yaz 2006, s. 117-140.

Tuna, Serkan, **Tek Parti İktidarında Toprak Bayramı Kutlamaları ve Toprak Reformu (1945-1949)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasal Partiler: İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)**, C 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yayınları, İstanbul 1995.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi, 5. Kitap Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002.

Turgut, Serdar, **DP Döneminde Türkiye Ekonomisi**, **Ekonomik Kalkınma Süreçleri Üzerine Bir Deneme**, Ankara 1991.

Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası 1949-1957, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara 1957.

Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar, Haz. Gündüz Ökçün, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara 1981.

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK).

Türkiye'de Tarım, Ed. Fahri Yavuz, Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Ankara 2005.

Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000), Der. Şevket Pamuk-Zafer Toprak, Yurt Yayınları, Ankara 1988.

Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını, Ankara 1973.

Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1973.

Türkiye'de Zirai Makinalaşma, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1954.

Türkiye'de Zirai Vergiler, Haz. Reşat Aktan vd., TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara 1965.

Türkiye-AB Tarım İlişkilerinde Dönüm Noktaları (1964-2009), Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Dış İlişkiler ve AB Koordinasyon Dairesi Başkanlığı, Ankara 2009.

Uran, Hilmi, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım**, **1908-1950**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007.

Uzundumlu, Ahmet Semih; Kurtoğlu, Seval, Tarım Sektörünün Ülke Ekonomisindeki Yeri ve Önemi, Alınteri Journal of Agricultural Science, C 22(B), 2012, s. 34-44.

Varlı, Arzu, "Cumhuriyet Döneminde Devletin Mülkiyete Müdahale Biçimleri İskan Kanunu", **Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Haz. Erdem Ünlen, C 2, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2017, s. 1737-1770.

Varlık, Bülent, **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, Ankara 1977.

Willcocks, Sir William, **The Irrigation of Mesopotamia**, National Printing Department, 1905.

Yaşa, Memduh, "Zirai Toprak ve Gelirin Vergilendirilmesi", **İktisadi Kalkınmanın Zirai Cephesi**, Haz. Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, İstanbul 1965.

Yaşa, Memduh, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978**, Akbank Kültür Yayını, İstanbul 1980.

Yavuz, Fahri, **Tarım Politikası Ders Notları**, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü, Erzurum 2015.

Yazıcıoğlu, Turgut, "Memleketimizde Ziraat Öğretiminin Tarihçesi ve Bugünkü Zirai Öğretim Kurumlarımız", **Ziraat Dergisi (Özel Sayı)**, S 176-177, Y XIX, Aralık-Ocak 1959, s. 6.

Yazıcıoğlu, Turgut; Çağatay, Mecit; Sönmez, Reşit, **Kuruluşunun Yirmi Beşinci Yılında A.Ü. Ziraat Fakültesi**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973.

Yeni Türkiye Partisi Seçim Beyannamesi (1965).

Yeni Türkiye Partisi Tüzüğü ve Programı (1963).

Yerasimos, Stefanos, **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye: Tanzimattan 1. Dünya Savaşına**, Çev. Babür Kuzucu, Belge Yayınları, İstanbul 2007.

Yıldırım, Seyfi, **Toprak Mahsulleri Ofisi Tarihçesi 1936-2018**, Toprak Mahsulleri Ofisi Yayını, Ankara 2019.

Yıldırır, Özlem, "İtibar-ı Zirai Birlikleri Kanunu ve Aydın İncir Müstahsilleri Kooperatifinin Yeniden Canlanması", **Tariş Tarihi**, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı, İzmir 1993.

Yıldız, Dursun, Özdemir Özbay, **Osmanlı'dan Günümüze Su Politikaları ve Hukuku**, Truva Yayınları, İstanbul 2012.

Yıldızer, Hakkı, "Teknik Ziraat Okullarının Zirai Hamlemizdeki Önemi", **Ülkü**, C 10, S 111, Y 1 Mayıs 1946, s. 17.

Yiğit, Ali Ata, "Toprak ve Tarım Reformu Kanunu ve Pilot İl Olarak Urfa'da Uygulanması (1973-1978)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, C 123, S 242, Eylül-Ekim 2019, s. 35-48.

Yörükoğlu, Bahri, "Teknik Ziraat Teşkilatı Toplantısı", **Ziraat Dünyası**, S 28, Y 3, Mayıs 1952, s. 10.

Yurtoğlu, Nadir, "Cumhuriyet Dönemi Ziraatte Makineleşme Sürecinde Türkiye Zirai Donatım Kurumunun (TZDK) Yeri ve Önemi (1943-1960)", **Tarih Okulu Dergisi**, S 29, 2017, s. 277-312.

Yurtoğlu, Nadir, "II. Dünya Savaşı Dönemi ve Sonrasında Zirai Kombinalar Tarihi Hakkında Bir İnceleme (1937-1949)", **History Studies Dergisi**, C 10, S 4, Samsun 2018, s. 219-242.

Yurtoğlu, Nadir, "Türkiye'de Kırsal Kesimin Kalkınmasında Önemli Bir Model: Devlet Üretme Çiftlikleri (1949-1960)", **Tarih Okulu Dergisi**, S 34, 2018, s. 587-632.

Yurtoğlu, Nadir, "Üretim ve Ticaret Bağlamında Menderes Döneminde Türkiye'de Pamuk Tarımı (1950-1960)", **Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi**, S 68, Bahar 2021, s. 663-702.

Yurtoğlu, Nadir, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2017.

Yurtoğlu, Nadir, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal, Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2017.

Zincircioğlu, Öncel, **Türkiye'de Tarım Teşkilatının Tarihçesi**, Ankara 1994.

Ziraat Vekaleti Teşkilat ve Vazifelerine Kısa Bir Bakış, Ziraat Vekâleti İzmir Teknik Ziraat Müdürlüğü Yayınları, İzmir 1954.

Ziraat Vekâleti, **Öğretim Müesseseleri**, Güven Matbaası, Ankara 1990.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

İNTERNET KAYNAKLARI

Dünya Bankası, **World Bank Proje Arşivi**, 2022, https://projects.worldbank.org/en/projectsoperations/projectslist?lang=en&countrycode_exact=TR&os=0&countryshortname_exact=Turkiye.

Hazine Müsteşarlığı, **IMF Niyet Mektubu**, 1999, https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2018/11/IMF-ile-yap%C4%B1lan-Stand-By D%C3%BCzenlemesine-%C4%B0li%C5%9Fkin-09.12.1999-Tarihli-Niyet Mektubu.pdf, Erişim Tarihi: 10.07.2022.

http://ekutup.dpt.gov.tr/plan1.pdf.

http://ekutup.dpt.gov.tr/plan2.pdf.

http://www.agri.ankara.edu.tr/tanitim-2/, Erişim Tarihi: 10.08.2022.

https://agr.ege.edu.tr/tr-1083/tarihce.html, Erişim Tarihi: 10.08.2022.

https://birimler.atauni.edu.tr/ziraat-fakultesi/tarihce/, Erişim Tarihi: 10.08.2022.

https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=3083&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5 son Erişim Tarihi: 22.06.2022.

https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=859588&MevzuatTur=3&MevzuatTertip=5 son Erişim Tarihi: 22.06.2022.

https://www.researchgate.net/publication/259081619, Erişim Tarihi: 14.09.2022.

https://www.zmo.org.tr/yayinlar/kitap_listesi.php.

IMF, www.imf.org, 2022, Erişim Tarihi: 10.07.2022.

Tarım ve Orman Bakanlığı, www.tarimorman.gov.tr, 2022c, Erişim Tarihi: 10.09.2022.

TOB, 2022d, Müzakere süreci için bk. https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Menu/15/Muzakere-Sureci, Erişim Tarihi: 10.10.2022

TÜİK, 2022, https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Tarim-111, Erişim Tarihi: 14.09.2022

Türkiye Su Enstitüsü (SUEN), www.suen.gov.tr, Erişim Tarihi: 10.05.2022.

DİZİN

1

1916 Kongresi, 10

A

A. Samim Karkın, 148
ABD, 4, 7, 17, 53, 54, 124, 125, 127, 132, 135, 136, 139, 140, 150, 166, 187
Abdülmecit, 57
Adalet Partisi, X, 78, 151, 152, 153, 159, 161, 164, 166, 182, 213
Adana, 50
Adapazarı, 53
Adnan Menderes, 71, 74, 141, 150
Ağnam, 38, 39
Ahmet Cevat, 98
Ahmet Hamdi Başar, 104, 105, 214
Ahmet Şerif, 17, 18, 229
Ali Numan, 54
Ali Özgüven, 142
Âli Paşa, 1
Ali Rıza Oktay, 148
Ali Süer, 150
Almanya, 2, 11, 23, 25, 29, 31, 50, 57, 93, 110, 135, 146, 147, 227
Amerikan İç Savaşı, 7, 31
Amerikan Müşavere Heyeti, 134
Anadolu, 42
Anadolu Demiryolu Şirketi, 29
Anadolu ve Rumeli, 39
Anadolu-Bağdat Demiryolu, 5
ANAP, 88
Ankara, III, IV, 50
Ankara Üniversitesi, 6, 15, 17, 21, 23, 24, 35, 36, 39, 42, 45, 60, 77, 103, 133, 134, 139, 140, 145, 146, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 226, 228, 232, 233, 234
Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü, 133
Antalya, 53
AP, IX, X, 78, 80, 81, 84, 154, 155, 156, 157, 164, 165, 167, 170, 173, 176, 179, 181
Arazi Kanunnamesi, 8, 20, 118, 207
Arazi Vergisi, 38, 39
Aşağı Fırat Projesi, 173, 175
Aşar, 1, 35, 39, 40, 41, 61, 207
Atatürk, 35, 37, 38, 39, 41, 43, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 58, 61, 213, 214, 229
Atatürk Orman Çiftliği, 51, 57, 193, 194
Atatürk Üniversitesi, V, 134, 183, 196, 233
Atçılık Encümen Raporu, 59
Athanase J. Sbarounis, 140
Attila Bayramgil, 137
Avrupa Birliği, 187, 193, 195, 196, 200, 201, 202
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 25

B

Babıâli, 1
Bademler Köyü Zirai İstihsal ve Satış Kooperatifi, 110
Bafra Ovası, 28
Bağdat Demiryolu, 29
Balıkesir, 57
Balkan Savaşları, 17
Balta Limanı Ticaret Antlaşması, 2
Barker Raporu, 127, 136, 215, 223
Bereketli Hilal, 30
Berlin, 24, 26
Bernard Lewis, 20, 40, 130
Bilecik, 55
Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 158, 160, 166, 167, 216
Birinci Dünya Savaşı, 3, 5, 12, 14, 19, 23, 30, 33, 99, 105, 207
Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, 45, 47, 55, 57, 58, 59, 212, 216, 217, 221, 222, 225, 230
Bornova, 55
Boztepe, 57
Bölge Ziraat Okulları, VIII, 132, 133
Buca, 55
Bulgaristan, 21, 25
Bursa, 50
Bülent Ecevit, 171, 175, 177, 179, 180, 198

Büyük Millet Meclisi, 37, 38, 47, 78, 84, 121, 220

C

Cavit Bey, 12
Cavit Oral, 71, 73, 78
Cem Eroğul, 138
Cemal Paşa, 28
Cemil Çalgüner, 36, 37
Cevdet Nasuhi, 47, 216
Cevdet Sevintuna, 144
Ceyhan, 31, 58
Charles Gide, 92, 93, 105
Chicago, 136, 220
CHP, 37
Cihad Baban, 138
Colombain, 108, 216
Cumhuriyet, VIII, XIII, 29, 32, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 65, 70, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 99, 100, 101, 103, 105, 107, 111, 113, 116, 118, 119, 123, 130, 139, 140, 149, 151, 152, 158, 159, 161, 170, 172, 179, 182, 186, 198, 207, 209, 211, 213, 214, 217, 222, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 234
Cumhuriyet Halk Partisi, 65, 70, 119, 151, 152, 159, 217
Cumhuriyet Senatosu, 80, 83, 84, 151, 158, 159, 170, 172, 179, 217

Ç

Çağlar Keyder, 6, 16, 118, 121, 126, 131, 220, 221
Çağrı Erhan, 139
Çanakkale, 57
ÇATAK, X, 205
Çelik Aruoba, 43, 142
Çiftçi Ocakları, 68, 70, 119, 120
Çifteler, 57
Çiftlik, 24, 194
Çorum, 50
Çukurova, 6, 7, 8, 58, 113, 125, 233
Çumra Ovası, 25

D

Demokrat Parti (DP), 73, 129
Devlet Üretme Çiftliği, 137
Devlet Ziraat İşletmeleri, 53, 57, 116
Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu, 35, 36, 41, 43, 52, 53, 56, 57, 58, 116, 227, 232
Devletçilik, 6, 10, 13, 49, 104, 230, 231
Diskharrow, 140
Doblen, 24
Doğu Anadolu, 57
DP, X, 74, 75, 123, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 177, 218, 232
DP Hükûmeti, 131, 134, 138
Dry farming, 53, 54
Dünya Bankası, X, 127, 158, 187, 196, 198, 200, 202, 234
Dünya Ticaret Örgütü, 196
Dünya Tütün Kongresi, 134

E

Edirne, 50
Ege, 57
Ege Üniversitesi, 95, 134, 217, 218
Elcezire, 28, 30
Emin Mutaf, 143
Ercümend E. Talu, 149
Erdoğan Alkin, 136
Erenköy, 55
Erzincan, 50
Erzurum, 50
Esat Budakoğlu, 135
Eskişehir, 55
Et ve Balık Kurumu, 165, 174

F

Faruk Sünter, 134
Ferit Melen, IX, 83, 169, 170, 171
Feroz Ahmad, 9, 10, 131
Fethi Açıl, 137
Fındık Kongresi, 135
Fransız, 59
Friedrich List, 10
Fritz Baade, 136
Fuat Halis Eren, 143

Fuat Köprülü, 140
Fuat Paşa, 1

G

G. Kessler, 92, 106, 219
Geçici Komisyon, 71, 83, 84, 86, 87
gelir vergisi, 38
Gelir Vergisi, 39, 130, 153, 228
Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 171, 174
Gıyas Akdeniz, 146
Giresun, 48, 135
Göle, 57
Graudenz, 24
GSMH, 39, 207
Gülten Kazgan, 86, 130, 182
Gümrük, 8, 13, 52, 196
Gündüz Ökçün, 15, 23, 24, 39, 103, 232

H

H. Nahit Teoman, 135, 143
H. Tahsin, 57
Hacı Beyzade Kadri Bey, 23
Hakkı Yıldızer, 132
Halil İmre, 146
Halil Menteşe, 67, 69, 71
Halil Seyidoğlu, 39
Halk Partisi, 37
Halka Doğru, 18, 19, 99, 211, 224
Halka Doğru Cemiyeti, 19
Halkalı Ziraat Mektebi, 5
Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi, 49
Haluk Cillov, 130, 138
Haluk Ülman, 139
Harry Truman, 124
Helsinki Zirvesi, 201
Hilmi Uran, 130
Hilts Heyeti Raporu, 127
Hindistan, 31, 187
Hububat Mibzeri, 140
Hür Koop, 111

I

I. Dünya Savaşı, 38
I. Narenciye Kongresi, 134
II. Abdülhamit, 1, 4, 5, 10, 29
II. Dünya Savaşı, 38, 40, 49, 58
II. Meşrutiyet, 49
Ilıca, 57
IMF, X, 127, 196, 198, 199, 202, 217, 234, 235

İ

İ. Hakkı Öz, 42, 43
İbrahim İnci, XIV, 139
İbrahim Sargut, 134
İç Anadolu, 54
İdare Meclisi, 26
İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 111, 166, 167, 220
İktisadiyat Mecmuası, 11, 12, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 211
İlhan Tekeli, 6, 28, 49, 71, 113, 114, 127
İltizam, 1, 217
İnanlı, 57
İngiliz, 59
İngiltere, 2, 31, 91, 92, 110, 147
İskân Kanunu, 66, 118
İsmail Arar, 37, 38, 150
İsmail Cem, 146
İsmail Hüsrev, 7, 42, 45, 220, 231
İsmet İnönü, 37, 38, 68, 69, 70, 80, 105, 113
İstanbul Üniversitesi, V, 31, 37, 63, 86, 92, 130, 133, 138, 139, 140, 215, 216, 218, 219, 221, 222, 227, 228
İtalya, 29, 95, 135, 146, 147, 187
İttihat ve Terakki, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 25, 26, 28, 29, 31, 32, 97, 98, 213, 228
İttihat ve Terakki Cemiyeti, 10, 18, 97, 228
İzmir, 50, 55
İzmir İktisat Kongresi, 39, 49, 51, 55, 56, 60, 232, 234
İzzettin Önder, 39

J

James M. Barker, 136
Japonya, 11, 146, 187

K

Kadastro, 35
Kadri, 57

Kadri Oğuz, 130
Kahraman Nizamoğlu, 143
Kamuran Ardıç, 56
Kanun, 43
Karacabey, 56
Kars, 57
Kastamonu, 50
Kazım Bayraktar, 143
Kazım Köylü, 45
Kazım Nuri Çörüş, 101
Kemal Bey, 13
Kemal Gökçora, 133
Kemalistler, 32, 33
Kenan Bulutoğlu, 40, 130
Kepsut, 50
Kerim Ömer Çağlar, 135
Kırım Savaşı, 3
Kırklareli, 55
Kırmızı Kutu, 197
Kırsal Kalkınma, X, 193, 195, 201, 204
Kırsal Nüfus, 184
Koalisyon Hükûmeti, IX, X, 78, 79, 155, 156, 157, 159, 170, 171, 173, 176, 177, 179
Konuklar Teknik Ziraat Okulu, 133
Konya, 50
Kooperatifçilik, VIII, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 158, 172, 213, 214, 217, 219, 220, 222, 223, 225, 227, 228
Kooperatifler Bankası, 172
Kooperatifler Kanunu, 94, 108, 110, 111, 167
Kore Savaşı, 146
Kozan, 57
Köln-Kalk, 24
Köte, 24
Köy Enstitüleri, 106, 107
Köy İşleri Bakanlığı, 110, 152, 158, 162, 194, 223, 232
Köykent, 175
Köy-Koop, 111
Kredi Desteği, VIII, 137
Kurtuluş Savaşı, 35, 36, 49, 124, 225
Kültivatör, 140

L

Laufenburger, 39, 224
Leipzig, 24

M

M. Orhan Dikmen, 130
Macar, 59
Mahmut Goloğlu, 139
Makinist Okulu, VIII, 133
Malatya, 55
Maliye Nezareti, 12
Manisa, 55
Marshall Planı, 124, 125, 126, 127, 139, 218, 221, 228, 231
Mavi Kutu, 197
Max W. Thornburg, 127
Medeni Kanun, 35, 36, 207
Mehmet Ali Bağana, 136
Mehmet Gönlübol, 139
Mehmet S. Erem, 134
Mehmet Zeki Pakalın, 40
Meiji, 11, 225
Memduh Yaşa, 39, 139
Memleket Sandıkları, 26, 43, 45, 96, 97, 224
Menafi Sandıkları, 26, 43, 46, 97
Meral Tecer, 48
Mercimek, 57
Merinos, 57
Merinos Müfettişlik Teşkilatı, 57
Mesude İleri, 144
Meşrutiyet, VIII, 9, 10, 17, 18, 21, 23, 25, 28, 31, 33, 57, 58, 97, 98, 99, 105, 130, 215, 219, 220, 227, 231, 232
Meteoroloji Genel Müdürlüğü, 129
Mevadd-ı Müşteile Rüsumu, 43
Mezopotamya, 13, 28, 29, 30, 31
Millî Aydın Bankası, 27
Millî Birlik Komitesi, 76, 77, 151, 211
Millî İktisat, 51, 120, 212, 216, 217, 221, 222, 225, 230
Milli Mücadele, 35, 36, 37, 40, 42, 45, 47, 49, 50, 55, 57, 58, 59, 212, 214, 216, 217, 221, 222, 225, 227, 230
Millî Tarım Planı, 181

Milliyetçi Cephe, X, 173, 175, 176, 179, 180, 201
Mirza Gökgöl, 45
Mithat Paşa, VIII, 25, 43, 45, 96
Moto-Pomp, 140
Muharrem Kararnamesi, 3
Muhlis Ete, 99, 147
Musa Akyiğitzade, 10
Mustafa Kemal Atatürk, 41, 48, 99, 100, 116
Mustafa Reşit Paşa, 1, 5
Mustafa Salkaya, 133
Müdafaai Hukuk Cemiyeti, 39
Münif Akmanoğlu, 144

N

Nadir Yurtoğlu, XIV, 74, 116, 129, 146
Naim Talu, X, 84, 170, 171
Narodnik, 17, 19
NATO, 124, 127
Nazilli, 55
Nazmi Çelikel, 134
Necati Turgay, 134
Necdet Serin, 145
Necmi Çelikel, 150
Nedim Ökmen, 137
Nihat Erim, 82, 83, 168, 170, 171
Niyet Mektubu, 199, 234
Numan Kıraç, 132, 144
Nurettin, 59
Nuri Benlioğlu, 132
Nurinnisa Özbek, 143
Nusret Namık Uzgören, 105

O

One-Way, 140
Orman Fakültesi, 133
Ortak Tarım Politikası, 200
Osmanlı Aydın İncir ve Himaye-i Zürra Anonim Şirketi, 98
Osmanlı Bankası, 11, 46
Osmanlı Çiftçileri Derneği, 97
Osmanlı Devleti, 43
Osmanlı İmparatorluğu, 1, 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 23, 25, 29, 31, 40, 97, 100, 103, 214, 215, 218, 225, 227, 228
Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası, 11
Osmanlıcılık, 10
Oya Silier, 42, 44

Ö

Ömer Lütfi Barkan, 8, 37, 38, 120
Örfi kanunlar, 39

P

Pamuk, 35, 36, 39, 40, 43, 54, 55, 57
Pamuk Islah Kanunu, 54, 55
Pamuk Kongresi, 135
Pamuk Mibzeri, 140
Panislamizm, 1
Panko Birlik, 111
Parvus Efendi, 17, 227
Philipp Holzmann Company, Frankfurt, 29
Pulluk Kanunu, 43, 44

R

Ragıp Ziya Mağden, 48, 49, 130, 132, 137
Refii Şükrü Suvla, 140
Refik Saydam, 69, 117
Remzi Ayözger, 137
Resmî Gazete, 37, 38, 41, 44, 45, 47, 51, 55
Rıfkı Salim Burçak, 143
Robert Owen, 91, 92
Rochdale, 91, 92, 95, 219
Rus, 59
Rusya, 17, 29, 68, 93, 187

S

Sait Tahsin Tekeli, 132, 137
Salahattin Batu, 56
Samsun, 53
Sanayi Devrimi, 2, 91, 113
Serdar Turgut, 137
Sıcak İklim Bitkileri İstasyonları, 53
Sir John Jeackson Şirketi, 30
Sir William Willcocks, 30, 31
Sivas, 50
Sovyetler Birliği, 57, 94, 219
Suat Aksoy, 122, 143, 159
Sultansuyu, 58
Suna Kili, 39

Suphi Rıza Doğukan, 143, 148
Süheyb Nizami, 138
Süleyman Demirel, 80, 81, 161, 164, 170, 173, 176, 179, 181, 201
Süleyman Sırrı, 28, 29, 30, 31, 32
Süreyya Özek, 54, 132

Ş

Şakir Bey, 43, 44
Şeker Sanayi AŞ, 58
Şevket Pamuk, 3, 5, 6, 12, 35, 36, 39, 40, 43, 114, 214, 225, 226, 227, 231, 232
Şükrü Kaya, 67, 119
Şükrü Saraçoğlu, 69, 70, 117

T

Tahir Aydıngöz, 131
Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, 74, 131
Tarık Rona, 131
Tarım Bakanlığı, VIII, 43, 73, 77, 79, 81, 122, 126, 129, 130, 131, 132, 136, 137, 142, 152, 154, 189, 211, 214, 215, 224
Tarım Havzaları Üretim ve Destekleme Modeli, X, 205
Tarım Kredi Kooperatifleri, 48, 49, 110, 137, 138, 139, 171, 193, 208, 215
Tarım Mahsulleri Vergisi, 38, 39
Tarım Reformu, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 170, 171, 180, 181, 191, 193, 200
Tarım Satış Kooperatifleri, 138, 167, 199
Tarım ve Orman Bakanlığı, X, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 204, 205, 206, 212, 235
Tarımsal Destek, X, 202, 204
TBMM, 44, 47, 48, 50, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 161, 169, 171, 176, 178, 211, 212, 214, 220, 222, 229
TBMM Zabıt Ceridesi, 38, 64, 130, 211
Tekeli, 49, 50, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60
Tekin Alp, 11, 12, 27, 30, 31
Tekirdağ, 55
Tevfik Çavdar, 139
Tevfik Güran, 4, 12, 46, 225
Tevfik Süleyman, 58, 230
Ticaret ve Ziraat Nezareti, 23, 24, 25, 58
Tohum Islah Komisyonu, 54
Toprak Kanunu, 69, 70
Toprak Komisyonları, 122
Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), 116
Toprak Mahsulleri Vergisi, 117
Toprak Reformu, VII, 63, 64, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 86, 87, 88, 118, 122, 123, 159, 161, 168, 171, 177, 178, 213, 217, 223, 226, 230, 231
Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü, 74, 131
Toprak ve Tarım Reformu Kanunu, 82, 84, 85, 88, 166, 169, 170, 171, 180, 233
TOPRAKSU Genel Müdürlüğü, 152, 166
Traktör, 43
Treyler, 140
Triyör, 23
Tuncer Bulutay, 35
Turgut Fazlı Gelegen, 136
Turgut Yazıcıoğlu, 133, 134
Turhan Feyzioğlu, 165
Türk Ekonomi Kurumu, 108
Türk Kooperatifçilik Kurumu, 105
Türk Ticaret Kanunu, 107, 109
Türk Yurdu, 17, 18
Türkçülük, 10, 19, 228
Türkiye Cumhuriyeti, XIII, XIV, 26, 29, 46, 50, 63, 67, 68, 77, 79, 82, 88, 103, 118, 138, 139, 155, 198, 201, 207, 209, 211, 214, 217, 219, 232
Türkiye Halk Bankası, 93, 105, 227
Türkiye İktisat Kongresi, XIII, 39, 49, 100, 101, 103, 207, 208, 222, 226, 232
Tütün Ekicileri Tarım Satış Kooperatifi, 161
Tütün ve Tütün İnhisarı Kanunu, 55

U
Uluslararası Ziraatçılar Kongresi, 134
Umur-u Nafia Programı, 230
Uzunyayla, 57, 59

Ü
Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 172
Üçüncü Kredi Konfederasyonu Kongresi, 135

V
Vamık Tayşi, 75
Vergi, 38

W
William King, 92

Y
Yahya Sezai Tezel, 35, 36, 39, 41, 44, 46, 47, 50, 51, 53, 56, 216, 230
Tezel, 35, 216, 230
Yaş Sebze ve Meyve Müdürlüğü, 174
Yaşar Aytın, 143
Yavuz Tekelioğlu, 40, 42, 84
Yeşil Kutu, 197
Yeşilköy, 53
Yol vergisi, 41
Yusuf Akçura, 10, 18
Yusuf Sami Atasagun, 47
Yüksek Ziraat Enstitüsü, 50, 51
Yüksek Ziraat Mektebi, 50, 51

Z
Zabıt Ceridesi, 37, 38, 44, 47, 48
Zafer Toprak, 5, 6, 10, 13, 18, 35, 39, 40, 146, 226, 227, 231
Ziraat Bankası, VII, 9, 15, 21, 25, 26, 27, 36, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 67, 68, 69, 97, 100, 107, 116, 123, 126, 127, 136, 137, 138, 139, 161, 174, 212, 214, 215, 216, 217, 219, 223, 224, 226, 227, 229, 230, 232, 233, 234
Ziraat Bankası Kanunu, VII, 25, 26, 46, 68
Ziraat Bankası Nizamnamesi, 27, 97
Ziraat Fakültesi, 36, 45, 95, 133, 134, 155, 171, 181, 182, 183, 184, 196, 217, 220, 221, 223, 228, 233
Ziraat Kongresi, 45, 51, 52, 55, 58, 59, 134
Ziraat Makinist Okulları, 50
Ziraat Vekâleti, 38, 43, 44, 45, 52, 55, 56, 57, 68, 70, 75, 123, 129, 131, 133, 219, 234
Ziraat Vekâleti Teşkilat Kanunu, 55
Zirai Araştırma Kurumu, 137
Zirai Donatım Kurumu, 42, 116, 230, 234
Zirai Eğitim Faaliyetleri, VIII, 131
Zirai Kombinalar, 37, 38, 39, 42, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 57, 116, 137, 214, 215, 216, 223, 224, 228, 230, 232, 233, 234
Zirai Kombinalar İdaresi, 116
Zirai Kredi Kooperatifleri, 47, 102, 103, 138, 208, 225
Zirai vergi, VIII, 51,130, 153, 232
Ziya Gökalp, 10, 92, 101, 225
Ziya Karamürsel, 40
Ziya Tataç, 138
Zühtü Kutulmuş, 143

Sanayi İnkılabı, birçok ekonomik sektörde olduğu gibi tarımda da büyük değişimlere ortam hazırlamıştır. Tarımda sanayileşme sürecinin sonunda nitelikli ve farklı malların üretildiği irili ufaklı ölçekte tarım işletmelerinin sayısı dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır.

Avrupalıların ekonomik üstünlüğü ele geçirmesiyle Osmanlı Devleti birçok alanda yeni arayışlara girmiş ancak bütün iyi niyetli çabalar sonuçsuz kalınca olmazsa olmaz tarımsal faaliyetler Osmanlı Devleti'nde aile içi geçimlik tarımla sınırlı kalmıştır.

Büyük Savaş sonrası yeni Türk devleti kurulduğunda sanayi ve tarım istenilen düzeyden uzak ve yapısal sorunlar henüz bir çözüme kavuşturulamamıştı. Bir taraftan iç ve dış sorunlarla uğraşılırken diğer taraftan harap olmuş ülkeyi kalkındırmak için yeni ekonomik politikalar uygulanmıştır. Özellikle de Türkiye Cumhuriyeti hükûmetlerince tarım ve hayvancılık politikalarına büyük önem atfedilmiştir.

Türkiye'nin ekonomi politikalarına yön vermek üzere 1923 Şubat-Mart aylarında toplanan I. Türkiye İktisat Kongresi'nde tarım sektörü ile alakalı alınan kararlar, bundan sonraki tarım politikalarının belirleyicisi olmuştur.

Bu paradigma değişikliğinin tarım politikalarına yansıması ise tarımda kullanılacak araç-edevatın temini, toprak reformları, zirai kombinaların hayata geçirilmesi, devlet ziraat işletmeleri, devlet üretme çiftliklerinin kurulması şeklinde kendini göstermiş; bütün ülkede tarımsal üretim desteklenmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin 100. yılı anısına, *Türkiye'nin 100 Yıllık Birikimi* serisi kapsamında hazırlanan bu eser, Türkiye'deki tarım politikaları tarihinin genel bir değerlendirmesidir.

250,00 TL

ISBN: 978-975-17-5968-9

9 789751 759689

E-mağaza

www.atam.gov.tr